

STRUKTURALISME GENETIK NOVEL JEMINI
ANGGITANIPUN SUPARTO BRATA

SKRIPSI

Dipunajengaken dhateng Fakultas Bahasa dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta
minangka Jejangkeping Pandadaran
Anggayuh Gelar
Sarjana Pendidikan

dening
RycoVendy Amenity
NIM. 09205244036

PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA
2014

PASARUJUKAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Strukturalisme Genetik Novel Jemini Anggitanipun Suparto Brata* menika saged dipunuji awit sampun pikantuk pasarujukan dening dosen pembimbing.

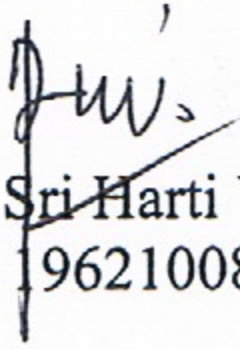

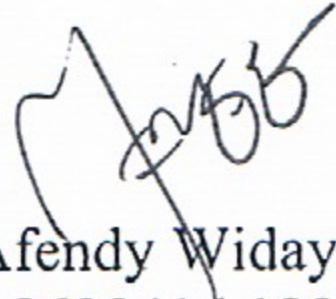
Yogyakarta, 20 Juni 2014

Yogyakarta, 20 Juni 2014

Pembimbing I

Pembimbing II

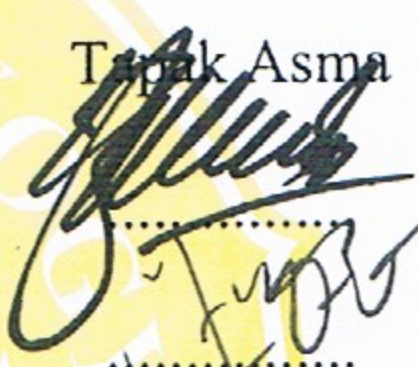
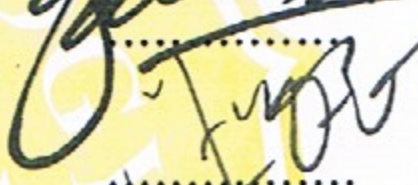

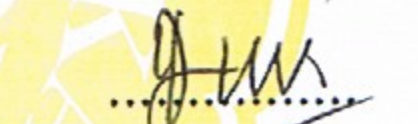

Dra. Sri Harti Widyastuti, M. Hum.
NIP. 19621008 198803 2 001

Drs. Afendy Widayat, M. Phil.
NIP. 19620416 199203 1 002

PANGESAHAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Strukturalisme Genetik Novel Gemini Anggitanipun Suparto Brata* menika sampun dipunandharaken wonten ing ujian pendadaran wonten sangajenging *Dewan Penguji* nalika tanggal 8 Juli 2014 saha dipuntetepaken lulus.

DEWAN PENGUJI			
Asma	Jabatan	Tempat Asma	Tanggal
Drs. Hardiyanto, M. Hum.	Ketua Penguji		15-07-2014
Drs. Afendy Widayat, M. Phil.	Sekretaris Penguji		14-07-2014
Dr. Suwardi, M. Hum.	Penguji I		14-07-2014
Dra. Sri Harti Widyastuti, M. Hum.	Penguji II		14-07-2014

Yogyakarta, 15 Juli 2014
Fakultas Bahasa dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta

Dekan,

Prof. Dr. Zamzani, M. Pd.

NIP. 19550505 198011 1 001

WEDHARAN

Ingkang tandha tangan wonten ing ngandhap menika, kula:

Nama : **Ryco Vendy Amenity**

NIM : 09205244036

Program Studi : Pendidikan Bahasa Jawa

Fakultas : Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta

ngandharaken bilih *karya ilmiah* menika ingkang damel kula piyambak. Ingkang kula mangertosi, wosipun *karya ilmiah* menika boten dipunserat dening tiyang sanes, kajawi perangan-perangan tartamtu ingkang kula pendhet minangka *acuan* kanthi adhedhasar tata cara saha etika nyerat *karya ilmiah* ingkang umum sarta dipunserat wonten kapustakan.

Wedharan menika dipunserat kanthi saestu. Menawi samangke wonten kasunyatanipun wedharan menika boten leres, sedayanipun dados tanggel jawab kula pribadi.

Yogyakarta, 19 Juni 2014

Panyerat,

Ryco Vendy Amenity

SESANTI

*“Orang terkuat bukan mereka yang selalu menang, melainkan yang tetap tegar
ketika mereka jatuh.”*

(Kahlil Gibran)

PISUNGSUNG

Linambaran pamuji syukur ing ngarsanipun Gusti Allah SWT. *karya ilmiah*
menika kula aturaken dhateng tiyang sepuh kula ingkang sampun paring
panjurung saha donga pangestu.

PRAWACANA

Alhamdulillahirobbilalamin, ngaturaken raos sokur dhumateng Gusti Allah SWT. ingkang tansah paring rahmat saha hidayahipun dhateng panyerat, satemah skripsi kanthi irah-irahan *Strukturalisme Genetik Novel Gemini Anggitanipun Suparto Brata* menika saged dipunserat kanthi sae. Skripsi menika dipunserat minangka jejangkeping pandadaran anggayuh gelar sarjana pendidikan.

Panyerat ngaturaken agunging panuwun dhateng sedaya pihak ingkang sampun paring pambiyantu saha panyengkuyungipun awit saking purwaka dumugi paripurnaning skripsi menika. Kanthi raos ingkang tulus panyerat ngaturaken agunging panuwun dhateng:

1. Bapak Prof. Dr. Rochmat Wahab, M.Pd. MA. minangka Rektor Universitas Negeri Yogyakarta ingkang sampun paring wekdal kangge sinau wonten ing jurusan menika;
2. Bapak Prof. Dr. Zamzani, M.Pd. minangka Dekan Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta ingkang sampun paring kalodhangan anggen kula nyerat skripsi menika;
3. Bapak Dr. Suwardi, M.Hum. minangka Ketua Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta ingkang sampun paring idi kangge nglampahi panaliten menika;
4. Ibu Dra. Sri Harti Widyastuti, M.Hum. minangka dosen pembimbing I ingkang sampun paring panjurung, pamrayogi sarta ashipun satemah skripsi menika saged paripurna kanthi sae;
5. Bapak Drs. Afendy Widayat, M.Phil. minangka dosen pembimbing II ingkang sampun kersa paring bimbingan, wejangan, tlatos anggenipun nuntun, saha pandonga dhateng panaliti saengga skripsi menika saged dipunpungkasi kanthi sae;
6. Ibu Prof. Dr. Endang Nurhayati, M.Hum. minangka dosen pembimbing akademik ingkang tansah paring bimbingan, saha semangatipun nalika kula

sinau wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta;

7. Bapak Ibu dosen saha staf jurusan Pendidikan Bahasa Daerah awit sedaya bimbinganipun saha ngelmi ingkang mumpangat dhateng panyerat;
8. Bapak saha ibu ingkang kula tresnani awit sedaya panjurung saha donga pangestunipun;
9. Kanca-kanca Komunitas Rinengga ingkang sampun paring *inspirasi* ingkang murakabi dhateng panyerat;
10. Kanca-kanca Pendidikan Bahasa Daerah mliginipun kelas G angkatan 2009 sarta sedaya *pihak* ingkang sampun paring panjurung dhateng panyerat satemah skripsi menika saged paripurna kanthi sae.

Anggenipun ndamel skripsi menika dereng saged kawastanan sae, jangkep, saha sampurna. Pramila saking menika sedaya pamrayogi saha panyaruwe ingkang saged ndadosaken langkung sae, jangkep, saha sampurnaning skripsi menika, tansah katampi kanthi bingahing manah saha kaaturaken agunging panuwun. Mugi-mugi skripsi menika saged murakabi tumrap piwulangan sarta *pihak-pihak* ingkang mbetahaken panaliten menika.

Yogyakarta, 19 Juni 2014

Panyerat,

Ryco Vendy Amenity

WOSING ISI

	Kaca
IRAH-IRAHAN	i
PASARUJUKAN	ii
PANGESAHAN.....	iii
WEDHARAN	iv
SESANTI	v
PISUNGSUNG	vi
PRAWACANA	vii
WOSING ISI	ix
<i>DAFTAR TABEL</i>	xii
<i>DAFTAR BAGAN</i>	xiii
<i>DAFTAR LAMPIRAN</i>	xiv
SARINING PANALITEN	xv
 BAB I PURWAKA	 1
A. Dhasaring Panaliten	1
B. Underaning Prakawis.....	4
C. Watesaning Prakawis.....	5
D. Wosing Prakawis	5
E. Ancasing Panaliten	5
F. Paedahing Panaliten	6
G. Pangertosan	6
 BAB II GEGARAN TEORI	
A. Deskripsi Teori	8
1. Karya Sastra minangka Gambaran <i>Realitas Sosial</i>	8
2. Novel wonten ing <i>Sudut Pandang Strukturalisme Genetik</i>	10
3. <i>Strukturalisme Genetik</i>	12
4. <i>Fakta Cerita</i>	15
a. Paraga.....	16

b. Latar	17
c. <i>Alur</i>	19
5. <i>Latar Belakang Sosial</i>	21
6. <i>Biografi</i>	22
7. <i>Pandangan Dunia Panganggit</i>	23
B. Panaliten ingkang Gayut.....	27

BAB III CARA PANALITEN

A. Jinising Panaliten.....	30
B. Data saha Sumbering Data	30
C. Cara Ngempalaken Data	31
D. Piranti Panaliten	32
E. Cara Nganalisis Data	34
F. Cara Ngesahaken Data	35

BAB IV ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

A. Asiling Panaliten	38
1. <i>Fakta Cerita</i> wonten ing Novel <i>Jemini</i>	39
a. <i>Fakta Cerita</i> arupi Paraga	39
b. <i>Fakta Cerita</i> arupi Latar.....	44
c. <i>Fakta Cerita</i> arupi <i>Alur</i>	46
2. <i>Gegambaran Latar Belakang Sosial</i> wonten ing Novel <i>Jemini</i>	52
3. <i>Pandangan Dunia</i> Suparto Brata wonten ing Novel <i>Jemini</i>	55
B. Pirembagan	61
1. <i>Fakta Cerita</i> wonten ing Novel <i>Jemini</i>	61
a. <i>Fakta Cerita</i> arupi Paraga	61
b. <i>Fakta Cerita</i> arupi Latar.....	84
c. <i>Fakta Cerita</i> arupi <i>Alur</i>	96
2. <i>Realitas</i> ingkang dados <i>Latar Belakang Sosial</i> Novel <i>Jemini</i>	114
a. <i>Latar Belakang Sosial</i> Suparto Brata.....	114
b. <i>Gegambaran Latar Belakang Sejarah</i> wonten ing Novel <i>Jemini</i>	118

3. <i>Pandangan Dunia</i> Suparto Brata wonten ing Novel <i>Jemini</i>	130
a. Sikap ing Tradhisi Nikah Peksan	131
b. Kepeksa Kedah Pasrah Nampi Pasiksan	136
c. Sabar Ngadhepi Pacobaning Gesang	139
 BAB V PANUTUP	
A. Dudutan	142
B. Pamrayogi	143
C. <i>Implikasi</i>	144
 KAPUSTAKAN	145
 LAMPIRAN	146

DAFTAR TABEL

Kaca

Tabel 1: Tabel <i>Fakta Cerita</i> arupi Wataking Paraga wonten ing Novel <i>Jemini</i>	40
Tabel 2: Tabel <i>Fakta Cerita</i> arupi Latar wonten ing Novel <i>Jemini</i>	44
Tabel 3: Tabel <i>Fakta Cerita</i> arupi <i>Alur</i> wonten ing Novel <i>Jemini</i>	47
Tabel 4: Tabel Gegambaran <i>Latar Belakang</i> Sejarah wonten ing Novel <i>Jemini</i>	52
Tabel 5: Tabel <i>Pandangan Dunia</i> Suparto Brata wonten ing Novel <i>Jemini</i>	55

DAFTAR BAGAN

Kaca

<i>Bagan 1: Bagan Fakta Cerita arupi Alur wonten ing Novel Jemini .....</i>	51
---	----

DAFTAR LAMPIRAN

	Kaca
<i>Lampiran 1 : Sinopsis Novel Jemini .....</i>	146
<i>Lampiran 2 : Tabel Kartu Data Fakta Cerita ing Novel Jemini .....</i>	159

STRUKTURALISME GENETIK NOVEL JEMINI ANGGITANIPUN SUPARTO BRATA

**Dening Ryco Vendy Amenity
NIM. 09205244036**

SARINING PANALITEN

Panaliten menika gadhah ancas kangge ngandharaken *pandangan dunia* Suparto Brata wonten salebeting novel *Jemini*. Wedharan *pandangan dunia* dipuntindakaken kangge mangertosi asal lairipun reriptan novel. *Pandangan dunia* saged dipunmangertosi saking gayutan antawisipun *fakta cerita* novel *Jemini* kaliyan *latar belakang* sosial panganggit, saha *latar belakang* sosial ingkang kagambaraken wonten salebeting novel *Jemini*.

Sumber data panaliten inggih menika novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata. Cara ngempalaken data ingkang dipunginakaken kanthi maos-nyerat saha *studi kapustakan*. Pirantining panaliten ngginakaken kertu data kangge mbiyantu panaliti anggenipun ngempalaken data. *Analisis* data mawi *model dialektik*. *Validitas* ingkang dipunginakaken inggih menika *validitas semantis*, wondene *reliabilitas*ipun ngginakaken *reliabilitas intrarater* saha *interrater*.

Asiling panaliten, saha pirembagan ngandharaken bilih: 1) Paraga wonten ing novel *Jemini* inggih menika Jemini, Emak, Wagiman, Ngadinem, Siti, Urip, Radian, saha Piet Coertszoon. Latar wekdal antawisipun warsa 1836-1950. Latar papan wonten ing tlatah Surabaya, Betawi, saha Batujajar. Latar sosial nedahaken kawontenan tiyang pribumi dados serdhadhu kumpeni, nikah peksan, *pergundikan* ing tangsi, saha pasiksan dhateng munci utawi nyai. *Alur* wonten ing novel *Jemini* ngginakaken *alur progresif*, inggih menika *alur* ingkang nedahaken satunggaling prakawis nyebabaken prakawis sanesipun. 2) *Latar belakang* sosial ingkang kagambaraken wonten ing novel *Jemini* inggih menika kasangsaraning gesang rikala warsa 1836-1950 nalika lairipun *tentara kerajaan* Hindhia-Belandha ingkang gadhah nama KNIL (*Koninklijke Nederlands Indische Leger*). 3) Asal lairipun reriptan novel saged dipunmangertosi saking *pandangan dunia* panganggit. Suparto Brata ngripta *fakta* sejarah wonten salebeting novel *Jemini*. Prastawa sejarah menika dipunginakaken kangge mbangun kawontenan kasunyatanipun, ingkang salajengipun dipungambaraken mawi *fakta cerita*. Prastawa-prastawa sejarah wonten ing novel *Jemini* inggih menika kawontenan sosial rikala lairipun tentara KNIL antawisipun warsa 1836-1950, *perekrutan* serdhadhu kumpeni, nikah peksan antawisipun pegawai kumpeni kaliyan wanita pribumi, budaya *pergundikan* ing jaman Hindhia-Belandha, saha pasiksan dhateng munci utawi nyai. Gegayutan kaliyan prastawa kasebut, Suparto Brata nedahaken gagasannipun antawisipun inggih menika sikap ing tradhisi nikah peksan, kapeksa kedah pasrah nampi pasiksan, saha sabar ngadhepi pacobaning gesang. *Pandangan dunia* Suparto Brata kasebut tuwuh saking kawontenan sosial rikala bangsa Indonesia dipunjajah Walandi.

BAB I PURWAKA

A. Dhasaring Panaliten

Karya sastra inggih menika seratan ingkang tuwuh kanthi cara *imajinatif*ipun panganggit. Wosipun karya sastra nggambaraken kasunyatan saha kawontenanipun tiyang gesang. Saben tiyang sejatosipun gadhah prakawis ingkang wujudipun saged prakawis sosial, politik, ekonomi, budaya, religi, saha sanesipun. Lumantar menika panganggit gadhah gagasan ngengingi *pengalaman* gesangipun ingkang sampun kalampahan. Wujudipun gagasan saking panganggit menika saged dipuntliti saking karya sastra ingkang dipunserat, ananging karya sastra menika boten saged dipunandharaken kanthi prasaja, amargi karya ingkang dipunserat menika wonten gayutipun antawisipun struktur karya sastra kaliyan *pengalaman* gesangipun panganggit.

Karya sastra dipunginakaken kangge sarana mratelakaken *pengalaman*ipun panganggit. Ukara, tembung, saha basa ingkang dipunginakaken dening panganggit punika karacik kanthi cariyos ingkang sae, satemah ndadosaken raos remen kangge tiyang ingkang maos. Prastawa-prastawa ingkang dipuntuwuhaken panganggit boten namung prastawa ingkang sae kemawon ananging ugi prastawa ingkang awon wonten ing salebeting cariyos. Saking kawontenan nyata ing masarakat menika saged dipundadosaken cariyos wonten ing karya sastra, ing cariyos menika panganggit ngandharaken menapa pamanggihipun dhateng kawontenan menika.

Karya sastra dipunserat dening panganggit minangka perangan saking masarakat. Prakawis sejarah saha sosial dados salah satunggaling pancadan panganggit anggenipun ngripta karya sastra. Karya sastra saged arupi novel, puisi, cerpen saha kasusastran sanesipun. Miturut andharanipun Saleh Saad (wonten ing Jabrohim, 1994: 5) sastra saged paring pangertosan babagan manungsa saha piwulangdhateng prastawa-prastawa wonten ing pagesangan. Saking menika, hakikat karya sastra gadhahancas ingkang gayut kaliyan prakawis gesang sahapagesangan manungsa. Karya sastra *fiksi* kadosta buku-buku sastra utawi novel menika wujud karya sastra ingkang gadhah piwulang sosial, politis, religi, etika saha filosofis.

Goldmann (wonten ing Endraswara, 2003: 57) ngandharaken bilih karya sastra minangka struktur ingkang gadhah makna menika dados wakilipun *pandangan dunia* panganggit, boten minangka individu ananging minangka anggota masarakat. Gagasanipun panganggit ingkang wonten ing salebeting karya sastra saha panganggit ingkang minangka anggota masarakat menika narik kawigatosan saking panaliti. Kejawi mekaten, menawi panganggitipun misuwur saha karya sastra ingkang dipunserat sae ugi saged narik kawigatosan saking pamaos sastra saha panaliti sastra.

Suparto Brata minangka salah satunggaling sastrawan Indonesia ingkang mliginipun nyerat karya sastra kanthi ngginakaken basa Jawi. Nama jangkepipun Suparto Brata inggih menika Raden Mas Suparto Brata, lair ing Surabaya, Sabtu Legi 23 Pebruari 1932. Suparto Brata minangka panganggit ingkang *produktif*anggenipun nyerat buku-buku *fiksi* kanthi basa Jawi ngantos jaman

sakmenika. Novel Jawi anggitanipun Suparto Brata sampun kathah, tuladhanipun inggih menika : Kadurakan ing Kidul Dringu, Kelangan Satang, Katresnan Kang Angker, Jemini, Asmarani, Pawestri Telu, Astirin Mbalela, Sanja Sangu Trebela, saha tasih kathah sanget.

Warsa 2012 Suparto Brata medalaken novel roman ingkang irah-irahanipun *Jemini*. Novel *Jemininate* kapacak wonten ing kalawarti *Panjebar Semangad* kanthi wujud cerbung. Novel *Jeminimenikanyariyosakenkawontenan* wanita Jawi ingkang dipunmunci utawi dipundadosaken nyai kaliyan tiyang Walandi saha tiyang Jawi piyambak ingkang dados pejabat. Novel menika ugi nyariyosaken kahanan tiyang Jawi nalika jaman Walandi ingkang dados serdhadhu KNIL (*Koninklijke NederlandsIndische Leger*), utawi ingkang limrah katelah prajurit kumpeni. Tiyang Jawi ingkang bodho, mlarat kesrakat, dipundadosaken prajurit bayaran ingkang dipunperes pagesanganipun. Prajurit menika gesang kaliyan garwa-yoga wonten ing tangsi, dipuncampur kaliyan kulawarga prajurit sanesipun. Jemini minangka paragatama ingkang ngraosaken tumindak menika, dipunmunci kaliyan tiyang Jawi ingkang gadhah pangkat, salajengipun ugi dipunmunci kaliyan Walandi.

Suparto Brata paring *pandangan dunia* ingkang arupi prakawis saha pamanggih lumantar paraga-paraga ingkang cinipta wonten ing novel Jemini. Sanesipun menika, novel Jemini nggambaraken *pandangan dunia* panganggit babagan prakawis masarakat ingkang sipatipun mirunggan. Kangge nganalisis *asal-usul* karya sastra gayutipun kaliyan *pandangan dunia* panganggit ingkang dipunsebutaken lumantar *struktur* karya sastra, dipunbetahaken panaliten kanthi

pendekatan strukturalisme genetik. Gayutan antawisipun *struktur* novel kaliyan prakawis-prakawis ingkang kalampahan wonten ing kasunyatan sosial babagan wanita Jawi ingkang dipunmunci saha *pandangan dunia* panganggit ndadosaken novel *Jemini* narik kawigatosan kangge dipuntliti. Langkung saking menika, novel *menikadereng* nate dipuntelitikanthi ngginakaken *pendekatan strukturalisme genetik*.

B. Underaning Prakawis

Jumbuh kaliyan irah-irahan panaliten “*Strukturalisme Genetik Novel Jemini* Anggitanipun Suparto Brata”, pramila prakawis ingkang saged tuwuh antawisipun kados ing ngandhap menika.

1. *Fakta cerita* wonten ing novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata,
2. *Latar Belakang* sosial wonten ing novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata,
3. *Pandangan dunia* panganggit wonten ing novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata,
4. Gayutan antawisipun *fakta cerita* kaliyan kawontenan *latar belakang* sosial wonten ing novel *Jemini*,
5. Gayutan antawisipun *fakta cerita* kaliyan *pandangan dunia* Suparto Brata wonten ing novel *Jemini*.

C. Watesaning Prakawis

Watesaning prakawis ginanipun kangge pandom supados panaliti *fokus* anggenipun nindakaken panaliten. Watesaning prakawis trep kaliyan underaning prakawis ing nginggil. Prakawis ingkang dipunwatesi inggih menika.

1. *Fakta cerita* wonten ing novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata,
2. *Latar belakang* sosial wonten ing novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata,
3. *Pandangan dunia* panganggit wonten ing novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata.

D. Wosing Prakawis

Kanthi watesaning prakawising inggil saged dipunrantam mapinten-pinten wosing prakawis, kados makaten.

1. Kados pundi *fakta cerita* wonten ing novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata?
2. Kados pundi *latar belakang* sosial wonten ing novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata?
3. Kados pundi *pandangan dunia* panganggit wonten ing novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata?

E. Ancasing Panaliten

Adhedhasar prakawis ingkang badhe dipunrembag, panaliten menika gadhah ancas.

1. Ngandharaken *fakta cerita* wonten ing novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata.

2. Ngandharaken *latar belakang* sosial wonten ing novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata.
3. Ngandharaken *pandangan dunia* panganggit wonten ing novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata.

F. Paedahing Panaliten

Asiling panaliten menika kaajab saged paring paedah dhateng panaliti piyambak saha tiyang sanes. Kanthi *teoritis*, panaliten menika saged kangge bahan ngembangaken babagan ngetrepaken *teoristrukturalismegenetik* kangge nliti karya sastra Jawi. Paedah sanesipun, *analisis* novel *Jemini* menika saged dados tambahan pangertos kangge panalitisanesipun ingkang remen kaliyan novel-novel anggitanipun Suparto Brata. Kanthi *praktis*, panaliten menika dipunkajengaken saged paring paedah kangge ngindhakaken daya *apresiasi* pamaos dhateng panganggit, satemah pamaos saged mangertos menapa ingkang dados kekajenganipun panganggit wonten ing novel *Jemini*.

G. Pangertosan

Supados langkung gampilanggenipun mangertosi punapa maksud saking irah-irahan ing panaliten menika, ing ngandhap menika kajlentrehaken istilah-istilah.

Novel : jinising karya sastra *fiksi* ingkang paring gambaran gesangipun para paraga ingkang

dipunwedharaken wonten reroncening cariyos ingkang wetah.

Strukturalisme genetik : teorisastra babagan gayutanipun *struktur* masarakat kaliyan *struktur* karya sastra, saengga anggenipun nliti karya sastra dipunwetahaken gabungan antawisipun *unsur intrinsik* saha *latar belakang* sosial kangge nggayuh dudutan babagan *pandangan dunia* panganggit

Pandangan duniapanganggit : ekspresi saha reaksi saking panganggit wonten ing pagesangan.

BAB II GEGARAN TEORI

A. Deskripsi Teori

1. Karya Sastra minangka Gambaran *Realitas Sosial*

Sampun kathah pangertosan bab sastra ingkang dipunandharaken dening para tokoh sastra. Miturut ancasipun, karya sastra menika gadhah pangertosan ingkang sami, nanging awit saking menika pangertosan sastra minangka gambaran *realitas sosial* dipunandharaken kanthi ukara saha basa ingkang beda. Karya sastra minangka samubarang ingkang tuwuh wonten ing pagesangan temtu wujud saha pangertosanipun beda-beda, pramila awit saking menika dipunpadosi panyaruwe saking *teori-teori* ingkang mujudaken satunggal pangertosan.

Miturut Goldmannn (wonten ing Faruk 1999 : 12) karya sastra minangka struktur ingkang tuwuh saking *proses* sejarah ingkang *dinamis*, *proses strukturasi* saha *destrukturasi* ingkang gesang saha dipunresep dening masarakat ingkang gayut kaliyan karya sastra. Awit saking proses sejarah ingkang tuwuh ing masarakat menika, karya sastra dipundamel dening panganggit kanthi cara *imajinatif* satemah saged paring bingah dhateng pamaos sastra (Aminuddin 1987: 37).

Fananie (2002: 6) ugi ngandharaken bilih karya sastra minangka karya *fiksi* ingkang asil saking *kreasi* adhedhasar *emosi* ingkang dumadakan ingkang saged nggambaraken *aspek estetis* ingkang sae ingkang adhedhasar *aspek* basa saha *aspek* makna. Dados saking andharan menika, tuwuhipun

karya sastra boten uwal saking pagesangan budaya wonten ing sakiwa tengenipun panganggit. Panganggit gadhah kupiya kangge medalaken emosi, penggalih, saha daya *imajinasi* ingkang dumadakan lumantar karya sastra. Basa ingkang dipunginakaken wonten ing karya sastra menika gadhah makna ingkang boten uwal saking pagesangan masarakat saha minangka peranan saking karya seni. Bab menika sami kaliyan pamanggihipun Wellek saha Waren (1990: 3) ingkang sampun ngandharaken bilih sastra minangka wujud saking pandamelan *kreatif* saking karya seni.

Karya sastra ingkang sae kedah saged paring piwulang marang pamaos. Karya sastra ingkang kados menika nggambaraken prastawa ingkang gayut kaliyan pagesangan manungsa. Miturut andharanipun Saleh Saad (wonten ing Jabrohim, 1994: 5) sastra saged paring pangertosan babagan manungsa, piwulang dhateng prastawa-prastawa wonten ing pagesangan, saha gadhah mupangat kangge pagesangan manungsa saha bangsa. Sastra ugi saged paring pangaribawa ingkang ageng dhateng cara penggalihipun tiyang ngengingi pagesangan, ngengingi becik saha awon, ngengingi leres saha lepat, sarta cara penggalih tiyang dhateng bangsa.

Saking andharan ingkang sampun kaserat wonten ing nginggil saged dipunpendhet dudutan bilih karya sastra minangka gambaran *realitas sosial* inggih menika seratan ingkang kacithak saking proses *imajinasi* adhedhasar *emosi* saking panganggit ingkang gesang wonten pagesangan sejarah ingkang dipunlampahi, saha wosipun saged paring piwulang ingkang sae dhateng masarakat pamaos sastra. Tuladhanipun karya sastra ingkang ngewrat babagan

ingkang gayut kaliyan masarakatipun ing antawisipun ingkang kalebet jinising novel.

2. Novel wonten ing *Sudut Pandang Strukturalisme Genetik*

Novel minangka jinising karya sastra ingkang sipatipun *fiksi* saha nggambaraken prakawis pagesangan. Miturut Northotp Frye (wonten ing Wardani 2009: 15) novel inggih menika karya *fiksi realistik* ingkang miyarken lelampahan pagesangan ingkang sipatipun *khayalan* utawi *imajinasi* saha gadhah ancas kangge mbeta pamaos dhateng donya ingkang maneka warni. Novel ingkang sipatipun *imajinatif* ngandharaken kanthi cara wetah bab pagesangan paraga. Lampahanipun cariyos kawiwitan saking prakawis ingkang dipunlampahi dening paraga ngantos paripurna. Novel mbetahaken cariyosan ingkang lumantar papan saha wekdal cariyos.

Novel minangka gambaran saking pagesangan ingkang nyata nalika novel menika dipunserat. Kajawi mekaten, novel menika gadhah sipat *realistis*, ngrembaka saking dokumen-dokumen ingkang wujudipun *naratif non fiksi* ingkang ngrembag prakawis kanthi jangkep. Novel menika saged nuwuhaken pangrembaganing satunggal *karakter*, kahanan sosial ingkang ruwet, saha mapinten-pinten cariyos ruwet ingkang dumados mapinten-pinten taun kepungkur kanthi jangkep.

Nurgiyantoro (2010: 4) ngandharaken bilih novel paring wujud donya *imajiner* ingkang sampun dipunrantam, donya *imajiner* menika kadhapuk saking unsur-unsur *instrinsik* kadosta prastawa, *alur* utawi *plot*, paraga, *latar*,

sudut pandang, saha sanesipun ingkang sedaya gadhah sipat *imajiner*. Bab menika mujudaken bilih novel dipunserat saking *struktur instrinsik* ingkang wonten ing *imajinasi* panganggit. Kasunyatan ingkang dipunmangertosi dening panganggit boten langsung dipunserat wonten ing karya sastra, nanging kedah dipunproses kanthi cara *kreatif* rumiyin.

Novel ingkang dipunserat dening panganggit ngandhut bab kasunyatan. Kasunyatan menika mujudaken asil pamanggih saking panganggit dhateng prastawa sosial ingkang dipunlampahi wonten ing pagesangan. Kasunyatan sejarah minangka salah satunggaling prastawa sosial ingkang wonten ing novel, nanging kasunyatan sejarah ingkang wonten menika boten langsung dipungayutaken kaliyan kasunyatan ing donya. Andharan ngengingi bab menika dipuntindakaken adhedhasar *pandangan dunia*. Awit saking menika kasunyatan ingkang dipunkajengaken inggih menika kasunyatan sosial ingkang adhedhasar *pandangan* panganggit (Pradopo dkk, 2001: 61).

Novel ingkang tuwuh ing masarakat sejatosipun ngemot cariyos ingkang nggambaraken paraga-paraga ing masarakat. Paraga-paraga ingkang wonten ing novel menika dados sarana panganggit kangge medalaken *pandanganipun* ngengingi pagesangan masarakat ing kasunyatan. Panganggit gadhah daya *imajinatif* saha *kreatif* anggenipun nuwuhaken paraga manungsa saha prastawa wonten ing novel menika. Miturut Sayuti (2000: 11) boten dados penggalih bilih manungsa wonten ing masarakat menika dados prakawis ingkang wigatos kangge narik kawigatosan para novelis. Novel

ingkang nyariyosaken bab pagesangan manungsa menika saged dados piwulang saha tuntunan dhateng pamaos sastra. *Pandangan dunia* panganggit wonten ing novel menika saged dipunandharaken wonten ing panaliten kanthi cara *strukturalisme genetik*.

3. *Strukturalisme Genetik*

Strukturalisme genetik minangka salah satunggaling ngelmi wonten ing panaliten sosiologi sastra. *Strukturalisme genetik* menika teori ingkang dipunandharaken dening *kritikus* sastra *modern* saking Prancis inggih menika Lucien Goldmann. *Strukturalisme genetik* tuwuh amargi wonten raos kirang trep dhateng teori *strukturalisme* sakderengipun ingkang *kajianipun* namung wonten ing bab *intrinsik*, tanpa mirsani bab *ekstrinsik* wonten ing karya sastra menika. Sami kaliyan pamanggihipun Ratna (2009: 121) *Strukturalisme genetik* menika adhedhasar *penolakan* dhateng analisis *strukturalisme murni* ingkang namung nganalisis bab *intrinsik* kemawon wonten ing karya sastra tanpa mirsani prakawis-prakawis wonten ing njawi teks menika. *Strukturalisme genetik* ugi boten sarujuk dhateng basa sastra minangka basa ingkang khas kangge basa sastra.

Teori strukturalisme genetik ngandharaken wontenipun *pandangan dunia* panganggit. *Pandangan dunia* menika ingkang dados sumbering struktur karya sastra. Karya sastra boten dipunanggep minangka gambaran pagesangan sosial ingkang namung awujud seratan, nanging *strukturalisme genetik* nggambaraken struktur sosial kanthi cara ngginakaken struktur karya

sastra minangka teks ingkang wonten gayutanipun kaliyan struktur sosial (Faruk, 1999: 37). Katrangan wonten ing nginggil paring wedharan bilih *strukturalisme genetik* gadhah kemajengan, inggih menika saged nggambaraken kawontenan sosial. Sanes mekaten, wonten ing *strukturalisme genetik* panegesan boten asil saking struktur *novel* ingkang nedahaken kawontenan sosial. *Strukturalisme genetik* mliginipun paring pangertosan wonten ing *pandangan dunia* panganggit minangka asil saking pamanggih saking kawontenan sosial.

Goldmann (wonten ing Fananie, 2002: 117) gadhah pamanggih bilih karya sastra boten namung dipunpirsani saking bab *intrinsik* kemawon, nanging karya sastra menika minangka salah satunggaling sarana kangge nggambaraken kasunyatan pagesangan nalika karya sastra menika dipuntuwuhaken. Panganggit kanthi sadhar menapa boten sampun paring menapa ingkang dados *pandangan* masarakat. *Latar* sosial saha struktur wonten ing karya ingkang saklajengipun dipungayutaken menika ingkang dados bab ingknag utama saking teori menika. Saking prakawis menika saged nedahaken *pandangan dunia* panganggit.

Goldmann gadhah watesan bilih karya sastra ingkang saged tumuju *konsep strukturalisme genetik* menika kedah karya ingkang ageng. Wontenipun watesan menika dados prakawis enggal. Prakawis menika saged dados winates anggenipun ngginakaken teori *strukturalisme genetik* wonten ing karya sastra Indonesia (Fananie, 2002: 118). Saking andharan menika Goldmann ngandharaken bilih *teori strukturalisme genetik* saged

dipunginakaken namung wonten ing karya sastra ingkang ageng. Bab menika ndadosaken prakawis, inggih menika dipunwatesi anggenipun ngginakaken teori menika.

Gayut kaliyan wontenipun sarat ingkang dipunandharaken dening Goldmann menika, Endraswara (2011: 60) paring panyaruwe bilih karya sastra ageng ingkang dipunanalisis kanthi teori *strukturalisme genetik* menika saged dipunpinggiraken rumiyin. Wedharan menika dipundhasari amargi karya sastra saged dipunsebut ageng nalika sampun kathah ingkang dipunteliti dening para ahli. Langkung pangertosan *strukturalisme genetik* saged dipunginakaken wonten ing saben karya sastra ingkang awujud *prosa* kangge medharaken asal-usuling pangriptan.

Karya sastra menika gayut kaliyan masarakat saha sejarah ingkang dados dhasar wontenipun karya sastra, nanging boten sedaya dipungayutaken kaliyan prakawis menika. Miturut Sayuti (2000: 61) dhasaring sejarah, jaman saha sosial masarakat saged paring pangaribawanipun dhateng pangriptaning karya sastra. Bab menika sami kaliyan pamanggihipun Grebstein (wonten ing Damono, 1978: 4) bilih karya sastra boten sedaya saged dipunwastani gambaran kawontenan masarakat nalika karya sastra menika dipunserat. Karya sastra boten saged dipunmangertosi kanthi wetah minangka dipunpisah saking pagesangan utawi kabudayan ingkang dados dhasar wontenipun karya sastra menika.

Saking andharan para ahli ing nginggil saged dipunpendhet dudutan bilih *strukturalisme genetik* nganalisis karya sastra kanthi prakawis *genetik*

utawi asal-usuling karya sastra ingkang gayut kaliyan *sosiologis historis* ingkang dados dhasar tuwuhipun karya sastra menika saha kedah mirsani unsur *intrinsik* ingkang awujud *fakta cerita* ingkang gayutanipun kaliyan *strukturalisme genetik* saking karya sastra menika.

4. *Fakta Cerita*

Wontenipun karya sastra boten saged dipunpisah saking *unsur ekstrinsik* ingkang dados dhasar tuwuhipun *novel* kalawau, satemah antawisipun *unsur intrinsik* saha *ekstrinsik* dados *unsur* ingkang utami anggenipun nuwuhaken karya sastra. Anggenipun nyerat karya sastra utaminipun ingkang awujud gancaran utawi *prosa*, panganggit kedah nggatosaken *fakta cerita*, sarana cariyos saha *tema*.

Stanton (wonten ing Nurgiyantoro, 2010: 25) ngandharaken bilih *unsur* pengembang *novel* dipunperang dados tiga, inggih menika *fakta cerita*, sarana cariyos, saha *tema*. *Fakta cerita* inggih wonten peranganipun kados dene paraga, *latar*, saha *alur* menawi sarana cariyos peranganipun inggih menika irah-irahan, *sudut pandang*, *gaya* saha *nada*. Sedaya perangan wonten ing *fakta cerita* dipunrantam dados prastawa ingkang badhe dipuncariyosaken wonten ing karya *fiksi*.

Awit saking menika, wonten ing panaliten *strukturalisme genetik* perangan saking *unsur intrinsik* ingkang dipunrembag namung ing babagan *fakta cerita* (paraga, *latar*, saha *alur*). Saklajengipun badhe dipunandharaken

ngengingi *fakta cerita* ingkang wonten gayutanipun kaliyan panaliten *struktur sosial* ingkang dados lataripun.

a. Paraga

Wonten ing panaliten *strukturalisme genetik* paraga gadhah peran medalaken *pandangan dunia* panganggit. Sami kaliyan ingkang dipunandharaken dening Goldmann (wonten ing Faruk, 1999: 17) ingkang ngandharaken bilih kupiya kangge nuwuhaken *pandangan dunia* menika panganggit ngripta paraga-paraga, *objek-objek*, saha gayut kanthi cara *imajiner*. Saking andharan menika saged dipunmangertosi bilih gayutan ingkang wonten antawisipun paraga kaliyan paraga, saha paraga kaliyan prakawis wonten ing pagesangan.

Saking andharan ing nginggil saged dipunpirsani bilih saking paraga-paraga wonten ing novel menika, *pandangan dunia* panganggit saha kelompok sosialipun saged dipunmangertosi. *Pandangan dunia* menika saged dipunpirsani saking *karakter*, tumindak, saha penggalih-penggalih paraga wonten ing novel kaliyan prakawis-prakawis ingkang dipunlampahi. *Karakter* saking paraga saged medal menawi paraga menika wonten *interaksi* kaliyan paraga sanesipun utawi pagesangan wonten ing novel menika.

Paraga inggih menika tiyang ingkang dipuntuwuhaken wonten ing karya *naratif* utawi drama ingkang dening pamaos dipuntegesi gadhah peran sami kaliyan tiyang wonten ing donya ingkang saged dipunmangertosi wonten ing wicantenan saha tindak tanduk paraga wonten ing karya sastra (Abraham wonten ing Nurgiyantoro, 2010: 165). Awit saking menika, wonten ing

panaliten *strukturalisme genetik*, paraga dados peranan ingkang ewet ingkang saged dados sarana kangge nggambaraken *pandangan dunia* panganggit.

Paraga ingkang dados sarana kangge nggambaraken *pandangan dunia* panganggit kedah dipunpenggalih. Tegesipun, gayut kaliyan *strukturalisme genetik* anggenipun nemtokaken paraga langkung saenipun paraga ingkang gadhah prakawisingkang dipungayutaken kaliyan kawontenan sosial, satemah paraga kalawau gadhah kupiya kangge nggayuh piwulang wonten ing masarakat. Sami kaliyan pamanggihipun Goldmann (wonten ing Faruk, 1999: 18) ingkang paring winates bilih wonten ing novel ingkang paraganipun gadhah prakawis menika nglampahi kawontenan sosial ingkang awon saha gadhah kupiya kangge nggayuh piwulang ingkang *sahih*.

Cara kangge nganalisis *strukturalisme genetik* ingkang utama inggih menika madosi paraga utama minangka *hero problematik*. Miturut Sayuti (2000: 74) paraga utama saged dipuntemtokaken kanthi tigang cara. Sepisan, paraga menika ingkang kathah gayutanipun kaliyan *tema*. Kalih, paraga menika ingkang asring gayut kaliyan paraga sanesipun. Tiga, paraga menika ingkang asring dipuncariyosaken wonten ing novel.

b. Latar

Latar minangka peranan saking karya *fiksi* ingkang nedahaken wonten ing pundi saha kapan kadadosan wonten ing cariyos kalampahan (Sayuti, 2000: 126). Dados, latar menika saged nggambaraken papan ingkang dados bahan kangge panaliten, wekdal ingkang saged nedahaken petangan

dinten, wulan, warsa, utawi babagan sejarah ingkang kalampahan wonten ing satunggal cariyos karya *fiksi*. Gayutanipun kaliyan panaliten *strukturalisme genetik*, latar wonten ing novel menika gadhah pangaribawa dhateng kawontenan paragatama. Wonten ing latar menika inggih saged nedahaken kapan saha wonten pundi kadadosan-kadadosan ingkang dipunlampahi dening paraga menika.

Latar dipunperang dados tigang prakawis, inggih menika latar papan, latar wekdal, saha latar sosial. Tigang prakawis menika gadhah gegayutan. Latar papan inggih menika prakawis ingkang gayutanipun kaliyan prakawis *geografis* (Sayuti, 2000: 127). Unggah-ungguh, tata nilai, tumindak, wasana, saha prakawis sanesipun wonten ing masarakat ingkang wonten gayutanipun kaliyan paraga dipungambaraken wonten ing papan kadadosan prastawa.

Latar wekdal minangka latar ingkang gayut kaliyan prakawis *historis* saha gayut kaliyan prastawa ingkang kalampahan wonten ing *alur*. Wonten ing latar wekdal menika wonten gayutanipun antawisipun rantaman prastawa kaliyan marginipun wekdal, satemah ancasing karya *fiksi* menika saged kagambar kanthi cetha. Latar wekdal wonten ing salebeting novel saged arupi dinten, minggu, wulan, warsa, saha jaman ingkang dados dhasaring cariyos.

Latar sosial menika kadadosan ingkang gayutanipun kaliyan tumindak pagesangan sosial saking masarakat wonten ing satunggaling papan ingkang dipuncariyosaken wonten ing karya *fiksi* (Nurgiantoro, 2010: 233). Dados, latar sosial menika boten tebih saking tumindak masarakat ingkang sabendintenipun dipunlampahi. Kajawi mekaten, latar sosial inggih gayut

kaliyan pakulinan, *adat istiadat*, *pandangan dunia*, penggalih, *status* sosial saha sanesipun ingkang wonten gayutanipun kaliyan spiritual.

c. *Alur*

Alur inggih menika aspek ingkang wigatos anggenipun mangertosi wosing karya *fiksi*. Anggenipun mangertosi karya *fiksi* dipundhasari saking *alur* ingkang nedahaken sebab-musababipun (Wardani, 2009: 39). *Alur* minangka gambaran tindak tanduk para paraga aggenipun ngrampungaken sedaya prakawis wonten ing pagesangan (Nurgiyantoro, 2010: 114). Saking andharan menika saged dipunpendhet dudutan bilih *alur* minangka prastawa utawi tindak tanduk wonten ing pagesangan manungsa ingkang ngandhut unsur *konflik* ingkang wonten gayutanipun.

Gayutanipun *alur* kaliyan paraga, Nurgiyantoro (2010: 172) ngandharaken bilih *alur* saha paraga menika minangka kasunyatan ingkang gadhah sambung rapetipun. Gayutanipun menika ndadosaken *alur* saha paraga prakawis ingkang wigatos, amargi *alur* menika kadadosan saking sedaya ingkang dipuntindakaken dening paraga. *Alur* minangka gambaran saking prakawis-prakawis ingkang wonten gayutanipun kaliyan paraga, kamangka pangertosan dhateng cariyos menika saged dipuntedhahaken kanthi ngginakaken *alur*.

Dipunpirsani saking pangrakitipun prastawa utawi perangan ingkang kadhapuk, *alur* dipunperang dados kalih, inggih menika *alur kronologis* utawi *progresif*, saha *alur regresif* utawi *flash back* (Sayuti, 2000: 57). *Alur* wonten ing novel menika kagolong *alur progresif* menawi prastawa-prastawa ingkang

dipuncariyosaken menika gadhah sipat miturut runtutipun wekdal wonten ing cariyos. Prastawa ingkang sepisan dipunwiwiti saking prakawis ingkang dados wiwitipun prastawa menika (Nurgiyantoro, 2010: 154). *Alur regresif* utawi *alur flash back* runtutipun kadadosan menika sipatipun boten runtut, cariyos boten dipunwiwiti saking ngajeng, nanging saged dipunwiwiti saking tengah utawi pungkasan.

Alur minangka cariyos ingkang isinipun runtutan kadadosan ingkang kalampahan, nanging saben kadadosan menika namung dipungayutaken kanthi *sebab-akibat*. Prastawa ingkang sepisan kadadosan saking prastawa sanesipun utawi prastawa menika ndadosaken prastawa sanesipun (Stanton wonten ing Nurgiyantoro, 2010: 113). Miturut Abrams (wonten ing Nurgiyantoro, 2010: 142) *alur* ingkang prasaja menika katata saking perangan wiwit ingkang arupi *penokohan*, perangan tengah utawi *klimaks*, saha perangan ingkang pungkasan utawi paripurnanipun.

Wonten ing panaliten *strukturalisme genetik*, wontenipun *alur* menika dipunkajengaken saged nedahaken paraga wonten ing satunggaling cariyos. Paraga menika saged gesang saking cariyos ingkang dipunlampahi. Wonten ing *alur* menika lampahan paraga saged dipungambaraken kanthi wujud cara penggalhipun, tumindakipun, saha unggah-ungguhipun wonten ing pagesangan satemah wontenipun *alur* menika saged mbiyantu panganggit anggenipun ngandharaken *pandangan dunianipun* kanthi cara nuwuhaken paraga ingkang nglampahi pinten-pinten prakawis ingkang wigatos.

5. Latar Belakang Sosial

Latar belakang gesangipun panganggit asring mangaribawan prakawis ingkang badhe dipunandharaken panganggit. Panganggit minangka anggota masarakat, gesangipun ugi gegayutan kaliyan masarakat, anggenipun ngandharaken *pengalaman*ipun kanthi wujud ingkang *imajinatif*. *Pengalaman* panganggit dipungambaraken mawi karya ingkang dipunasilaken. *Pengalaman* kasebut asalipun saking kawontenan panganggit minangka anggota kelompok sosial tartamtu.

Teeuw (wonten ing Endraswara, 2011: 55) ngandharaken bilih *penafsiran* karya sastra ingkang nguwalaken panganggit minangka ingkang paring makna menika mbebayani, amargi *penafsiran* kasebut ngurbanaken titikan khas, kapribaden, kekajengan, saha norma-norma ingkang dipuncpeng panganggit kasebut wonten ing salebeting kultur sosial tartamtu. Adhedhasar andharan kalawau saged dipunmangertosi bilih gesangipun panganggit wigatos sanget wonten ing panaliten *strukturalisme genetik*, amargi panganggit minangka *kreator* utawi pangripta ingkang ngasilaken karya. Langkung saking mekaten, prakawis menika saged dipunginakaken kangge mangertosi titikan khas, kapribaden, kekajengan, saha norma-norma ingkang panganggit gadhahi ing salebeting *kultur* sosial tartamtu.

Karya sastra mliginipun novel menika nggambaraken kawontenan masarakat ingkang dados seksi jaman (Endraswara, 2011: 89). Panganggit ngupiya nggambaraken jaman, prakawis menika dipunginakaken minangka piranti sambung ginem sastra antawisipun panganggit kaliyan pamaos.

Analisis dhateng karya sastra prelu mangertosi gesang sosial masarakatipun. Pangertosan menika dipunginakaken kangge mangertosi kadospundi *respon* panganggit ngengingi *lingkungan*ipun saha kadospundi panganggit ngasilaken karya sastra ingkang gayut kaliyan jamanipun.

Panganggit menika gesang wonten ing kelompok sosial tartamtu ingkang gadhah pagesangan ingkang mirunggan. Prakawis-prakawis ingkang kadadosan ing masarakatipun lajeng dipuncawisaken dados gagasan. Gagasan-gagasan menika dipuncawisaken dados karya sastra, tuladhanipun novel. Novel menika dipunginakaken kangge ngringkes menapa kemawon ingkang dados saking kawontenan sosial masarakatipun.

6. Biografi

Prakawis utama tuwuhipun karya sastra inggih menika panganggit piyambak. Awit saking menika andharan ngengingi prakawis kapribadhen saha pagesangan panganggit minangka cara ingkang dangu anggenipun nliti sastra (Wellek saha Waren, 1990: 82). Karya sastra sejatosipun nyerat bab pagesanganipun tiyang saha wedharan-wedharan saking panganggit minangka dados kasunyatan. Dados pagesangan panganggit sejatosipun minangka peranan saking panyeratan sejarah (Ratna, 2009: 56).

Biografi ngandharaken prakawis ingkang dipunlampahi dening panganggit. Minangka peranan saking masarakat, panganggit kedah saged nggambaraken kasunyatan ing masarakat kanthi cara ingkang *kreatif*. Panganggit ingkang mekaten saged nuwuhaken karya sastra kanthi ngemot

prakawis sosial saha politik. *Biografi* saha *strukturalisme genetik* menika saged dipungayutaken amargi pamangih-pamanggih saking panganggit menika dipundadosaken *pandangan dunia* panganggit wonten ing karya sastra. *Pandangan dunia* kalawau gayutanipun kaliyan prakawis ingkang kalampahan wonten ing pagesangan.

Biografi ingkang dipunserat menika awujud *dokumen*, layang, saha seratan-seratan sanesipun kedah dipungatosaken dening panaliti (Wellek saha Warren, 1990: 83). *Pandangan dunia* panganggit wonten ing panaliten *strukturalisme genetik* dados gambaran saking donya sosial sakiwa tengenipun panganggit. Awit saking menika, *biografi* panganggit dipunginakaken wonten ing panaliten *strukturalisme genetik* kangge pados *informasi* ingkang gayutanipun kaliyan *pandangan dunia* panganggit.

7. *Pandangan Dunia Panganggit*

Karya sastra tuwuh saking asil *kreasi* panganggit ingkang minangka perangan saking kelompok sosial tartamtu. Karya sastra ingkang dipunasilaken kangge paring penggalih dhateng kahanan sosial ingkang kadadosan wonten ing donyanipun panganggit. Sastra boten namung minangka satunggaling karya ingkang sipatipun *imajinatif* saha pribadhi, nanging minangka *rekaman* budaya, satunggaling wujud gagasan tartamtu nalika karya menika dipunripta (Taine, wonten ing Fananie, 2002: 117). Goldmann ngandharaken bilih panganggit boten nedahaken *pandangan*ipun piyambak, nanging piyambakipun nedahaken *pandangan dunia* satunggaling

kelompok sosial. *Pandangan* kasebut minangka satunggaling gagasan ingkang dipunandharaken kanthi *imajinatif* (Junus, wonten ing Fananie, 2002: 165). Dados, *pandangan* ingkang dipuncawisaken wonten ing karya sastra menika dipungayutaken kaliyan *struktur intrinsik* karya sastra. Lumantar paraga-paraga saha prakawis-prakawis ingkang dipunlampahi menika panganggit minangka wakil saking kelompok masarakat tartamtu paring *pandangan* ngengingi kadadosan sosial wonten ing masarakatipun.

Pandangan dunia minangka wujud saking kawontenan sosial masarakatipun. Panganggit ngetrepaken donyanipun supados *subjek* saha pagesangan saged selaras (Pradopo, 2001: 1). Wujud menika saged kagambaraken kanthi nyatamawi karya sastra ingkang dipunripta panganggit. Saking mekaten, *pandangan dunia* minangka gagasan saking *respon* ngengingi kawontenan sosial ingkang dipuncawisaken ing karya sastra.

Pandangan dunia minangka *reaksi* saking panganggit anggenipun ngraosaken prakawis ingkang kalampahan wonten ing masarakat. Panganggit minangka anggota masarakat gadhah *pandangan dunia* ingkang sami kaliyan kelompok sosial ingkang nyengkuyung anggenipun nuwuhaken karya sastra (Damono, 1978: 42). Pamanggih menika sami kaliyan pamanggihipun Ratna (2009: 124) ingkang ngandharaken bilih karya sastra menika dados wakil saking kelompok sosial, amargi karya sastra menika isinipun saking penggalih panganggit saha kelompok sosial ingkang nyengkuyung ingkang ngemot prakawis-prakawis ingkang kedadeyan wonten ing masarakat. Dados panganggit menika minangka wakil saking kelompok sosial ingkang paring

wedharan bab *pandangan dunia* saking kelompok sosial ingkang nyengkuyung kalawau.

Panganggit wonten ing karya sastra dados juru micara saking kelompok sosial. Karya sastra ingkang nggambaraken kawontenan sosial ing masarakat saged dipunsebut karya ageng, amargi wonten ing karya sastra menika saged paring *informasi* babagan sejarah saha kasunyatan sosial ingkang gesang wonten ing jamanipun (Hardjana, 1985: 80). Bab menika nedahaken bilih panganggit anggenipun nyerat karya sastra dados juru cariyos saking prakawis-prakawis saha pamanggih saking kelompok sosial tartamtu.

Ewah-ewahan ingkang wonten ing masarakat dados prakawis ingkang saged ngewahi isi saking karya sastra. Isi saking karya sastra menika kadadosan saking pamanggihipun panganggit dhateng prakawis-prakawis ingkang wonten ing masarakat. Awit saking menika, karya sastra boten namung dados sarana panglipur, nanging inggih kedah gadhah piwulang tartamtu. Wardani (2009: 47) ngandharaken bilih gayutan antawisipun *struktur* karya sastra kaliyan *struktur* sosial sipatipun boten langsung, nanging antawisipun kekalih menika dipundhasari saking *pandangan dunia* panganggit.

Goldmann (wonten ing Damono, 1978: 42) gadhah pamanggih bilih karya sastra ageng menika gadhah *fakta estetis*. *Fakta estetis* ngandhut kalih *korespondensi*. Setunggal, gayutan antawisipun *pandangan dunia* minangka kasunyatan ingkang dipunlampahi saha alam reriptaning panganggit. Kalih, gayutan antawisipun alam reriptaning panganggit kaliyan sarana kasusastraan

tartamtu kadosta sintaksis, gaya, saha citra ingkang dipunbetahaken panganggit wonten ing seratanipun. Damono (1978: 43) ugi paring andharan bilih karya sastra minangka karya *estetis* wonten ing *pandangan strukturalisme genetik* gadhah kalih *estetis*, inggih menika *estetis sosiologis* saha *estetis sastra*. Gayutanipun kaliyan *estetis sosiologis*, *strukturalisme genetik* nedahaken gayutan antawisipun *pandangan dunia* kaliyan paraga-paraga sarta prakawis ingkang dipunripta panganggit wonten ing karya sastranipun. Gayutanipun kaliyan *estetis sastra*, *strukturalisme genetik* nedahaken gayutan antawisipun alam reriptaning panganggit kaliyan sarana sastra ingkang dipunginakaken panganggit kangge nyerat.

Wonten ing panaliten *strukturalisme genetik*, *struktur* karya sastra kedah dipungatosaken. Goldmann (wonten ing Endraswara, 2003: 57) ngandharaken, karya sastra minangka *struktur* ingkang gadhah makna menika makili *pandangan dunia* (*vision du monde*) panganggit, boten minangka *individu* nanging minangka anggota masarakat. Saking mekaten, saged dipunandharaken bilih *strukturalisme genetik* minangka panaliten sastra ingkang nggayutaken antawisipun *struktur* sastra kaliyan *struktur* masarakat mawi *pandangan dunia* ingkang dipuncawisaken. Saking menika karya sastra boten saged dipunmangertosi kanthi wetah menawi sedaya gesang masarakat ingkang sampun nglairaken karya sastra dipunuwalaken.

Pandangan dunia panganggit menika saged dipungambaraken lumantar paraga-paraga wonten ing karya sastra. Paraga ingkang dipunginakaken mliginipun paragatama utawi paraga *hero prolematik*. Kupiya

ingkang dipunlampahi dening paragatama inggih menika kupiya saking kelompok sosialipun. Paraga sanesipun minangka *subjek kolektif* ing njawi kelompok sosial paragatama. Penggalih-penggalih paragatama minangka pamanggih saha gagasan panganggit anggenipun nggambaraken kelompok sosial panganggit (Sitepu, 2009: 23). Wonten ing novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata, tuladhanipun prakawis ingkang dipunlampahi dening paraga Jemini minangka paragatama inggih menika usaha anggenipun nanggepi kelompok sosial panguwasa ingkang mliginipun ndamel kasangsaraning gesang.

Saking andharan ing nginggil saged dipunmangertosi bilih kangge nggayuh *pandangan dunia* kedah wonten *perpaduan*. *Perpaduan* menika antawisipun *struktur* kasrya sastra saha *struktur* masarakat. *Struktur* karya sastra inggih menika *fakta cerita* saha *struktur* masarakat antawisipun *unsur latar belakang* panganggit saha *latar belakang* sosial rikala karya menika dipunripta. Saking *perpaduan unsur-unsur* kalawau saged dipunmangertosi *pandangan dunia*, kadospundi panganggit nindakaken cariyos ing salebetipun wonten gagasan saking *respon* pagesangan.

B. Panaliten ingkang Gayut

Panaliten ingkang ngginakaken *strukturalisme genetik* inggih menika panalitenipun Aziz Abdullah ingkang irah-irahanipun “*Strukturalisme Genetik Novel Jaring Kalamangga karya Suparto Brata*”. *Fakta cerita* arupi paraga, saha *latar* nggambaraken pagesang *sosial politik* rikala jaman *Agresi Militer*

Belanda I. Asil panaliten ingkang dipunandharaken inggih menika (1) *Fakta cerita* arupi paraga saha *latar* nggambaraken gejolak sosial bangsa Indonesia rikala warsa 1966. (2) *Latar belakang* sejarah ingkang nglairaken novel *Jaring Kalamangga* inggih menika prastawa *Agresi Militer Belanda I* rikala warsa 1966. (3) *Pandangan dunia* panganggit salebeting novel *Jaring Kalamangga* inggih menika *kemosotan mental individu* amargi *ego* saha bandha donya, *gejolak sosial*, saha panggunaan unggah-ungguh ingkang sampun boten dipungatosaken malih. Gayutan antawisipun *fakta cerita* kaliyan *pandangan dunia* panganggit babagan kawontenan *sosial* sejarah bangsa Indonesia katingal saking *alur* saha gambaran *latar* ingkang dipunlampahi para paraga. Perjuwangan paraga ingkang pados piwulang-piwulang *otentik* minangka perjuwangan Suparto Brata kaliyan kelompokipun ingkang wonten satengahing kawontenan sosialing donya ingkang piwulang-piwulang kamanungsanipun sampun *terdegradasi*.

Panaliten ingkang dipuntindakaken Hendi Widyatmoko ingkang irairahanipun “*Kajian Strukturalisme Genetik Novel Nopember Abang karya Suparto Brata*” ugi ngginakaken *teori strukturalisme genetik*. (1) *Fakta cerita* saha tema salebeting novel *Nopember Abang* nggambaraken kawontenan sosial ingkang kadadosan ing Surabaya rikala wulan November 1945. (2) *Latar belakang* sejarah ingkang nglairaken novel *Nopember Abang* inggih menika prastawa *pertempuran 10 Nopember* ing Surabaya rikala taun 1945. (3) *Pandangan dunia* panganggit salebeting novel *Nopember Abang* inggih menika *rela berkorban, nasionalisme, ikhtiar*, duka dhateng *penghinaan*,

takut ancaman. (4) Gayutan antawisipun *fakta cerita* saha *tema* kaliyan *pandangan dunia* panganggit katingal saking gambaran *alur* saha latar ingkang dipunlampahi paraga *hero problematik*.

Kalih panaliten kalawau sami kaliyan panaliten menika, inggih menika ngginakaken pendekatan *strukturalisme genetik*. Bedanipun, panaliten menika *fokus* ing *fakta cerita* saha *pandangan dunia* panganggit, saha data panalitenipun inggih menika novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata. Panaliten ingkang dipuntindakaken Aziz Abdullah saha Hendi Widyatmoko nedahaken bilih panaliten dhateng novel *Jemini* mawi *teori strukturalisme genetik* dereng nate dipuntindakaken, saengga saged dipuntliti ngginakaken *teori* kasebut.

BAB III

CARA PANALITEN

A. Jinising Panaliten

Panaliten menika minangka panaliten mawi cara *strukturalisme genetik*. Wonten ing panaliten *strukturalisme genetik* ingkang ngginakaken novel minangka sumber data panaliten, data ingkang dipunkempalaken minangka data *verbal* saking pethikan-pethikan ing novel kasebut. Data menika salajengipun dipunanalisis mawi cara *deskriptif*, saengga panaliten menika ngginakaken panaliten *kualitatif*. Wonten ing panaliten *kualitatif*, data ingkang dipunkempalaken minangka data-data deskriptif arupi tembung-tembung. Panaliten dipuntindakaken kangge ngandharaken asal lairipun novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata. Asal novel saged dipunmangertosi saking *pandangan dunia* panganggit. *Pandangan dunia* panganggit saged dipunmangertosi saking latar, paraga, saha *alur* wonten salebeting novel ingkang dipungayutaken kaliyan kawontenan *latar belakang* panganggit saha sejarah rikala novel menika dipunripta.

B. Data saha Sumbering Data

Sumber data wonten ing panaliten menika novel ingkang irah-irahanipun *Jemini* anggitanipun Suparto Brata. Novel menika dipunwedharaken Penerbit “Narasi” Yogyakarta warsa 2012. Data panaliten menika sedaya ingkang wonten gayutipun kaliyan *strukturalisme genetik* ing salebeting novel *Jemini*, buku utawi

artikel minangka *referensi* kangge mangertosi *latar belakang* saha *pandangan dunia* Suparto Brata.

C. Cara Ngempalaken Data

Cara ingkang dipunginakaken kangge madosi data wonten ing panaliten ingkang badhe dipuntindakaken inggih menika cara maos-nyerat saha *studi kapustakan*. Cara maos-nyerat inggih menika cara ingkang dipunginakaken kangge ngasilaken data mawi cara maos kanthi setiti saha dipunambali, salajengipun prakawis-prakawis ingkang dipunraosaken wigatos dipunserat saha dipunkempalaken wonten ing tabel. Anggenipun nindakaken panyeratan, data kedah sampun dipunpilah, inggih menika data-data ingkang boten gayut kaliyan panaliten dipuntilar, nanging data ingkang gayut kaliyan panaliten dipunpsukani tandha supados gampil anggenipun nemtokaken *indikator* (Endraswara, 2011: 103).

Cara *studi kapustakan* inggih menika sedaya kupiya ingkang dipuntindakaken dening panaliti kangge ngempalaken data saha informasi ingkang gayut kaliyan prakawis ingkang badhe utawi nembe dipunteliti. Data saha informasi menika saged dipunpendhet saking buku-buku, artikel, jurnal, kalawarti, saha sumber seratan ingkang sampun dipuncithak utawi dereng. Cara menika dipunginakaken kangge pados, nemtokaken, saha nelaah buku-buku utawi artikel minangka sumber seratan ingkang dipunwedhar prastawa sosial ingkang ndadosaken tuwuhipun novel *Jemini* menika. Kejawi mekaten, cara *studi*

kapustakan inggih dipunginakaken kangge ngempalaken pangertosan ngengingi *pandangan dunia* Suparto Brata.

D. Piranti Panaliten

Piranti wonten panaliten inggih menika kertu data kangge nggampilaken panaliti minangka ingkang nindakaken panaliten. Pradopo, dkk. (2001: 16) ngandharaken pangertosan babagan bahan ingkang badhe dipuntliti nedahaken pangertosan saha setitnipun panaliti tumrap asilipun panaliten. Saking maos saha *pengamatan* panaliti dhateng *subjek* panaliten, saged pikantuk data-data ingkang dipunginakaken ing panaliten. Data kasebut lajeng dipunserat wonten ing kertu data. Kertu data dipunginakaken kangge nggampilaken panaliti saengga panaliten saged dipuntindakaken kanthi *sistematis*. Data-data ingkang sampun wonten, salajengipun dipunkelompokaken miturut *kriteria* ingkang trep kaliyan prakawis ingkang dipuntliti kangge nggampilaken analisis saha pirembagan panaliten.

Tuladha Kertu Data *Fakta Cerita Novel Jemini*

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
1.	Jemini banjur engkle suwe, mlaku sikil siji, ora tumuju Pasar Turi kaya pakone emake, nanging menggok menyang Stadstuin, gedhong gedhe asal swarane musik.	2	Latar Papan

Tuladha Tabel *Fakta Cerita* arupi Wataking Paraga wonten ing Novel *Jemini*

No	Nama Paraga	Watak	Indikator	Data
1.	Jemini	Bandhel	.....“Stt, embuh! Bocah kok bandele eram! Pantès-pantese rak cah lanang sing mbandele kaya kowe ngono kuwi, Jem!”	5

Tuladha Tabel *Fakta Cerita* arupi Latar wonten ing novel *Jemini*

No	Latar	Katrangan	Indikator	Data
1.	Wekdal	31 Agustus	.....marga esuk tanggal 31 Agustus , dina wetone Ratu Wilhelmina, serdhadhu kumpeni arep nganakake <i>parade</i>	94

Tuladha Tabel *Fakta Cerita* arupi Alur wonten ing novel *Jemini*

No	Tahap Alur	Katrangan	Kaca
1.	<i>Penyituasan</i>	Rikala dolanan kopyok, Jemini priksa menawi badhe dipundhaupaken kaliyan Urip. Bab dhaup menika dipunmangertosi Jemini saking Parni. Parni kandha bilih Jemini badhe dipunkramakaken kalih minggu malih. Jemini kaget, piyambakipun boten ngira menawi tiyang sepuhipun tumindak mekaten. Kanca-kancanipun sami nyuraki, Jemini wangsul sinambi sesenggukan nangis. Jemini kapeksa nyaguhi menapa ingkang dados kajengipun tiyang sepuh, inggih menika nikah kaliyan Urip	53, 54

Tuladha Tabel Gegambaran *Latar Belakang Sejarah* wonten ing Novel *Jemini*

No	Latar Sosial	Kaca	Indikator	Aspek Sejarah
1.	<i>Perekrutan</i> Serdhadhu Kumpeni	12	Wong Jawa tulen dadi serdhadhu kumpeni duwe pangkat dhuwur, bisa basa Landa cas-cis-cus. Kuwi sing oleh manggon ing omah loji ing Kampung Landa.	Warsa 1836 – 1898, <i>perekrutan</i> serdhadhu pribumi dados serdhadhu kumpeni supados masarakat pribumi boten mbalela saha temtunipun angsal upah. (Baay, 2011: 93)

Tuladha Tabel *Pandangan Dunia* Suparto Brata wonten ing Novel *Jemini*

No	<i>Fakta Cerita</i>	<i>Latar Belakang Sosial</i>	<i>Latar Belakang Panganggit</i>	<i>Pandangan Dunia Suparto Brata</i>	No Data
1.	<p>Paraga: Jemini</p> <p>Latar: Kawontenan masarakat pribumi nalika <i>pembentukan tentara KNIL</i></p> <p><i>Alur: Progresif</i></p>	<p><i>Perkawinan campur</i> rikala abad antawisipun pegawai kumponi kaliyan wanita pribumi saha <i>perekrutan</i> masarakat pribumi dados serdhadhu kumponi</p>	<p>Pitepanganipun kaliyan wartawan kalawarti, ndadosaken panjenengani pun dipuntawani ngurus penerbitan majalah Gapura (http://supartobrata.blogspot.com)</p>	<p>Suparto Brata paring kalih <i>pandangan</i> sikap ing tradhisi nikah peksan inggih menika manut saha mbalela. sejatosipun Jemini boten remen nglampahi bab nikah peksan menika.</p>	55, 79, 83, 84

E. Cara Nganalisis Data

Cara *nganalisis* data ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten *strukturalisme genetik* inggih menika *model dialektik* (Endraswara, 2011: 61). Cara *dialektik* wonten ing *strukturalisme genetik* dipunginakaken wonten ing panaliten sastra kangge medalaken *asal-usul* ingkang arupi *pandangan dunia* panganggit kanthi *struktur intrinsik* ingkang mbangun karya sastra saha *struktur ekstrinsik* ingkang dados dhasar tuwuhipun karya sastra menika. Saking andharan menika, dados wonten ing panaliten menika nganalisis perangan saking novel, inggih menika *unsur intrinsik* ingkang wonten ing sajroning novel saha *unsur ekstrinsik* ingkang dados dhasaring tuwuhipun novel menika.

Data ingkang sampun dipunpendhet kanthi cara nyerat data salajengipun dipun*identifikasi* miturut *kategori* ingkang sampun dipuntemtokaken,

salajengipun dipuntafsiraken maknanipun kanthi cara nggayutaken antawisipun data kaliyan prakawisipun. Salajengipun asil saking tafsiran *pandangan dunia* saha *struktur* sosial *historis* dipunginakaken kangge mangertosi malih *struktur* novel *Jemini*.

Miturut Pradopo, dkk (2001: 61) lampahan panaliten mawi cara *strukturalisme genetik* saged dipuntindakaken kados mekaten:

1. Panaliten kedah dipunwiwiti saking *kajian unsur intrinsik* sastra ingkang arupi *fakta cerita* wonten ing salebeting novel ingkang gayut kaliyan data ingkang sampun dipunserat,
2. *Mengkaji latar belakang* sosial panganggit, amarga panganggit minangka peranan saking masarakat tartamtu,
3. *Mengkaji latar belakang* sosial saha *sejarah* ingkang dipunginakaken panganggit kangge nuwuhaken karya sastra.

Saking tigang lampahan menika saged dipunmangertosi bilih *pandangan dunia* panganggit gayut kaliyan *fakta cerita*, *latar belakang panganggit*, saha *latar belakang sejarah*.

F. Cara Ngesahaken Data

Validitas ing panaliten menika ngginakaken *validitas semantis*. Ginanipun *validitas* menika kangge mangertosi *tingkat kesensitifan* makna *simbolik* ingkang gayut kaliyan *konteks* ingkang badhe dipunanalisis (Endraswara, 2011: 164). *Reliabilitas* ingkang dipunginakaken inggih menika *intrarater* saha *interrater*. *Reliabilitas intrarater* inggih menika mawi cara maos novel *Jemini*

dipuntindakaken kanthi dipunambalisaengga data ingkang sampun wonten boten ewah. Wondene *reliabilitas interrater* inggih menika dipuntindakaken kanthi cara *konsultasi* dhateng *dosen pembimbing*.

Tuladha anggenipun ngesahaken data mawi *validitas semantis* kados ing ngandhap menika.

“Jajan maneh?! O, dhapurmu! Mau rak wis entek gethuk rong wungkus esuk-esuk? Saiki jajan maneh?! Weteng apa kowe iki? Kowe mbesuk ki dadi apa, ta, Jem?! Bocah kok olehe **ngluthis!**” (5)

Nalika dipunjiwit Jemini boten nangis, namung ngendika bilih menawi mangke wentisipun medal rahipun malih kados pundi. Emakipun mangertosi babagan menika, dipunpenggalihi menawi Jemini menika sampun kenya. Jemini wangsulan bilih kenya menika kados pundi. Emak tambah mangkel, amargi Jemini wangsulan saha langkung milih dados tiyang jaler tinimbang tiyang estri. Bab kasebut saged katingal saking pethikaning ngandhap menika.

“Prawan ki yok apa, se, Mak?”

“Stt, embuh! Bocah kok **bandele eram!** Pantes-pantese rak cah lanang sing mbandele kaya kowe ngono kuwi, Jem!”

“Iya, Mak. Seneng lek aku dadi arek lanang. Nontok jesben gak disengkang-sengkang mbarek arek lanang liyane! Enak, arek lanang! Gak tau dikongkon tuku miri apa laos!”

“Huss!!” (6)

Data-data ing nginggil kalebet watakipun paragatama Jemini. Data menika dipunpendhet amargi nedahaken watakipun Jemini inggih menika bandel. Data (5) nedahaken watak Jemini kanthi andharan boten langsung utawi katrangan saking panganggit. Wondene data (6) menika nedahaken watak Jemini kanthi andharan langsung utawi saged dipunmangertosi saking pawicantenan

paragatama kaliyan paraga sanesipun. Data-data ingkang sampun katliti kanthi dipunambali kalawau lajeng dipuntafsiraken ngginaaken basanipun piyambak kanthi migatosaken *konteksipun*. *Konteks* ingkang dipunkajengaken menika *konteks wacana* ing cariyos kanthi ningali saking tetembungan, pawicantenan, tindak-tanduk paraganapiun, saha katrangan saking panganggit.

Uji reliabilitas dipuntindakaken mawi cara tliti anggenipun maos saha nyerat data-datanipun. Data dipunwaos kanthi dipunambali saengga saged pikantuk data ingkang ajeg kawontenanipun. Salajengipun dipunsuwunaken pirsu dhateng *dosen pembimbing* kangge nliti data.

BAB IV

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

A. Asiling Panaliten

Kanthi adhedhasar data ingkang dipunpendhet saking sumber data, saged dipunmangertosi gambaran *struktur* novel ingkang arupi *fakta cerita* (paraga, latar, saha *alur*) saking novel *Jemini*. Data-data ingkang dipunkempalaken lajeng dipunmangertosi saha dipunklasifikasi kanthi setiti. Pangertosan menika dipuntindakaken amargi boten sedaya data dipunginakaken. Namung data-data ingkang wonten gayutipun kaliyan *pandangan dunia* panganggit ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten *strukturalisme genetik*. Data *struktur* novel ingkang arupi *fakta cerita* menika dipunginakaken kangge ngandharaken *pandangan dunia* Suparta Brata.

Perangan kangge ngandharaken *pandangan dunia* sanesipun inggih menika *latar belakang* sosial. *Latar belakang* sosial menika saged nedahaken *karakter* saking Suparto Brata. *Latar belakang* sosial ugi saged paring pambiyantu anggenipun mendhet dudutan *pandangan dunia* ingkang wonten ing salebeting novel *Jemini*. *Pandangan* Suparto Brata boten uwal saking kahanan sosial masarakat. Pangertosan prastawa sejarah ingkang maneka warni menika saged dados gambaran kados pundi Suparto Brata anggenipun nglampahi prastawa sejarah.

Asiling panaliten saking data-data ingkang sampun dipunkempalaken, dipuncaosaken kanthi wujud tabel paraga, tabel alur, tabel latar, saha tabel *latar belakang* sosial ingkang sinerat wonten ing novel *Jemini*. Tabel-tabel

menika gayut kaliyan ancasing panaliten. Data-data ingkang wonten ing tabel saklajengipun dipunandharaken wonten ing bab pirembagan.

1. *Fakta Cerita wonten ing Novel Jemini*

a. *Fakta Cerita arupi Paraga*

Novel Jemini nyariyosaken pagesangan wanita ing jaman Walandi. Rikala jaman samanten drajatipun wanita langkung asor tinimbang priya. Wanita dipunanggep boten saged tumindak kaya dene priya. Wanita menika kaya dene samubarang ingkang saged dipunpilih, dipunregani, lajeng dipunrabi dening para priya. Nalika jaman samanten, saperangan tiyang ngupiya supados tiyang Walandi saged oncad saking nusantara, nanging ugi wonten saperangan tiyang ingkang milih tumut kelompok Walandi dados serdhadhu kumpeni. Serdhadhu Walandi menika gadhah nama KNIL. KNIL menika singkatan saking basa Belandha *Koninklijke Nederlands Indische Leger*, utawi gadhah teges *tentara kerajaan Hindhia-Belandha*.

Kahanan ingkang dipuncariyosaken wonten ing nginggil sami kaliyan menapa ingkang dipunlampahi dening Jemini minangka paragatama wonten ing novel *Jemini*. Wiwit alit, Jemini gesang wonten ing tangsi. Kasunyatan menika kadadosan amargi ramanipun Jemini ingkang asmanipun Wagiman dados tentara KNIL. Tentara KNIL menika kedah mboyong kulawarganipun kangge gesang wonten ing ndalem tangsi. Tangsi inggih menika papan ingkang awujud asrama kangge para tentara. Kasunyatan ing tangsi menika ndadosaken kasangsaran ingkang dipunlampahi dening Jemini. Bab kapisan ingkang dados gambaran kasangsaran gesang sajroning novel *Jemini* inggih

menika nikah peksan. Jemini dipunikahaken kanthi cara peksan dening priya ingkang boten dipuntresnani. Saking nikah peksan menika nuwuhaken sipatipun Jemini ingkang mbalela, sanes menika ugi nuwuhaken kahanan ingkang gayut kaliyan paraga tambahan. Paraga tambahan kasebut inggih menika Emak, Wagiman, Ngadinem, Siti, Urip, Radian, saha Piet Coertszoon. Kangge mangertosi paraga-paraga kasebut, ing ngandhap menika badhe kaandharaken wataking para paraga. Data dipunandharaken utawi dipunpanggihaken saking gegambaran langsung. Sanesipun mawi *analitik* watak para paraga dipuntindakaken mawi boten langsung, utawi adhedhasar saking wicantenan kaliyan paraga sanesipun.

Tabel 1. Tabel *Fakta Cerita* arupi Wataking Paraga wonten ing Novel *Jemini*

No	Nama Paraga	Watak	<i>Indikator</i>	Data
1.	Jemini	Bandel	.....“Stt, embuh! Bocah kok bandele eram! Pantese-pantese rak cah lanang sing mbandele kaya kowe ngono kuwi, Jem!”	5
			“Kowe aja sok melu blusukan nyang kamare Den Sutras ya!” “Apa se, Mak?” “Cah cilik kok neges-neges! Dituturi wongtuwa ya manut ngono wae!”	8
		Penginan mangertos	Jemini kaget. Ana suwara lanang! Dheweke ngempet ambegan, anggone kepengin weruh sapa sing omong-omongan kuwi saya banget.....	15
			..... Lan atine ya kepengin weruh , sapa wong nganggo klambi putih clana biru mau.	24

Tabel salajengipun: Tabel *Fakta Cerita* arupi Wataking Paraga wonten ing Novel *Jemini*

No	Nama Paraga	Watak	Indikator	Data
		Lingsem	Nanging Jemini wis nglangi ngadoh. Bali menyang kolah jamban kothakane. Dheweke isin weruh Ngadinem wuda.....	17
			.....Jemini ora kuwat maneh. Dheweke mlayu mulih karo kami sesegen. Embuh kena apa, rasane kok isin banget	54
			Jemini nyawang wong sing nyapa. Tratat! Raine mbrabak abang, isiin rasane!	178
		Sabar	Saungkure Tuwane, Jemini ora enak-enak. Umbah-umbah, ngepel, reresik omah, nyrebeti kursi, dhipan lan lemari, lagek bisa menyang pasar. Mulih saka pasar mangsak.	88
			Urip mono rak ora sateruse nemu apes. Terkadhang anjlog. Terkadhang munggah. Ora beda karo lakune rodha cikar. Saiki alon-alon mudhun, mengko utawa taun mbesuk alon-alon munggah. Maramara munggah ya mesthi ora bisa.	91
		Boten tega	Jemini ora tega! Jemini ora kuwat ndeleng wong sekarat toh pati anggone arep nglairake anake....	163
			Jemini ora tegel nyawang rekasane wong nglarani. Dheweke menyang ninggal kamar....	171
2.	Emak	Daksiya	....Emake Jemini weruh Jemini ngadeg nganjir nonton wong padu. Terus wae diparani lan diciwel.	4
			....Emake saya jengkel. Dandang isih gupak angus arep diisahi, diampirake ing pipine Jemini....	9

Tabel salajengipun: Tabel *Fakta Cerita* arupi Wataking Paraga wonten ing Novel *Jemini*

No	Nama Paraga	Watak	Indikator	Data
			Emake mara tangan , Jemini dicethot pupune, nanging ora nangis ora sambat.....	18
		Sengol	Emake mangsuli sengol , “Neng apa? Blayangan wae sedina....	7
3.	Wagiman	Prayoga	“O, terimakasih, ya. Wagiman baek hati .”	60
		Gampil duka	Nanging wektu kuwi Wagiman sajake anggone rembugan wis diajangi mawa sikep keras. Mula ujure sentak ,.....	78
			“Wis, ta, kowe ki aja melu-melu ngrindhuhi pikirane gendhuk!” panyentak Wagiman	84
4.	Ngadinem	Remen pamer	..... Ngadinem wis gedhe, susune wis menthek-menthek. Bisa uga kuwi sing arep dipamerake Jemini mau.....	18
		Melas	..... Sebab aku dudu wong tangsi sing becik! Anak kolong, hi-hi-hik! Anak jadah!	187
5.	Siti	Kendel	Siti kendel . Ora sida tumuju pavilyune Den Sutras, nanging marani wong gembluntung sing disengguh Oom Slompret.	26
		Kumayu	“Ari suda siyang kok tidhur dhi sini gimana, ta?” ujure Siti kenes .	26
		Welas	Mengkono uga Siti bojone Oom Slompret sing teka niliki mboklike, dadi welas weruh kahanane Jemini.	90
			Siti welas atine, ngangsek maju karo nundhukake gegere supaya rinanggeh kadinah.	170
6.	Urip	Sabar	Yen sesuk ora klakon turu awor nglungsetake seprei, ya suk emben. Suwe-suwe mesthi klakon. Urip kudu sabar!	64
			.....Urip sanajan tumindake kalem , nanging atine gragapan.....	72

Tabel salajengipun: Tabel *Fakta Cerita* arupi Wataking Paraga wonten ing Novel *Jemini*

No	Nama Paraga	Watak	Indikator	Data
7.	Radian	Gemi	Wonge gemi . Uripe prasaja. Blanjane gedhe. Ora akeh tingkahe.	83
			Bener kandhane Kadinah. Radian pancen gemi .	87
		Kirang grapyak	Yen mlaku nguncluk ora nyawang ngiwa-nengen. Arang nyapa kanca utawa tangga.	86
		Ambeksiya	.....Rambute dijambak wong sempoyongan, dienggo teken. Wonge menyanyi karo misuh-misuh, karo ngece-ece.	90
			Weruh Jemini mbungkuk neng ngarepe arep njupuk clana, sikile munggah, ndhupak lengene wong wedok kuwi.	94
			.....Gladhug, pundhake Jemini disurung dlamakan sikile wong lanang nesu kuwi! Awake ndlosor!	95
8.	Oom Piet	Ambek darma	.....Dene ana Landa kok gelem ngrewangi nggawa barang-barang tekan ing tuggone , klebu luwar biyasa.....	119
			Dheweke sajak prihatin tenan ngrungokake critane Siti sing dikojahake dening Jemini marang dheweke.	156
		Boten remen padudon	Piet paling benci karo wong padu . Yen ngonangi wong kaya ngono, wonge terus wae diukum sel.	126
		Taberi	Piet Coertszoon sajake saya adrenng anggone mikirake muncine.....	156
			.....Saking tresnane Piet Coertszoon marang Jemini, adrenng lan teberi anggone golek layang palilah marang wongtuwane ing Negara Landa.....	172

Adhedhasar tabel 1. wonten ing nginggil saged dipunpanggiaken gambaran babagan paragatama saha paraga tambahan wonten ing novel *Jemini*. Para paraga inggih menika Jemini, Emak, Wagiman, Ngadinem, Siti, Urip, Radian, saha Piet Coertszoon. Jemini dados paragatama ingkang nemtokaken pangrembakanipun cariyos saking wiwit dumugi pungkasan. Paraga tambahan inggih menika Emak, Wagiman, Ngadinem, Siti, Urip, Radian, saha Piet Coertszoon minangka paraga ingkang njurung kawontenan paragatama.

b. Fakta Cerita arupi Latar

Fakta cerita arupi latar kaperang dados tiga, inggih menika latar wekdal, latar papan, latar sosial, saha latar swasana. Latar wekdal menika ngandharaken babagan kapan prastawa-prastawa ingkang dipuncariyosaken ing salebeting karya sastra *fiksi*. Latar papan ngandharaken babagan wonten pundi kadadosan prastawa-prastawa ingkang dipuncariyosaken wonten salebeting karya sastra *fiksi*. Wondene latar sosial ngandharaken babagan prakawis-prakawis ingkang wonten gayutanipun kaliyan pagesangan sosial masarakat ingkang dipuncariyosaken ing karya sastra *fiksi*. Latar wonten ing novel *Jemini* saged dipunmangertosi saking tabel ing ngandhap menika.

Tabel 2. Tabel Fakta Cerita arupi Latar wonten ing Novel *Jemini*

No	Latar	Katrangan	Indikator	Data
1.	Wekdal	31 Agustus	.....marga esuk tanggal 31 Agustus , dina wetone Ratu Wilhelmina, serdhadhu kumpeni arep nganakake <i>parade</i>	94
2.	Papan	Surabaya	..... Surabaya sasi Oktober, ketiga ngerak, sumuke eram.	4

Tabel salajengipun: Tabel *Fakta Cerita* arupi Latar wonten ing Novel *Jemini*

No	Latar	Katrangan	Indikator	Data
			Lan sanajan urip ing tangsi, ing tengahe kutha Surabaya sing ora kambon sawah,.....	19
		Betawi	Ing Betawi tangsine luwih gedhe. Luwih amba.....	86
			Dheweke kudu numpak sepur supaya adoh saka kutha Betawi . Menyang endi? Embuh, anggere oncad saka Betawi .	104
		Batujajar	Batujajar . Yen kowe neng tangsi Batujajar takon Kartakusumah.....	48
			.....“Teng tangsi Batujajar purun, Pak?”.....	106
3.	Sosial	Tiyang pribumi dados serdhadhu kumpeni	Wak Talib biyene iya serdhadhu kumpeni . Wis tau dhines nyang Makasar lan Aceh. Saiki wis arep pensiun, oleh <i>wachtgeld</i> (<i>nganggur oleh bayar ngarepake pensiyun*</i>). Dheweke uga anak kumpeni asli, tegese bapak lan biyunge iya wong-wong tangsi.	12
			Wong Jawa tulen dadi serdhadhu kumpeni duwe pangkat dhuwur, bisa basa Landa cas-cis-cus. Kuwi sing oleh manggon ing omah loji ing Kampung Landa.	23
		Nikah peksan	Saiki dijarake wae emake omong-omong njlentrehake karepe, yakuwi yen kabeh wong tuwa mesthi kepengin anak prawane ndang omah-omah .	55
			Kowe ki diwasa durung setaun jagung! Pretikelmumu wis kaya wong tuwa wae. Saiki ora prekara kowe seneng apa ora seneng! Kowe ki wong wedok. Isane mung disenengi wong lanang! Anggepmu apa kowe oleh sakarepmu, seneng wong lanang?!	79

Tabel salajengipun: Tabel *Fakta Cerita* arupi Latar wonten ing Novel *Jemini*

No	Latar	Katrangan	Indikator	Data
		<i>Pergundikan</i> ing tangsi	Nanging kerep wae pembantu-pembantu wadon iki cukup diwasa, durung ana sing ndhedheki, terus didadekake munci dening wong-wong Kampung Landa. Dimunci tegese didadekake babu, yen perlu nginep kono barang, dienggo kanca turu.	24
			Lumantar Kadinah, Jemini kerep melu ngeterake matengan menyang omahe Radian. Radian mono kaya Sutras, oleh omah dhewe neng njaban tangsi,.....	75
		Pasiksan dhateng munci utawi nyai	Jemini wis ora sambat maneh. Rambute dijambak wong sempoyongan, dienggo teken. Wonge menyanyi karo misuh-misuh, karo ngece-ngece.	90
			Dijambaki, ditepangi, digeceki, ora sambat, ora mbantah. Ora keduman papan nerangake apa sing kedadean esuk mau!	96

Adhedhasar data ing tabel 2. ing nginggil, saged dipunmangertosi bilih latar wekdal nyariyosaken antawisipun warsa 1836-1950. Latar papan wonten ing tangsi kutha Surabaya, Betawi, saha Batujajar. Latar sosialipun inggih menika tiyang pribumi dados serdhadhu kumpeni, nikah peksan, *pergundikan* ing tangsi, saha pasiksan dhateng munci utawi nyai.

c. *Fakta Cerita* arupi *Alur*

Alur utawi *plot* minangka prakawis ingkang wigati wonten salebeting karya sastra *fiksi*. Prastawa-prastawa ingkang dipunpanggihi para paraga menika saged dipunmangertosi saking gegambaran satunggaling *alur*. Langkung saking makaten, *alur* ing salebeting cariyos gadhah *fungsi* kangge

medharaken *sebab-akibat* satunggaling cariyos ing novel. Wonten ing panaliten *strukturalisme genetik*, *alur* dipunandhraken kangge nggambangaken kawontenan paraga wonten salebetipun cariyos. Mawi *alur*, saged kagambaraken lelampahanipun paraga anggenipun menggalih, saha tumindak anggenipun nanggapi prakawis pagesangan saengga mbiyantu panganggit ngandharaken *pandangan dunia*. Kangge mangertosi gegambaran *alur* wonten salebeting novel *Jemini* badhe dipuncawisaken tabel ing ngandhap menika.

Tabel 3. Tabel *Fakta Cerita* arupi *Alur* wonten ing Novel *Jemini*

No	Tahap Alur	Katrangan	Kaca
1.	<i>Penyituasan</i>	Rikala dolanan kopyok, Jemini priksa menawi badhe dipundhaupaken kaliyan Urip. Bab dhaup menika dipunmangertosi Jemini saking Parni. Parni kandha bilih Jemini badhe dipunkramakaken kalih minggu malih. Jemini kaget, piyambakipun boten ngira menawi tiyang sepuhipun tumindak mekaten. Kanca-kancanipun sami nyuraki, Jemini wangsul sinambi sesenggukan nangis. Jemini kapeksa nyagahi menapa ingkang dados kajengipun tiyang sepuh, inggih menika nikah kaliyan Urip. Sejatosisipun Jemini boten tresna dhateng Urip, mila saksampunipun resepsi Jemini boten purun rumaket kaliyan Urip. Saksampunipun acara nikahan menika, Jemini dipunboyong wonten ing tangsinipun Urip. Wanci dalu nalika Urip sare, Jemini gage kesah saking papan menika, medal saking tangsi Sambongan lajeng pados margi ingkang tumuju wonten ing tangsinipun rumiyin. Urip kaget, nalika wungu mangertosi Jemini sampun boten wonten ing papan sare. Sawetara wekdal dipunantu Jemini boten enggal wangsul. Mlampah tigang wulan Urip	53, 54, 56, 59, 72, 74

Tabel salajengipun: Tabel *Fakta Cerita* arupi *Alur* wonten ing Novel *Jemini*

No	Tahap Alur	Katrangan	Kaca
		sabar ngentosi Jemini, nanging ingkang dipunentosi boten wangsul. Kapeksa Urip pasrah nguwalaken Jemini. Jemini saha Urip kadadeyan anggenipun pisahan. Saksampunipun pisahan, Jemini tumut tiyang sepuhipun, piyambakipun sampun dipunwastani randha, nanging solah bawanipun tasih sami kaliyan bocah. Sipatipun dereng ewah kamangka piyambakipun sampun diwasa.	
2.	<i>Pemunculan Konflik</i>	Saksampunipun pisahan kaliyan Urip, Jemini dados rencang utawi munci wonten ing Kampung Landa. Jemini dados munci menika kawiwitan saking pangajakipun Kadinah. Kadinah menika tiyang tangsi ingkang dipunmunci dening Den Sutras. Kadinah nate ngajak Jemini paring dhaharan kangge Den Sutras. Sanesipun bab menika, piyambakipun ugi ngladosi Den Radian. Pakulinan Jemini ingkang asring tumut paring dhaharan wonten ing papanipun Den Radian menika ndadosaken Radian kesengsem dhateng Jemini. Radian ingkang sampun tresna dhateng Jemini menika nyuwun supados Jemini saged dados muncinipun. Piyambakipun ngaturaken niyatipun menika dhateng Wagiman, ramanipun Jemini. Menawi purun, Jemini bakal dipunboyong menyang Betawi.	75, 77, 78
3.	<i>Peningkatan Konflik</i>	Jemini siyos dados muncinipun Radian, piyambakipun dipunboyong menyang Betawi. Tumindakipun Radian wonten ing Betawi beda saged menawi dipunbandhingaken nalika tasih wonten ing Surabaya. Radian kalebet tiyang ingkang kirang sawung, kamangka kaliyan Jemini kemawon awis wicantenan.	86, 87
4.	<i>Klimaks</i>	Jemini asring nampi pasiksan saking Radian. Kahanan menika kalampahan nalika Radian tepang kaliyan ciu. Pasiksan ingkang dipuntampi dening Jemini boten namung pasiksan lair, nanging ugi awujud pasiksan batos saha tumindak ingkang	90, 96, 99, 103

Tabel salajengipun: Tabel *Fakta Cerita* arupi *Alur* wonten ing Novel *Jemini*

No	Tahap Alur	Katrangan	Kaca
		ngasoraken. Radian pancen boten enget dhateng tumindakipun amargi ciu menika. Radian ingkang nembe wuru narik utawi njambak rigmanipun Jemini. Rigmanipun Jemini dipuntarik saha dipunginakaken kangge jagan lampahipun Radian ingkang sempoyongan. Sanes menika, Radian ugi ngilokaken Jemini ngangge tetembungan ingkang kasar. Gunemanipun Radian ingkang kasar menika amargi Radian boten dipunbikakaken lawang dening Jemini. Radian ugi nedahi bilih Jemini mlebetaken priya sanes wonten ing griya. Dene sejatosipun ingkang dugi menika Siti. Siti menika tasih sedulur kaliyan Jemini. Radian pancen ambeksiya, Jemini ingkang nembe mbikak stiwel saha sepatunipun Radian, nanging Radian nyekethem kuthubarunipun Jemini, kuthubaru ingkang kangge nutupi payudaranipun menika kasil dipunsuwek. Jemini boten kiyat anggenipun nampi pasiksan menika. Piyambakipun gadhah niat badhe kesah saking Radian. Niyatipun katindakaken nalika Radian sare. Jemini mundhut kunci kamar ingkang wonten ing ngandhap bantalipun Radian saha arta kangge sangu. Jemini waspada supados Radian boten wungu. Jemini bingung kados pundi caranipun mundhut kunci nanging Radian boten wungu. Piyambakipun lajeng mikir. Pungkasanipun, Jemini angsal cara kangge medal saking papanipun Radian.	
5.	<i>Penyelesaian</i>	Jemini kesah saking griyanipun Radian. Saking stasiun Pasar Senen tumuju tangsi Batujajar. Wonten ing Batujajar, Jemini mapan ing griyanipun Raden Kartakusumah. Raden Kartakusumah menika tuanipun Wak Talib sakaluwarga. Setunggal wulan Jemini tumut Wak Talib. Tiyang sepuhipun tindak menyang Batujajar badhe nepangi Jemini saha aken tumut wangsul sesarengan menyang Surabaya. Jemini wangsul menyang	104, 110, 132, 178, 191

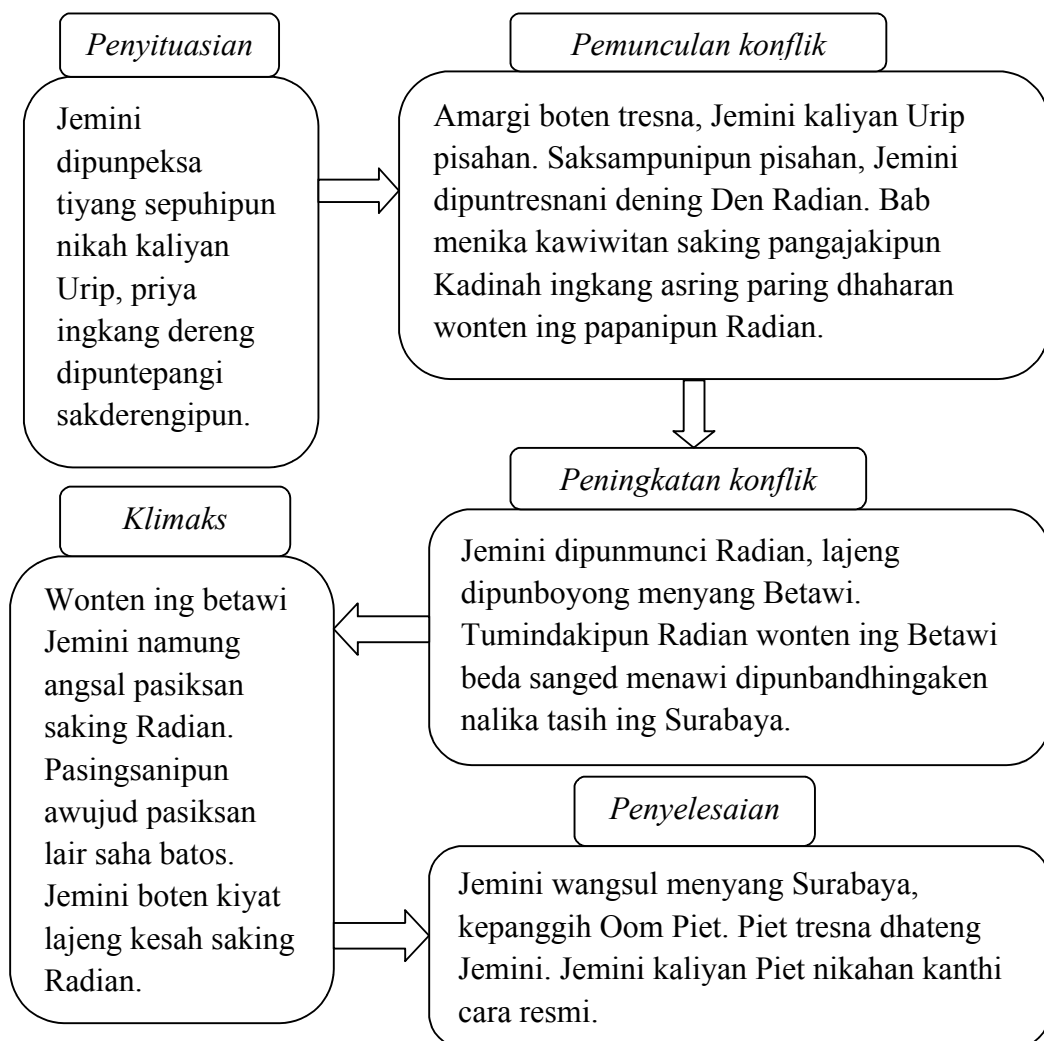
Tabel salajengipun: Tabel *Fakta Cerita* arupi *Alur* wonten ing Novel *Jemini*

No	Tahap Alur	Katrangan	Kaca
		Surabaya sareng kaliyan Rama-biyungipun. Jemini boten siyos krama kaliyan Radian. Wonten ing Surabaya Jemini mapan ing tangsi Bandongan, ing papan menika Jemini kepanggih malih kaliyan Landa Dawa ingkang gadhah nama Piet Coertszoon utawi Oom Piet. Piet kesengsem dhateng Jemini, piyambakipun gadhah niat badhe ngajak kraman sesarengan. Jemini namung mesem, sejatosipun ugi tresna. Piet boten namung dadosaken Jemini muncinipun, nanging ugi dados garwa ingkang resmi. Niyatipun Piet dipunsarujuki dening tiyang sepuhipun Jemini. Jemini kaliyan Piet kraman wonten ing gereja. Saksampunipun palakrama, Jemini saha Piet dipunpindhah menyang Batujajar. Jemini miyosaken putri ingkang nami Linda, setunggal warsa malih miyosaken adhinipun Linda, saha warsa saklajengipun mekaten malih. Warsa lumampah, Jemini ugi dipuwulang maos-nyerat, Jemini ugi kalampahan tindak menyang Nagari Walandi, tepang kaliyan maratuwanipun.	

Adhedhasar data ing tabel 3. saged dipunmangertosi bilih cariyos ing novel *Jemini* ngginakaken *alur progresif*. *Alur progresif* inggih menika *alur* ingkang nedahaken satunggaling prakawis nyebabaken prakawis sanesipun. Cariyos dipunwiwiti rikala Jemini dolanan kaliyan kanca-kancanipun ing tangsi Bandongan. *Konflik* tuwuh rikala Jemini dipunnikahaken kaliyan Urip. Jemini boten tresna, lajeng kesah saking papanipun Urip. Saksampunipun kesah Jemini dados randha, dipuntresnani dhateng Radian, Jemini purun dados muncinipun Radian lajeng dipunboyong menyang Betawi. Wonten ing Betawi Jemini namung angsal pasiksas dening Radian. Jemini boten kiyat,

lajeng kesah saking piyantun kakung menika. Jemini menyang Batujajar, tumuju menyang papanipun Raden Kartakusumah utawi Wak Talib. Setunggal wulan wonten ing dalemipun Raden Kartakusumah, Jemini wangsul menyang Surabaya. Ringkesaning cariyos, ing Surabaya Jemini dipuntresnani dening Piet Coertssoon. Jemini dados muncinipun Piet, lajeng dipunnikahaken kanthi sah. Tabel ing nginggil saged dipunandharaken mawi bagan ing ngandhap menika.

Bagan 1. Bagan Fakta Cerita arupi Alur wonten ing novel *Jemini*

2. Gegambaran *Latar Belakang* Sosial wonten ing Novel *Jemini*

Latar belakang sosial minangka prastawa nyata ingkang trep kaliyan cariyosipun. Kangge mangertosi *latar belakang* sosial menika panaliti kedah nggayutaken latar sosial wonten ing novel kaliyan *fakta* sejarahipun. Saking pandamelan menika lajeng saged pikantuk pangertosan ingkang *objektif*. Wonten ing asiling panaliten menika saged dipunpanggihi *latar belakang* sosial ingkang nate kadadosan ing masarakat, mliginipun ingkang kagambaraken salebeting novel *Jemini*. Prastawa-prastawa kasebut dipunandharaken wonten tabel ing ngandhap menika.

Tabel 4. Tabel Gegambaran *Latar Belakang* Sejarah wonten ing Novel *Jemini*

No	Latar Sosial	Kaca	Indikator	Aspek Sejarah
1.	<i>Perekrutan</i> Serdhadhu Kumpeni	12	Wak Talib biyene iya serdhadhu kumpeni. Wis tau dhines nyang Makasar lan Aceh. Saiki wis arep pensiun, oleh <i>wachtgeld</i> (<i>nganggur oleh bayar ngarepake pensiyun*</i>). Dheweke uga anak kumpeni asli, tegese bapak lan biyunge iya wong-wong tangsi.	Warsa 1836 – 1898, <i>perekrutan</i> serdhadhu pribumi dados serdhadhu kumpeni supados masarakat pribumi boten mbalela saha temtunipun angsal upah. (Baay, 2011: 93)
		79	Wong Jawa tulen dadi serdhadhu kumpeni duwe pangkat dhuwur, bisa basa Landa cas-ciscus. Kuwi sing oleh manggon ing omah loji ing Kampung Landa.	

Tabel salajengipun : Tabel Gegambaran *Latar Belakang* Sejarah wonten ing Novel *Jemini*

No	Latar Sosial	Kaca	Indikator	Aspek Sejarah
2.	Nikah Peksan antawisipun Pegawai Kumpeni kaliyan Wanita Pribumi	55	Saiki dijarake wae emake omong-omong njlentrehake karepe, yakuwi yen kabeh wong tuwa mesthi kepengin anak prawane ndang omah-omah.	Abad 17-18 ing masarakat VOC, <i>perkawinan campur</i> antawisipun pegawai kumpeni kaliyan wanita pribumi dipunanggep tumindak ingkang limraha kangge kemajengan <i>karier</i> . (Baay, 2011: 6)
		79	Kowe ki diwasa durung setaun jagung! Pretikelmu wis kaya wong tuwa wae. Saiki ora prekara kowe seneng apa ora seneng! Kowe ki wong wedok. Isane mung disenengi wong lanang! Anggepmu apa kowe oleh sakarepmu, seneng wong lanang?!	
3.	Budaya <i>Pergundikan</i> ing Jaman Hindhia-Belandha	23	Marga ora ana wong wadone, kerep wae wong-wong mau ngingu babu. Mung dikon umbah-ubah lan reresik omah.	- Gayutipun kaliyan tentara KNIL, nyai utawi munci menika minangka babu, kanca tilem, bojo, saha sedaya ingkang gayut kaliyan kabetahan serdhadhu ingkang gesang sareng wonten ing <i>pergundikan</i> . (Baay, 2011: 100)
		24	Nanging kerep wae pembantu-pembantu wadon iki cukup diwasa, durung ana sing ndhedheki, terus didadekake munci dening wong-wong Kampung Landa. Dimunci tegese didadekake babu, yen perlu nginep kono barang, dienggo kanca turu.	

Tabel salajengipun : Tabel Gegambaran *Latar Belakang* Sejarah wonten ing Novel *Jemini*

No	Latar Sosial	Kaca	Indikator	Aspek Sejarah
4.	Pasiksan dhateng Munci utawi Nyai	90	“Athooo, Deeen!! Pedhes niki, rambut....!” ..... Jemini wis ora sambat maneh. Rambute dijambak wong sempoyongan, dienggo teken. Wonge menyanyi karo misuh-misuh, karo ngece-ngece.	<ul style="list-style-type: none"> - Pangginaan <i>hak istimewa</i>, kanthi <i>sewenang-wenang</i>; arta, pangkat, saha <i>kulit putih</i>. (Baay, 2011: 60) - Anggota militer Hindhia-Belandha asring tumindak cidra saha kirang tata dhateng wanita. (Baay, 2011: 110)
		96	.... Pantes, ditinggali wong lanang nyang kantor nglebokake wong lanang liya! Layak wani kurangajar! Dibayar pira anggonmu nglonthe iki mau?!”	
		99	Nalika Jemini arep ngudarake stiwel lan sepatu, kuthubaru kebayake dicekethem Tuwane. Wek! Suwek. Jemini gage nutupi dhadhane, ndhelikake susune aja nganti kamanungsan wong liya.	

Prastawa sejarah wonten ing novel *Jemini* inggih menika kawontenan masarakat pribumi ing ndalem tangsi nalika tumut saha dados serdhadhu KNIL antawisipun warsa 1836-1950. Prastawa-prastawa ingkang dados *latar belakang* sejarah antawisipun inggih menika tiyang pribumi ingkang dados serdhadhu kumpeni, nikah peksan antawisipun pegawai kumpeni kaliyan

wanita pribumi, budaya *pergundikan* wonten ing tangsi, saha pasiksan dhateng munci utawi nyai.

3. *Pandangan Dunia* Suparto Brata wonten ing Novel *Jemini*

Pandangan dunia panganggit minangka sarana kangge mratelakaken asal-usul reiptaning karya novel. *Analisis* dipuntindakaken kanthi cara *perpaduan* antawisipun *struktur* karya sastra saha *struktur* masarakat. *Struktur* karya sastra inggih menika *fakta cerita* saha *struktur* masarakat antawisipun *unsur latar belakang* panganggit saha *latar belakang* sosial rikala karya menika dipunripta. Saking *perpaduan unsur-unsur* kalawau saged dipunmangertosi *pandangan dunia*, kadospundi panganggit nindakaken cariyos ing salebetipun wonten gagasan saking *respon* pagesangan.

Pandangan dunia Suparto Brata dipunpangguhaken mawi *analisis fakta cerita*, *latar belakang* sosial, saha *latar belakang* panganggit. Ing ngandhap menika badhe dipunandharaken tabel *pandangan dunia* Suparto Brata wonten ing novel *Jemini*.

Tabel 5. Tabel *Pandangan Dunia* Suparto Brata wonten ing Novel *Jemini*

No	<i>Fakta Cerita</i>	<i>Latar Belakang Sosial</i>	<i>Latar Belakang Panganggit</i>	<i>Pandangan Dunia</i> Suparto Brata	No Data
1.	Paraga: Jemini Latar: Kawontenan masarakat pribumi	<i>Perkawinan campur</i> rikala abad antawisipun pegawai kumpeni kaliyan wanita	Pitepanganipun kaliyan wartawan kalawarti, ndadosaken panjenengani pun dipuntawani	Suparto Brata paring kalih <i>pandangan</i> sikap ing tradhisi nikah peksan inggih menika manut saha mbalela.	55, 79, 83, 84

Tabel salajengipun : Tabel *Pandangan Dunia* Suparto Brata wonten ing Novel *Jemini*

No	<i>Fakta Cerita</i>	<i>Latar Belakang Sosial</i>	<i>Latar Belakang Panganggit</i>	<i>Pandangan Dunia Suparto Brata</i>	No Data
	<p>nalika <i>pembentukan</i> tentara KNIL</p> <p><i>Alur: Progresif</i></p>	<p>pribumi saha perekrutan masarakat pribumi dados serdhadhu kumpeni</p>	<p>ngurus penerbitan majalah Gapura (http://supartobrata.blogspot.com)</p>	<p>Manut : Sikap manut ingkang kagambar ing salebeting novel <i>Jemini</i> inggih menika sikap manut dhateng tiyang sepuh. Suparto Brata nggambaraken <i>Jemini</i> minangka anak ingkang ngabekti dhateng tiyang sepuhipun. Awit alit ngantos diwasa tumut tiyang sepuhipun gesang rekaos ing sndalem tangsi dados kulawarga serdhadhu kumpeni. Kawontenan menika ingkang ndadosaken <i>Jemini</i> manut. Piyambakipun ugi manut nalika dipunjodhohake n kaliyan Urip tiyang ingkang boten dipuntresnani. Sikapipun <i>Jemini</i> ingkang manut dhateng dhawuhipun tiyang sepuh</p>	

Tabel salajengipun : Tabel *Pandangan Dunia* Suparto Brata wonten ing Novel *Jemini*

No	<i>Fakta Cerita</i>	<i>Latar Belakang Sosial</i>	<i>Latar Belakang Panganggit</i>	<i>Pandangan Dunia</i> Suparto Brata	No Data
				<p>menika mujudaken tumindak ingkang leres. Piyambakipun boten purun kuwalat amargi wantun kaliyan tiyang sepuhipun. Kamangka sejatosipun Jemini boten remen nglampahi bab nikah peksan menika.</p> <p>Mbalela: Sikap mbalela saha boten suka ngengingi nikah peksan ugi kagambar lumantar paraga Jemini. Jemini ingkang dipunnikahaken peksan kaliyan priya ingkang dereng nate dipuntepangi saha dipuntresnani saklajengipun kesah saking papanipun priya menika.</p>	
2.	Paraga: Jemini	Budaya <i>pergundikan</i> ing jaman	Rikala jaman penjajahan, Suparto	Sikap pasrah nalika nampi pasiksaan ing	90, 96, 99,

Tabel salajengipun : Tabel *Pandangan Dunia* Suparto Brata wonten ing Novel *Jemini*

No	<i>Fakta Cerita</i>	<i>Latar Belakang Sosial</i>	<i>Latar Belakang Panganggit</i>	<i>Pandangan Dunia Suparto Brata</i>	No Data
	<p>Latar: Kawontenan masarakat pribumi nalika <i>pembentukan tentara KNIL</i></p> <p><i>Alur: Progresif</i></p>	Hindhia-Belandha saha pasiksan dhateng munci utawi nyai	Brata ngraosaken gesang ingkang rekaos amargi sedayanipun tansah kekurangan. (Suwondo, 2006: 149)	<p>salebeting novel <i>Jemini</i> dipuntedahaken lumantar paraga Jemini saha paraga wanita sanesipun. Jemini pasrah anggenipun nampi pasiksan saking Radian. Jemini ingkang asring dipungebuk, dipunsadhuk, dipunpilara kados mekaten namung ndadosaken Jemini pasrah. Sanesipun pasrah nampi pasiksan lair, Jemini ugi pasrah nampi pasiksan batos. Radian ingkang ngilokaken Jemini mawi tetembungan ingkang boten pantes, saha nalika Radian nggrayangi badanipun. Jemini pasrah saha dedonga supados saged kesah saking papanipun Radian. Sikap</p>	188

Tabel salajengipun : Tabel *Pandangan Dunia* Suparto Brata wonten ing Novel *Jemini*

No	<i>Fakta Cerita</i>	<i>Latar Belakang Sosial</i>	<i>Latar Belakang Panganggit</i>	<i>Pandangan Dunia Suparto Brata</i>	No Data
				pasrah sanesipun inggih menika nalika kathah para wanita pribumi ingkang dipunkirim dhateng Tanah Deli, inggih menika tanah kolonisasi ing dhaerah Sumatra.	
3.	<p>Paraga: Jemini</p> <p>Latar: Kawontenan masarakat pribumi nalika <i>pembentukan tentara KNIL</i></p> <p><i>Alur: Progresif</i></p>	Budaya <i>pergundikan</i> ing Jaman Hindhia-Belandha	Suparto Brata ingkang asalipun lare desa lajeng tepang kaliyan panggesangan tiyang-tiyang ingkang gadhah kuwaos. Rikala samanten, Suparto Brata ugi ningali saha ngraosaken ewah-ewahaning jaman. (http://supartobrata.blogspot.com)	Saben tiyang kedah gadhah sipat sabar anggenipun nglampahi pagesangan. Sipat sabar menika kagambar lumantar paraga Jemini. Piyambakipun nedahaken sikap sabaripun nalika nampi pacobaning gesang. Jemini ngraosaken rekaosipun gesang nalika dados muncinipun Radian. Piyambakipun sabar nalika ngadhepi Radian ingkang remen duka saha remen paring pasiksan.	88, 91

Tabel salajengipun : Tabel *Pandangan Dunia* Suparto Brata wonten ing Novel *Jemini*

No	<i>Fakta Cerita</i>	<i>Latar Belakang Sosial</i>	<i>Latar Belakang Panganggit</i>	<i>Pandangan Dunia</i> Suparto Brata	No Data
				Sanes menika, Jemini kedah ngurusi sedaya kabetahan griya. Jemini kanthi sabar nglampahi menika sedaya, piyambakipun ugi kedah ngempet nepsunipun. Kanepson menika boten saged dipunmarekaken kanthi cara kanepson, mila Jemini kedah sabar nglampahi pasiksan menika saha boten sesambat.	

Adhedhasar tabel 5 saged dipunmangertosi *pandangan dunia* Suparto Brata wonten ing novel *Jemini*. Prastawa sejarah wonten ing salebeting novel *Jemini* inggih menika *perekrutan* serdhadhu kumpeni, nikah peksan antawisipun pegawai kumpeni kaliyan wanita pribumi, budaya *pergundikan* wonten ing tangsi, saha pasiksan dhateng munci utawi nyai. Saking prastawa-prastawa kasebut, Suparto Brata ngandharaken gagasanipun ngengingi kasangsaranipun wanita pribumi nalika gesang ing jaman Walandi lumantar *fakta cerita*. Kawontenan sosial ingkang mekaten ndadosaken Suparto Brata medharaken gagasanipun kanthi wujud nilai-nilai luhur. Nilai-nilai luhur kasebut gegayutan kaliyan dhiri pribadhi minangka nilai moral amrih

manungsa saged nggadhahi tanggel jawab dhateng piyambakipun saha dhateng menapa ingkang dipuntindakaken.

B. Pirembagan

Adhedhasar tabel-tabel asil panaliten ing nginggil badhe dipunandharaken ngengingi prakawis-prakawis ingkang sampun dipunsebutaken wonten ing tabel. Tabel-tabel ingkang badhe dipunrembag inggih menika *fakta cerita* (paraga, latar, saha *alur*), *latar belakang* sosial, saha *pandangan dunia* panganggit ingkang kagambar wonten ing novel *Jemini*. Wedharan saking tabel-tabel menika kangge mangertosi *strukturalisme genetik* novel *Jemini* mawi *pandangan dunia* Suparto Brata.

1. Fakta Cerita wonten ing Novel Jemini

Struktralisme genetik minangka satunggaling *pendekatan* dhateng karya sastra, mliginipun novel. *Analisis* dipunwiwiti saking *analisis struktur* novelipun. Adhedhasar asil panaliten ing nginggil, *struktur* novel ing panaliten menika dipunandharaken mawi *fakta cerita* ingkang kaperang dados tiga inggih menika paraga, latar, saha *alur*.

a. Fakta Cerita arupi Wataking Paraga

Fakta cerita arupi paraga minangka *struktur* ingkang kaping sepisan badhe dipunrembag. *Strukturalisme genetik* mbetahaken data mawi para paraga saking novel. Paragatama minangka paraga ingkang kathah mendhet peranan wonten lelampahaning cariyos novel. Paragatama minangka paraga ingkang ndherek njurung makna menapa ingkang badhe dipuncawisaken

panganggit. Asiling panaliten ingkang dipunandharaken mawi tabel ing nginggil badhe dipunrembag wonten sub bab menika. Pirembagan adhedhasar tabel wataking paraga ngandharaken bilih minangka paragatama inggih menika Jemini ingkang pikantuk perangan ingkang kathah ing cariyos novel. Paraga sanesipun inggih menika Emak, Wagiman, Ngadinem, Siti, Urip, Radian, Piet Coertszoon.

Paraga wonten ing cariyos menika gadhah watak ingkang beda. Watak para paraga ingkang dipuncawisaken wonten ing salebeting novel kasebut saged mbiyantu kangge mangertosi makna ingkang wonten ing salebeting novel. Cara kasebut salajengipun saged dipunginakaken kangge nemtokaken *pandangan dunia* panganggit. Kangge mangertosi watak para paraga kasebut, badhe dipunrembag ing ngandhap menika.

1) Jemini

Paragatama Jemini minangka paraga ingkang pikantuk kathah perangan ing cariyos novel. Minangka paragatama, Jemini ugi nindakaken sambung ginem kaliyan paraga sanesipun, inggih menika Emak, Wagiman, Ngadinem, Siti, Urip, Radian, saha Piet Coertszoon. Watak Jemini miturut tabel 1 inggih menika welas, kirang panggalih, rumaos, kuwatos, saha ajrih. Ing ngandhap menika badhe dipunandharaken wataking Jemini.

a) Bandel

Watak Jemini inggih menika bandel ingkang katingal saking tabel 1. poin 1. Bandel inggih menika boten cingeng utawi gembeng. Sipat bandel Jemini saged dipunmangertosi rikala piyambakipun wangsul saking tumbas

bumbon. Arta turahan kangge blanja dening Jemini dipuntumbasaken jajan. Emakipun mangkel lajeng Jemini dipunjiwit. Bab kasebut saged dipunmangertosi saking pethikan ing ngandhap menika.

“Jajan maneh?! O, dhapurmu! Mau rak wis entek gethuk rong wungkus esuk-esuk? Saiki jajan maneh?! Weteng apa kowe iki? Kowe mbesuk ki dadi apa, ta, Jem?! Bocah kok olehe **ngluthis!**” (Brata, 2012: 5)

Nalika dipunjiwit Jemini boten nangis, namung ngendika bilih menawi mangke wentisipun medal rahipun malih kados pundi. Emakipun mangertosi babagan menika, dipunpenggalahi menawi Jemini menika sampun kenya. Jemini wangsulan bilih kenya menika kados pundi. Emak tambah mangkel, amargi Jemini wangsulan saha langkung milih dados priya tinimbang wanita. Bab kasebut saged katingal saking pethikan ing ngandhap menika.

“Prawan ki yok apa, se, Mak?”

“Stt, embuh! Bocah kok **bandele eram!** Pantès-pantès rak cah lanang sing mbandele kaya kowe ngono kuwi, Jem!”

“Iya, Mak. Seneng lek aku dadi arek lanang. Nontok jesben gak disengkang-sengkang mbarek arek lanang liyane! Enak, arek lanang! Gak tau dikongkon tuku miri apa laos!”

“Huss!!” (Brata, 2012: 5-6)

Watak bandel Jemini ingkang asring mangsuli pituturipun Emak menika ugi dipunandharaken panganggit kanthi cetha. Bab menika saged katingal saking pethikan ing ngandhap.

“Enak. Aku dijak mlebu ndhuk nggone kamare Den Sutras. Siti klekaran barang ngguk kanthile Den Sutras.”

“Hus! La Den Sutras, piye? Ora duka?”

“Gak nesu-e, Mak. Wak Talib mrana, Den Sutras terus metu nemoni. Aku ya terus metu. Ya iku mau, terus dibisiki Wak Talib, harene aku

kon njaluk dhuwik rong gobang, babahna keduman pembagean daging jaran.”

“Kowe aja sok melu blusukan nyang kamare Den Sutras, ya!”

“Apaa se, Mak?”

“Cah cilik kok **neges-neges!** Dituturi wongtuwa ya manut ngono wae!” (Brata, 2012: 8)

Saking pethikan ing nginggil, saged dipunpirsani watak bandelipun Jemini dhateng Emak. Katingal sanget bilih Jemini menika asring mangsuli menapa ingkang dados pamrayoginipun Emak.

b) Penginan mangertos

Watak Jemini sanesipun inggih menika penginan mangertos. Bab menika saged dipunpirsani saking tabel 1 wonten ing asiling panaliten. Watak Jemini ingkang kajeng sumerep menika dipunmagertosi nalika piyambakipun wonten ing kamar mandhi. Bab menika saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

Jemini mlebu sawenehe kamar, ucul klambi lan jarit, terus ndhodhok. Nguyuh. Arep nyawik banyu kok aras-arasen. Dadi ya njedhodhok ngono wae. Nganti suwe. Mripate isih wegah melek. Lagi dheleg-dheleg mengkono, ndadak krungu ana wong teka. Sapa adus kari? Sapa surup-surup lagi teka kaya dheweke? Jemini ngadeg, mlaku jinjit marani lawang kolah, nginjen manjaba. Ora katon.

“Hik-hik! Mongsok dibarut parut saya manis?” wong sing lagi teka mau ngguyu njegigik. Sajake ora ijen.

“Tenan, kok. Ning sesuk maneh aja golek jalaran. Ben, won galak kaya ngana kae diulihke wa!”

Jemini kaget. Ana suwara lanang! Dheweke ngempet ambegan, anggone **kepengin weruh** sapa sing omong-omongan kuwi saya banget. (Brata, 2012: 15)

Saking pethikan ing nginggil saged dipupirsani bilih kekajengan Jemini mangertosi sinten ingkang wicantenan menika. Ing ngandhap menika pethikan sanesipun ingkang nedahaken Jemini ingkang pengan mangertos.

Sapa wong gemluntung kuwi? Jemini wedi. Nanging dheweke ora gelem kelangan jambu kluthuk codhotan. Lan atine ya **kepengin weruh**, sapa wong nganggo klambi putih clana biru mau. Bareng pranyata sepi, tanpa seksi, Jemini gage mlaku mlipir-mlipir mlebu pekarangane Den Sutras, menyang sisih mburi, golek codhotan. Ana loro-telu, terus dikremusi pisan. Bareng wis genah ora ana tunggale maneh, dheweke bali menyang pekarangan ngarep. Sunare serngenge saya padhang. Nanging unine slompret ing tangsi durung keprungu. (Brata, 2012: 24)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunmangertosi bilih Jemini ugi kajengipun sumerep nalika mangertosi wonten tiyang ingkang gemluntung wonten ing ngajeng pavilyunipun Oom Slompret.

c) Lingsem

Saking tabel 1 wonten ing asiling panaliten ugi saged dipunmangertosi bilih Jemini menika lingsem amargi mirsani menapa ingkang dipuntindakaken dening Ngadinem. Ing ngadhap menika badhe dipunandharaken pethikan watak Jemini ingkang lingsem.

Nanging Jemini wis nglangi ngadoh. Bali menyang kolah jamban kothakane. Dheweke **isin** weruh Ngadinem wuda. Ngadinem wis gedhe, susune wis menthek-menthek. Bisa uga kuwi sing arep dipamerake Jemini mau. Durung kabeh dipamerake. Jemini durung kober nonton sangisore. Jemini keburu **isin** dhewe ndeleng Ngadinem prawan gedhe wuda. (Brata, 2012: 17-18)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunmangertosi bilih Jemini lingsem amargi Ngadinem lukar. Jemini gage kesah saking kolah amargi lingsem piyambak menawi mirsani prembayunipun Ngadinem ingkang ageng

dipunmitongtonaken. Jemini ugi lingsem nalika kanca-kancanipun nyuraki babagan warta nikahanipun Jemini. Ing ngandhap menika pethikan ingkang nedahaken Jemini lingsem amargi dipunsuraki kanca-kancanipun.

“Horeee!!” bocah-bocah liyane banjur padha surak. “Wayangan, ya, Jem?! Yen Pakdhe Wagiman duwe gawe tanggung gedhen!”

Disuraki kanca-kanca sapirang-pirang, Jemini ora kuwat maneh. Dheweke mlayu mulih karo kami sesegen. Embuh kena apa, rasane kok **isin banget!** Pitakon-pitakonan saka kanca-kancane ora diwangsul. Mlebu seksi tunggone wongtuwane karo gedrag-gedrug. Lawang setengah menga disurung ngeblak, dher!! (Brata, 2012: 54)

Pethikan ing nginggil nedahaken bilih Jemini ugi lingsem amargi kanca-kancanipun mangertosi bilih Jemini badhe dipunnikahaken kaliyan Urip dening tiyang sepuhipun. Jemini nikahan kaliyan Urip, nanging boten dangu anggenipun nihakan Jemini kaliyan Urip pisahan. Ing ngandhap menika pethikan ingkang nedahaken bilih Jemini kepanggih malih kaliyan Urip.

Kosokbaline nalika saka mulih blanja ing Pasar Padalarang, dheweke diruruhi sawenehe prajurit tangsi Batujajar, suwarane grapyak, “Kok akeh blanjamu, Jem?”

Jemini nyawang wong sing nyapa. Tratat! Raine mbrabang abang. **Isiini rasane!** Kena apa wong lanang kuwi neng kene?” Jemini ora bisa awèh wangsulan. Mung anggone mlaku disereg rerikatn, karo undang-undang asune sing mapagake dheweke mudhun dhokar, “Item! Item!” (Brata, 2012: 178-179)

Pethikan ing nginggil nedahaken bilih Jemini ingkang pisahan kaliyan Urip saha sampun dangu boten kepanggih, piyambakipun kepanggih malih kaliyan Urip ing peken Padalarang nalika wangsul saking blanja.

d) Sabar

Saking tabel 1. poin 1 wonten ing asiling panaliten ugi saged dipunmangertosi bilih Jemini menika gadhah watak sabar. Sabar inggih

menika sabar anggenipun tumandhang saha boten cepak nepsunipun. Watak sabar Jemini menika saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

Saungkure Tuwane, Jemini ora enak-enak. Umbah-umbah, ngepel, reresik omah, nyrebeti kursi, dhipan lan lemari, lagek bisa menyang pasar. Mulih saka pasar mangsak. Adate jam siji lagi rampung. Bengi dheweke ditakoni Tuwane. “Pira? Lombok pira regane? Mau olehmu tuku menyang wlija apa budhal nyang pasar dhewe?” (Brata, 2012: 88)

Saking pethikan ing nginggil, Jemini sabar anggenipun nindakaken sedaya pakaryan saha nyekapi kabetahan ing dalemipun Radian. Enjing ngantos dalu namung ngurusi griya, boten wonten wekdal kangge ngaso. Jemini boten duka saha boten nggresula dhateng Radian, sampun dados pakaryanipun wanita anggenipun ngurusi griya. Jemini ingkang gadhah watak sabar ugi saged dipunpanggiaken wonten pethikan ing ngandhap menika.

Jemini saiki raine katon kenceng. Mripate atos. Jungkatan rambute luwih klimis. Pawakane kuru lan keset, kaya ora tau kena siram banyu. Katon luwih tumuwa katimbang umur kang sejatine. Pamawase jembar, pengalaman jero. Dierami Siti mung mesem wae. Ora katon sedhih utawa kebangeten nalangsane. **Sipat nrima, ngalah lan prihatin kacetha ing guwayane kang pucet.** Mangka satemene pawakane lagi ndendel-ndede ngrembaka.

“Urip mono rak ora sateruse nemu apes. Terkadhang anjlog. Terkadhang munggah. Ora beda karo lakune rodha cikar. Saiki alon-alon mudhun, mengko utawa taun mbesuk alon-alon munggah. Mara-mara munggah ya mesthi ora bisa,” ujure Jemini. Malah mituturi. (Brata, 2012: 91)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunmangertosi bilih watak sabaripun Jemini ingkang asring nindakaken rekaosipun gesang wonten ing dalemipun Radian saha asring nampi pasiksan saking Radian namung saged prihatos ngengingi kasunyatan menika. Jemini percaya bilih saklawasipun

gesang menika boten namung tepang kaliyan kesusahan. Gesang menika kadosta rodha cika ingkang muter, kadhang wonten inggil kadhang wonten ngandhap.

e) Boten tega

Jemini ugi gadhah watak boten tega, prakawis menika saged katingal saking tabel 1. poin 1 wonten asiling panaliten. Watak boten tega inggil menika raos kuwatos utawi sumelang nalika manggihi prakawis ingkang kamiwelasen. Jemini boten tega mirsani tiyang ingkang nandhang gerah. Kawontenan menika saged dipunpanggihaken saking pethikan ing ngandhap menika.

Jemini **ora tega!** Jemini ora kuwat ndeleng wong sekarat toh pati anggone arep nglairake anake diruda peksa manut karepe wong tuwa rai peteng jlekithut kuwi. Jemini ora ngreti kena apa Kadinah ora diturokake ing tempat tidhur, nanging neng jogan digelari klasa. Apa padha eman yen spreine reged? (Brata, 2012: 163-164)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunmangertosi bilih Jemini boten tega nalika mirsani Kadinah ingkang badhe babaran. Anggenipun badhe nglairaken, Kadinah dipunruda peksa dening Dhukun bayi saha boten dipunsareaken wonten ing kamar, nanging wonten ing jogan kanthi gelaran klasa. Watak boten tega Jemini sanesipun ugi. Saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

Jemini **ora tegel** nyawang rekasane wong nglarani. Dheweke menat ninggal kamar. Nanging lagi arep mbukak lawang' "Adhuuuuh!!" Keprungu panjerite sing nglarani, bantas cemengkling, ngeres-eresi ati. Jemini merem dhipet, ngempet ambegan, tangane meres hawa. Embuh pira suwene dheweke ngadeg nggejejer mengkono. Nalika melek, noleh memburi, sing katon Kadinah ngrangkul Siti. Dene Den Sutras jengkeng neng sebelahe. Rada ngisor sithik, dhukune lagi repot

nampani barang abang....! Jemini gage mlayu mlencing metu saka kamar, ora kuwat nyekseni wetune barang abang mau! (Brata, 2012: 171)

Saking pethikan ing nginggil menika Jemini katingal boten tega amargi pirsu kados pundi rekaosipun tiyang ingkang badhe babaran. Mireng swantenipun Kadinah ingkang nandhang gerah menika Jemini sraja boten tega, manapa malih nalika mirsani jabang bayi ingkang nembe mawon medal saking guwa garbanipun Kadinah.

2) Emak

Paraga Emak menika minangka tiyang sepuhipun Jemini. Saking tabel

1. poin 2 wonten ing asiling panaliten, ibu menika watakipun daksiya, sengol, saha gemati. Watak Emak ing novel *Jemini* antawisipun.

a) Daksiya

Watak Emak ingkang daksiya menika saged dipunpirsani saking tabel

1. poin 2 wonten ing asiling panaliten. Daksiya inggih menika remen milarani ngangge astanipun. Watakipun Emak ingkang daksiya menika saged dipunmagertosi saking pethikan ing ngandhap menika.

“Niii!! Jemini! Ayo, mreng! Nang apa neng kono? Endi blanjane? La kok awan ngenthang-enthang ngene lagi balik! Mblayang nyang endi wae kowe mau, heh?!”

Emake Jemini weruh Jemini ngadeg nganjir nonton wong padu. Terus wae diparani lan **diciwel**. (Brata, 2012: 4)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunmangertosi bilih Emak anggenipun daksiya amargi mangertosi Jemini ingkang dipundhawuhi blanja boten wangsul griya nanging mirsani tiyang ingkang nembe padudon.

Watak Emak ingkang daksiya menika langkung dumadi nalika Jemini boten manut dhawuhipun Emak. Watak Jemini ingkang bandel ndadosaken Emak langkung mangkel. Saking pethikan ing ngandhap menika saged dipunmangertosi watakipun Emak ingkang daksiya.

“Ayo, gulunga! Gulunga! Takpenthung kowe mengko! Kuwi jarikmu reget! Bocah kok....! Rumangsamu ki, sapa sing kok kon ngumbahi jarikmu?!”

Jemini nglesot, sikile mancal-mancal. Emake saya jengkel. **Dandang isih gupak angus arep diisahi, diampirake ing pipine Jemini.** Jemini gulung koming, terus arep mlayu. Emake trengginas nyandhak jarike Jemini, nanging bocahe ora kecekel. Jarike keplorot digondheli emake, bocahe tetep mberot ucul. Mlayu ngethipleng wuda tanpa jarik! Dhuwit benggol loro iya digawa mlayu. (Brata, 2012: 9)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunpirsani bilih Emak tumindak daksiya amargi Jemini dipundhawuhi boten manut. Jemini ingkang ndamel mangkel lejeng dipuntapak ngangge wajan ingkang taksih wonten angusipun.

b) Sengol

Watak Emak sanesipun inggih menika sengol. Watak Emak ingkang sengol menika saged dipunpirsani saking tabel 1. poin 2 wonten asiling panaliten. sengol inggih menika wirama gineman ingkang sentak sarta kasar . Watak Emak menika dipuntujuaken Jemini. Watak Emak ingkang sengol menika saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

Jemini teka nyang pawon, ambegaane menggeh-menggeh. “Mak, Maaak! Kene, mak, njuk dhuwike rong gobang!”

Emake mangsuli **sengol**, “Neng apa? Blayangan wae sedina, mulih renek-renek njaluk dhuwit! Rumangsamu ki apa?” (Brata, 2012: 7)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunmangertosi bilih Emak menika ginemanipun sengol. Bab kasebut saged katingal saking cariyos rikala Jemini sedinten wetah dolan lajeng wangsul regek-regek nyuwun arta.

3) Wagiman

Wagiman menika tiyang sepuhipun Jemini. Panjenenganipun tumut dados serdhadhu kumpeni. Saking tabel 1. poin 3 saged dipunpirsani bilih Wagiman menika watakipun prayogi, ananging gampil duka. Watak Wagiman badhe dipunrembag ing ngandhap menika.

a) Prayogi

Watak Wagiman ingkang kaping pisan inggih menika prayogi, saged dipunpirsani saking tabel 1. poin 3 wonten asiling panaliten. Prayogi inggih menika tumindak ingkang becik. Watak Wagiman ingkang prayogi menika saged dipunpirsani ing pethikan ngandhap menika.

“Landha dhuwur sing diparabi Landa Dawa dening wong tangsi kono, iya melu manthuk-manthuk. Omong cas-cis-cus karo kanca landa liyane. Sawise tamat katog, banjur padha lunga. “Permisi! Permisi!”

“Lo, nanti dulu, Tuan Piet. Misi diambilen unjukan, kok, mau pigi!”

“Apa itu?”

“Suguhan. Nginum. Nginumnya belum!”

“O, terimakasih, ya. Wagiman **back hati.....!**” (Brata, 2102: 60)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunmangertosi watak Wagiman ingkang prayogi. Bab menika saged dipunmangertosi saking cariyos rikala Piet mampir dhateng griyanipun Wagiman ingkang nembe wonten resepsi nikahanipun Jemini. Boten dangu anggenipun mertamu, Piet sakanca lajeng

tindakan. Mangertosi Piet dereng dipunparingi unjukan, Wagiman lajeng ngendika bilih nembe dipunpundhutaken unjukan.

b) Gampil duka

Wagiman gadhah watak gampil duka, prakawis menika saged dipunpirsani saking tabel 1. poin 3 wonten ing asiling panaliten. Watak Wagiman menika saged dipunmagertosi saking pethikan ing ngandhap menika.

“Nanging wektu kuwi Wagiman sajake anggane rembugan wis diajangi mawa sikep keras. **Mula ujare sentak**, “Ya ben piye?! Den Radian mau ketemu aku, lan omong, sing pokoke takon awakmu. apa gelem kowe dijak nyang Betawi? Den Radian arep dipindhah mrana!”

Jemini wis meh ketrucut mbantah. Ora preduli. Nanging wurung omong. Bapake ngotot lan methentheng. Sajake iki kudu diadhepi tenanan. (Brata, 2012: 78)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunpirsani bilih Wagiman menika duka amargi anggenipun micara boten dipuntanggapi sae dening Jemini. Jemini mangertos nalika Wagiman nembe duka, lajeng piyambakipun boten siyos mbantah. Watak Wagiman ingkang gampil duka menika ugi saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

“Ha iya, ka, Jeng. Aku iki kak ikin ngongo kae kangga-kangga....!” emake melu urun rembug karo ngubengake susure. Jarene ‘isin karo tangga-tangga’.

“Wis, ta, kowe ki aja melu-melu ngrindhuhi pikirane gendhuk!” **panyentake** Wagiman. Ketara yen satemene dheweke ya wegah ngrembug bab Radian. (Brata, 2012: 84)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunpirsani andharan menawi Sukardiman menika tiyang ingkang gampil duka. Watak menika saged dipunmagertosi saking cariyos rikala garwanipun Wagiman tumut ngrembag

babagan Jemini kaliyan Radian. Wagiman boten remen menawi garwanipun tumut ngrembag babagan Radian saha ndadosaken penggalhipun Jemini. Wagiman ugi boten remen ngrembug bab Radian.

4) Ngadinem

Paraga salajengipun inggih menika Ngadinem. Ngadinem menika tiyang tangsi ingkang pakaryanipun dados rencang tiyang Walandi. Wataking Ngadinem saged dipunmangertosi saking tabel 1. poin 4 wonten ing asiling panaliten.

a) Kemat

Watak Ngadinem inggih menika kemat, kemat inggih menika remen nedahaken samubarangipun. Watak Ngadinem menika saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

Sstt, Jem! Mrenea, dakkandhani. Mlebua mrenea lo! **Dakduduhi!**”

Jemini sing wis wuda, ora kakehan gunem, terus nyemplung kolah gedhe. Lali adhem. Terus nglangi kecepak-kecepuk marani panggonane sing ngundang. Njedhule Jemini saka njero banyu kolah. Jemini weruh sing ngundang lagek wuda, rambute modhal-madhul, pipine isih ana barute tatu semu abang, susune.....! Jemini durung kober nutugake nlusuri ndeleng luwih mangisor maneh. (Brata, 2012: 17)

Ngadinem paring pirsaa badanipun ingkang nembe wuda dhateng Jemini. Badanipun ingkang ginuk-ginuk menika ndadosaken Jemini lingsem. Ing ngandhap menika dipuntedahaken pethikanipun.

Nanging Jemini wis nglangi ngaduh. Bali menyang kolah jamban kothakane. Dheweke isin weruh Ngadinem wuda. **Ngadinem wis gedhe, susune wis menthek-menthek. Bisa uga kuwi sing arep dipamerake Jemini mau.** Durung kabeh dipamerake. Jemini durung

kober nonton sing sangisore. Jemini keburu isin dhewe ndeleng Ngadinem prawan gedhe wuda. (Brata, 2012: 17-18)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunmangertosi watak Ngadinem ingkang kemat. Watak kemat menika dipunmangertosi saking cariyos rikala Ngadinem ngundhang Jemini ingkang sami-sami wonten ing kolah. Ngadinem ingkang nembe wuda ngundhang Jemini supados pirsani bilih Ngadinem menika gadhah prembayun ingkang ageng.

b) Melas

Watak Ngadinem sanesipun inggih menika melas. Watak Ngadinem ingkang melas menika saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

“O, iya? Ah, aja diundang mrene. Isin aku karo Lik Wagiman. Sebab **aku dudu wong tangsi sing becik! Anak kolong, hi-hi-hik! Anak jadah!** Nanging kepriye maneh, nasibe wong wadon ki pancen kaya ngene! Gawat, iya, ta? Dadi kethiplake wong lanang. (Brata, 2012: 187).

Saking pethikan ing nginggil, saged dipunmangertosi bilih Ngadinem menika tiyang ingkang melas. Ngadinem melas amargi sadhar bilih piyambakipun menika tiyang tangsi ingkang ala, namung anak kolong, anak jadah, saha rencang tiyang Walandi. Watak Ngadinem ingkang melas sanesipun saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

“Ah, **nasibku pancen luwih ala tinimbang wong wadon liyane!** Ora ana sing gelem dakiloni. Kowe rak kelingan dakjaluki kacang neng Stadstuin biyen kae? Ya neng kana kae aku dicekel. Dipelet. Saiki arep dikon layar nang Tanah Deli. Eh, ya sapa ngreti, Tanah Deli luwih becik tinimbang Tanah Jawa!”

“O, jawane kowe ki kena pelet, ta? La jare wong-wong kae yen dipelet ki mripate dicukili, dienggo dhawet cendhol?”

“Alah, Jem. Kuwi rak dienggo medeni bocah, ben ora kluyuran turut lurung! Sing satemene ya kon nyambutgawe neng kebon tembak. Dibayar kontrak. Hi-hik, nanging dhuwur wit kontrake sing sing daktampa wis entek! Kene, Jem, aku utangana! Kowe rak duwe dhuwit, ta? Suk daksauri yen aku wis nampa blanja neng Tanah Deli....! (Brata, 2012: 188)

Ngadinem dikirim menyang Tanah Deli dados buruh kontrak ing perkebunan sata. Bayaran kontrak menika sampun dipuntelasakaen dening Kadinah, piyambakipun lajeng nyuwun dhateng Jemini kangge sangu menyang Tanah Deli.

5) Siti

Siti menika taksih sedulur kaliyan Jemini. Saking tabel 1. poin 5 wonten ing asiling panaliten, Siti menika watakipun kendel, kenes, saha welas asih. Watak Siti ing novel *Jemini* antawisipun.

a) Kendel

Saking tabel 1. poin 5 wonten ing asiling panaliten, watakipun Siti menika kendel. Kendel inggih menika boten ajrih. Pethikan ing ngandhap menika nedahaken watak Siti ingkang boten ajrih.

“Emoh, ah! Wedi!”

“Ora papa, ora!” Siti kandha ngono karo mlebu pekarangan.

Siti **kendel**. Ora sida tumuju pavilyune Den Sutras, nanging marani wong gemluntung sing disengguh Oom Slompret.

Jemini ora enggal ninggal, utawa ngetutake. Mung ndeleng wae. Dheweke weruh Siti jenggeng sacedhake wong gemluntung, terus nggoyog-hoyong. “Oom Slompret! Oom Slompret! Bangun, Oom. Ari suda siyang!” (Brata, 2012: 26)

Pethikan ing nginggil nedahaken bilih Siti boten ajrih nalika mangertosi wonten tiyang ingkang gemluntung utawi tetilem. Jemini namung

mirsani saking tebih, nanging Siti kendel amargi mangertosi bilih tiyang ingkang tetilem menika Oom Slompret. Siti gage njelaki tiyang menika.

b) Kumayu

Watak Siti inggih menika kenes, prakawis menika saged dipunpirsani saking tabel 1. poin 5 wonten ing asiling panaliten. Dhateng wanita, kumayu menika solah bawanipun kirang jinem saha kenes. Watak menika saged dipuntingali saking pethikan ing ngandhap menika.

“Ari suda siyang kok tidhur dhi sini ini gimana, ta?” ujure Siti **kenes**.

Oom Slompret gedheg-gedheg. “Pusing! Aku punya kepala *hoofdpijn!*”

“O, Oom punya kepala pusing? Dipijet, ya?” (Brata, 2012: 26-27)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunmangertosi bilih Siti kenes nalika gineman kaliyan Oom Slompret.

c) Welas asih

Saking tabel 1. poin 5 wonten ing asiling panaliten, Siti gadhah watak ingkang welas asih. Ing ngandhap menika pethikan ingkang nedahaken watak Siti.

Mengkono uga Siti, bojone Oom Slompret sing teka niliki mboklike, **dadi welas** weruh kahanane Jemini. Siti nyipati dhewe Radian teka mendem, njambaki rambute Jemini, malah ndhupaki lempenge Jemini barang. Jemini sing mung nganggo entrok ~ sandhangan rangkepan njero kaya sing dianggo nonik-nonik Walanda. Cetha tenan kelarane lempenge. Dhidhupaki mengkono, marga Jemini mung nganggo entrok tipis mengkono kuwi. Ora sranta Siti banjur mbopong anake sapihan karo nuntun sing wis bisa mlayu, nyingkir saka omahe radian. Tanpa pamit mboklike. (Brata, 2012: 90)

Pethikan ing nginggil nyariyosaken bilih nalika Siti mertamu ing griyanipun Jemini manggihi kahananipun Jemini. Kahananipun Jemini

ingkang dipunsiksa dening Radian ndadosaken raos welas wonten ing manahipun Siti. Siti mirsani nalika Radian ingkang nembe mendem nyiksa Jemini. Manggihi bab mekaten Siti lajeng wangsul tanpa pamit.

Watak Siti ingkang welas sanesipun saged dipunmangertosi nalika Kadinah badhe babaran. Ing ngandhap menika pethikan ingkang nedahaken watakipun Siti ingkang welas.

Siti wis jengkeng neng mburine Jemini. Weruh Siti, Kadinah tangane kemlawe kaya arep ngrangkul. Siti **welas atine**, ngangsek maju karo nundhukake gegere supaya rinanggeh Kadinah. (Brata, 2012: 170)

Pethikan ing nginggil nyariyosaken bilih Siti welas nalika mirsani Kadinah ingkah badhe babaran, Siti lajeng paring tetulung dhateng Kadinah.

6) Urip

Paraga salajengipun inggih menika Urip. Urip menika serdhadhu tangsi Sambongan. Saking tabel 1. poin 6 wonten ing asiling panaliten, saged dipunmangertosi bilih Urip minangka tiyang Jawi ingkang sabar. Urip gadhah watak sabar nalika nikah kaliyan Jemini. Ing ngandhap menika badhe dipunrembag babagan wataking Urip.

a) Sabar

Saking tabel 1. poin 6 wonten ing asiling panaliten, Urip gadhah watak sabar. Sabar inggih menika boten cepak nepsunipun. Ing ngandhap menika pethikan ingkang nedahaken watak Urip.

Urip kudu **sabar**. Seprei sing neng tangsine maratuwa kana ora lungset ora apa. Ora dituroni manten sakaro ya ora papa. Wektune turu awor mung cekak. Sawengi rong bengi wis kudu pindhah nyang tangsine urip. Seprei sing neng Tangsi Sambongan kene suwe-suwe rak ya lungset! Wong wis dadi manten, wong loro sakaro arep turu

ngendi maneh? Ora wurung turu awor ya mung neng peturon sungsun kuwi. Wektune ora winates. Yen saiki ora bisa, ya sesuk. Yen sesuk ora klakon turu awor nglungsetake seprei, ya suk emben. Suwe-suwe mesthi klakon. Urip kudu **sabar!** (Brata, 2012: 64)

Pethikan ing nginggil nyariyosaken bilih Urip nengga supados Gemini purun anggenipun tilem sesarengan, nanging ingkang dipentengga boten rumaos. Mangertos kawontenan menika, ndadosaken Urip sabar. Ing cariyos sanesipun ugi saged dipunpanggihi pethikan ingkang nedahaken watakipun Urip ingkang sabar.

Urip kelingan ujure wong-wong sing pengalaman. **Kudu sabar!** Lan dheweke gage mencolot, marga Gemini sajak arep nyakot tenan! Satemene atine wis sebel. Mula tanpa niat nyedhaki Gemini maneh, dheweke terus menek tempat tidhur, turu neng ndhuwur. Ben, bengi kuwi ora susah malem pengantenan, ora papa! Pancen durung akur, kepriye maneh. Urip ngglethak, mlumah, nyawang pyan. Atine meksa ora bisa jenjem. Apa klakon iki mengko tanpa malem pengantenan? Batine njajagi mengisor. Gemini lagi apa kira-kira? Mengko yen sing wadon wis turu kepati, arep diudhuni. Wani ora, ya? Plek! Oh, isih tangi, nyebleki lembut! (Brata, 2012: 68)

Pethikan ing nginggil nyariyosaken nalika urip kaliyan Gemini wonten ing peturon saksampunipun boyongan menyang tangsi Sambongan. Urip kajengipun ngraosaken malem penganten, nanging Gemini boten purun, Gemini galak, Gemini wantun dening Urip.

7) Radian

Paraga salajengipun inggih menika Radian. Radian menika tiyang Jawi ingkang dados serdhadhu Walandi. Saking tabel 1. poin 7 wonten ing asiling panaliten, saged dipunmangertosi bilih Radian gadhah watak gemi, kirang grapyak, saha ambeksiya. Ing ngandhap menika badhe dipunrembag babagan wataking Radian.

a) Gemi

Saking tabel 1. poin 7 wonten ing asiling panaliten, Radian gadhah watak ingkang gemi. Ing ngandhap menika pethikan ingkang nedahaken watak Radian.

“Ah, kowe ki digolekake dalan urip kepenak ora gelem nglakoni! Dimunci Den Radian tanggung penak uripmu, Jem. Wonge **gemi**. Uripe prasaja. Blanjane gedhe. Ora akeh tingkahe. Gek sedhela engas dheweke dipindhah nyang Betawi. Kuthane luwih rame tinimbang Surabaya. Gedhung komidhine akeh, enak kowe saben malem Minggu bisa nonton komidhi!” (Brata, 2012: 83)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunmangertosi bilih Radian menika gemi. Pagesanganipun prasaja, boten neka-neka saha boten kathah tumindakipun. Jemini manggihi watakipun Radian ingkang gemi nalika tumut Radian pindhah menyang Betawi. Ing ngandhap menika pethikan ingkang nedahaken watak Radian ingkang gemi.

Bener kandhane Kadinah. Radian pancen **gemi**. Mula durung suwe anggone manggon neng Betawi wis bisa tuku radio merk Erres. Yen bengi distel klenengan Solo. Lemarine anyar. Wekkere iya anyar, mula sadurunge kebribenan unine slompret wayah esuk, Jemini wis digugah nganggo jam weker. (Brata, 2012: 87)

Pethikan ing nginggil nedahaken bilih Jemini percaya bilih Radian menika tiyang ingkang gemi. Nalika dereng dangu anggenipun gesang sesarengan ing Betawi, Radian sampun saged mundhut maneka warni barang kangge omah-omah.

b) Kirang grapyak

Saking tabel 1. poin 7 wonten ing asiling panaliten, Radian gadhah watak ingkang kirang grapyak. Ing ngandhap menika pethikan ingkang nedahaken watak Radian.

Radian neng tangsi Betawi kuwi ora klebu nduweni pangkat dhuwur. Akeh wong Jawa sing pangkate luwih dhuwur, keluargane luwih akeh, lan umur-umrane luwih tuwa. Marga Radian klebu wong sing batihe sithik, mula oleh omah sing neng tengah. Dene kelakuan radian ora akeh owahe karo dhek ana Surabaya. **Yen mlaku nguncluk ora nyawang ngiwa-nengen. Arang nyapa kanca utawa tangga.** Uripe kaya jam, theng jam papat, turu awan, theng jam lima tangi, nyemir sepatu lan ngresiki sandhangane dhewe, theng jam enem adus, lungguh utawa makani kucing, theng jam woluh mangan bengi, theng..... ngono sateruse. Arang guyon-guyon utawa omong-omongan karo kancane saomah. Dene Jemini isih rumangsa liya, ora akeh omonge. (Brata, 2012: 86-87)

Pethikan ing nginggil nedahaken bilih Radian watakipun kirang grapyak, awis anggenipun gineman kaliyan tiyang sanes, mekaten ugi kaliyan Jemini.

c) Ambeksiya

Watak Radian sanesipun inggih menika ambeksiya, Ambeksiya inggih menika remen paring pilara dhateng liyan. Ing ngandhap menika pethikan ingkang nedahaken watak Radian.

“Athooo, Deeen!! Pedhes niki, rambut....!”

“Rambut kok reyap-reyap kaya gendruwo! Sapa sing muruki, methukake wong lanang rambute ora digelung?! Mbahmu Begelen, ya, sing ngajari?! Rambut candhak ngene iki hik, tandha wong wedok sing ora setiya! La, la, hik, laaa tara-bom! Tara-bom! Hik! Raimu kaya..... Jem, hik-hik!”

Jemini wis ora sambat maneh. **Rambute dijambak wong sempoyongan, dienggo teken.** Wonge menyanyi karo misuh-misuh, karo ngece-ngece. (Brata, 2012: 90)

Pethikan ing nginggil nyariyosaken nalika Radian ingkang nembe mabuk. Jemini dipunpilara, dipunjambak rigmanipun amargi boten Radian boten gage dipunbikaken lawang. Watak Radian ingkang ambeksiya saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

“Aku rak wis kandha! Nyampirke kaya ngene iki genah yen ora bener!” Omong ngono mau karo getem-getem. Weruh Jemini mbungkuk neng ngarepe arep njupuk clana, **sikile mungguh, ndhupak lengene wong wedok kuwi**. “Hih! Kowe! Wong kok ora ngati-ati babarpisan!”

Sing didhupak tiba kelumah, ngentepi pengaron isah-isahan. Byor! Pengaron pecah, banyune wutah. Jemini gage krengkang-krengkang ngadeg. Clana setlikan isih dislametake supaya ora kegrujug banyu, disangga tangan loro.

“La iya, rak pecah ta! Ooo, kowe ki wisss!! Byayakan wae! Huh! Rasakna! Luwe-luwe, kesel-kesel, kok disuguhi pretingkah kaya ngono! Matik dening aku, kowe!” (Brata, 2012: 94)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunmangertosi bilih Radian watakipun ambeksiya, remen paring pasiksan dhateng Jemini. Nalika Jemini mundhut sandhangan ingkang tiba, sukunipun Radian minggah lajeng Jemini dipunpilara, Jemini tiba gelangsaran.

8) Piet Coertszoon

Piet Coertszoon utawi Oom Piet utawi Landa Dawa. Piet menika tiyang Walandi ingkang gadhah pangkat kopral. Saking tabel 1. poin 8 wonten ing asiling panaliten, Piet gadhah watak ambek darma, boten remen padudon, saha taberi. Ing ngandhap menika badhe dipunrembag babagan wataking Piet.

a) Ambek darma

Watak Piet inggih menika ambek darma. Ambek darma inggih menika welasan utawi remen tetulung. Watak Piet menika saged dipunmangertosi saking pethikan ing ngandhap menika.

Dicablek mengkono kuwi, Landa Dawa rumangsa seneng. Banjur melu ngangkatake koper-koper sing ana cedhake Jemini. Jemini uga gage nututi mbungkuk njupuk kopere. La! Padha mbungkuke, cekel-cekelan tangan. Sanajan sorote lampu gas ing pinggir lurung ora patia terang, nanging cukup dienggo ngrasakake esem kang padha pepandangan. “Sudah, Oom. Ini saya saja nyang bawa.”

Sidane Oom Piet oleh barang kang ora patia gedhe, kreneng lan kranjang isi panganan. Wagiman sakeluwargane dieterake nganti tekan seksine. Padha gupuh anggone ngacarani Landa Dawa. Dene ana landa kok **gelem ngrewangi nggawa barang-barang tekan ing tunggone**, klebu luwar biyasa. (Brata, 2012: 118-119)

Pethikan ing nginggil nyariyosaken bilih Piet paring tetulung dhateng Jemini sakaluwarga nalika dugi saking Batujajar. Ing cariyos sanesipun ugi saged dipunpanggihi pethikan ingkang nedahaken watakipun Piet ingkang ambek darma menika.

Piet Coertszoon sajake saya adreng anggone mikirake muncine. Dheweke babarpisan ora marem karo manggute Jemini esuk kuwi. Dheweke **sajak prihatin tenan** ngrungokake critane Siti sing dikojahake dening Jemini marang dheweke. Awan sadurunge mulih dhines, Piet mampir Gatotan, marani pendheta. Anggone marani pendheta gita-gita, supaya bab dheweke lan Jemini kuwi enggal beres. Enggal bisa maremake atine Jemini, sing ateges iya maremake atine dhewe. (Brata, 2012: 156)

Pethikan ing nginggil nyariyosaken nalika Piet mirengaken cariyos babagan Siti ingkang dipunngendikaaken Jemini. Saking cariyos babagan Siti menika Piet gadhah kekajengan badhe tindak menyang pendheta supados bab gegayutanipun kaliyan Jemini enggal-enggal resmi.

b) Boten remen padudon

Saking tabel 1. poin 8 wonten ing asiling panaliten, Piet gadhah watak boten remen padudon. Ing ngandhap menika pethikan ingkang nedahaken watak Piet.

Pancen Piet Dawa kuwi kondhang kerenge. Yen oleh tugas ngontrol kamare para prajurit ing tangsi, endi sing konangan jorok utawa reged, terus wae kepala somahe kapatrapan paukuman abot. Dikon mbubuti suket plataran tangsi sasore bendhe! Apa maneh yen ketemon ana wong padu. **Piet paling benci karo wong padu.** Yen ngonangi wong kaya ngono, wonge terus wae diukum sel. (Brata, 2012: 126)

Pethikan ing nginggil nedahaken bilih sanajan Piet menika galak nanging piyambakipun boten remen padudon, menapa malih madosi tiyang ingkang nembe padudon

c) Taberi

Saking tabel 1. poin 8 wonten ing asiling panaliten, watak Piet sanesipun inggih menika taberi. Ing ngandhap menika pethikan ingkang nedahaken watak Piet.

Karo tengah taun manggon saomah karo Piet Coertszoon ing loji Kampung landa Jemini disebut munci. Lumrahe disebut “dinyai Landa” utawa ‘Nyaine Landa’. Tangga masyarakat Jawa ing tangsi wis nyebut “Ndara Nyonyah”. Saking tresnane Piet Coertszoon marang Jemini, **adrenng lan taberi anggongolek layang palilah** marang wongtuwane ing negara landa supaya diidini nikahan karo wong wadon bumiputra Hindia Walanda, sidane Sinyo landa kuwi diparengake oleh sakremen nikahan karo Jemini ing greja. (Brata, 2012: 172)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunmangertosi bilih Piet watakipun taberi. Piet taberi nalika gadhah kekajengan badhe pados layang palilah menyang negara Walandi.

b. Fakta Cerita arupi Latar

Cariyos ing novel gadhah sambet rapetipun kaliyan latar wekdal, papan, saha sosial. Latar inggih menika *landas tumpu*, nuju ing pangertosan papan, wekdal, saha *lingkungan* sosial kadadosan prastawa-prastawa ingkang dipuncariyosaken. Latar ingkang dipunpanggiaken ing novel *Jemini* antawisipun latar papan, latar wekdal, saha latar sosial. Latar papan inggih pangertosan papan utawi *lokasi*, latar wekdal inggih pangertosan wekdal gayutanipun kaliyan pitakenan “kapan”, saha latar sosial inggih pangertosan prakawis-prakawis ingkang wonten gayutanipun kaliyan pagesangan sosial masarakat ing salebeting karya *fiksi*.

Analisis latar langkung dipunfokusaken ing prakawis-prakawis babagan kasunyatan sosial. *Analisis* dhateng latar saking tabel 2 wonten ing novel *Jemini* saged njurung kangge nemtokaken *pandangan dunia* panganggit. Adhedhasar tabel 2 wonten ing novel *Jemini* dipunpanggihi data-data *fakta cerita* arupi latar. Sasampunipun nindakaken panaliten kaliyan *analisis* salebeting novel, saged dipunpanggihi tiga perangan latar, inggih menika latar wekdal, latar papan, saha latar sosial. Latar menika saged njurung panaliten kangge mangertosi *pandangan dunia* Suparto Brata. Latar wonten salebeting novel *Jemini* badhe dipunrembag ing ngandhap menika.

1) Latar Wekdal

Latar wekdal ing novel *Jemini* inggih menika antawisipun abad 18-19, prakawis menika saged dipunpirsani saking tabel 2. poin 1 wonten ing asiling panaliten. Latar wekdal ing novel menika namung dipunpanggihi satunggal

latar wekdal ingkang dipunsebutaken kanthi *implisit*, inggih menika dipunserat tanggal saha wulanipun kanthi kahanan nalika tentara KNIL mlebet ing nuswantara. Latar wekdal salebeting novel *Jemini* saged dipunpanggihi saking pethikan ing ngandhap menika.

Saungkure Siti, Jemini sengkut anggone dadek geni kanggo setlika. Wingi wis dipesen karo Tuwane kon nyetlika klambi dhines pameran, marga sesuk tanggal **31 Agustus, dina wetone Ratu Wilhelmina**, serdhadhu kumpepi arep nganakake parade. Iki mau disambi-sambi nemoni dhayoh anggone umbah-ubah rada kasep, garinge iya kasep. Nyetlikane uga banjur mundur. (Brata, 2012: 93-94)

Pethikan ing nginggil nyariyosaken kawontenan ing tanggal 31 Agustus nalika ambal warsanipun Ratu Wilhelmina, kinten-kinten antawisipun warsa 1836-1950. Rikala samanten kathah prastawa ngengingi masarakat pribumi, antawisipun inggih menika tiyang pribumi ingkang dados serdhadhu KNIL, saha budaya *pergundikan* ing jaman Hindhia-Belandha.

2) Latar Papan

Latar papan ingkang saged dipunpanggihi ing novel *Jemini* inggih menika ing tlatah Jawi, prakawis menika wonten ing tabel 2. poin 2 saking asiling panaliten. Latar papan kasebut badhe dipunandharaken ing ngandhap menika.

a) Surabaya

Salah satunggalipun latar papan ingkang dipunsebutaken ing tabel 2. poin 2 saking asiling panaliten inggih menika kutha Surabaya. Surabaya minangka salahsatunggaling kutha ingkang dados pusat serdhadhu-serdhadhu

kumpeni kempal saha gesang. Ing ngandhap menika pethikan ingkang ngandharaken kutha Surabaya.

Wis awan nalika dheweke mulih menyang tangsi. sanajan kuru aking awake, kringete dleweran ing pipi lan bathuke, mlakune sok mlayu-mlayu karo mlumpat-mlumpat, tingkahe katon trincing mbedhigas kaya Buta Cakil. **Surabaya** sasi Oktober, ketiga ngerak, sumuke eram. Apa maneh Gemini, kulina dolan tlengsengan, panasan, awak kuru-kuru ya bisa wae metu kringete. (Brata, 2012: 4)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunmangertosi bilih kutha Surabaya nalika wulan Oktober utawi mangsa ketiga kahananipun benter. Anak para serdhadhu sami dolanan wonten ing njawi tangsi. Amargi gesang wonten ing kutha, kamangka anak para serdhadhu pribumi ingkang tumut kumpeni menika boten ngraosaken suwasana desa ingkang ayem saha tentrem. Andharan babagan kutha Surabaya ugi saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

Jemini adate ora tau turu awan, sore-sore pancen wis turu. Adhik-adhike ya gampang turu sore. kari wongtuwane sing padha tangi. Emake nginang, bapake yen pinuju ora jaga utawa patroli, rokok klobot klembak karo omong-omong. Padatan sing diomongake crita-crita nalika ana padesan. Critane kaum pamili lan kabar-kabar anyar saka kampung. Kuwi wae ora tau kentekan warta. Upama dibalenbalenana, Gemini ya seneng wae ngrungokkake karo liyer-liyer ngantuk. Urip ing padesan kang mengkono mau wujud dongengan thok kanggone bocah-bocah tangsi barakane Gemini, marga satemene bocah-bocah mau ora tau nglakoni. Lan sanajan urip ing tangsi, ing tengahe **kutha Surabaya** sing ora kambon sawah, kahanan desa Jenar-Bagelan sapiturute kuwi kabeh isih gumantung cetha urip ing bebrayane wong-wong tangsi kono. (Brata, 2012: 19)

Pethikan ing nginggil ngandharaken bilih kutha Surabaya menika dados papan panggenan kangge para serdhadhu kumpeni. Ing tengahing kutha

wonten tangsi minangka papan kangge para serdhadhu saha kulawarganipun gesang.

b) Betawi

Latar papan salajengipun inggih menika Betawi ingkang katingal saking tabel 2. poin 2 wonten ing asiling panaliten. Betawi menika satunggaling kutha ing dhaerah Jawa Barat utawi Banten. Rikala jaman samanten Betawi menika kutha ingkang langkung majeng tinimbang kutha Surabaya. Nalika Jemini dados muncinipun Radian, Jemini dipunboyong menyang Betawi. Radian dipunpindhah dhines saking Surabaya menyang Betawi. Prakawis menika saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

Ing **Betawi** tangsine luwih gedhe. Luwih amba. Omahe ora wujud los-losan, nanging kopel-kopel. Sawuwung mung dienggo loro utawa telung keluarga. Saben omah ora mung dumadi sakamar, nanging genep nganggo pawon, kakus, jedhing. Cekake bisa urip ijen tanpa ketemu tangga. Ora perlu mangsak campur neng los pawon. Wondene kahanane isih akeh sing padha karo tangsi liya-liyane. Omah-omah mau jlentrek-jlentrek sapirang-pirang, sipageri kupeng nganggo pager kawat eri. Saben esuk umun-umun, rada awan, bedhug, sore lan bengi, wong diatur sarana slomporet. Urip rasane disingget-singget wektune.

Radian neng tangsi **Betawi** kuwi ora klebu nduwe pangkat dhuwur. Akeh wong Jawa sing pangkate luwih dhuwur, keluargane luwih akeh, lan umur-umrane luwih tuwa. Marga Radian klebu wong sing batihe sithik, mula oleh omah sing neng tengah. (Brata, 2012: 86)

Saking pethikan ing nginggil saged dipunmagertosi bilih tangsi ing kutha Betawi langkung ageng tinimbang tangsi ing kutha Surabaya. Gesang ing tangsi Betawi boten sami kaliyan ing Surabaya, ing betawi saged gesang piyambak, ateges setunggal kulawarga angsal setunggal papan kangge omah-

omah, boten campur kaliyan kulawarga sanesipun ing setunggal papan, nanging pakulinan nalika ing tangsi Betawi sami kaliyan ing Surabaya, enjing ngantos dalu tiyang menika anggenipun tumandang karya dipunatur dening suwanten slomporet.

c) Batujajar

Latar papan sanesipun saking tabel 2. poin 2 wonten ing asiling panaliten inggih menika Batujajar. Batujajar menika minangka dhusun ing dhaerah Sundha. Wonten ing cariyos *Jemini*, Batujajar minangka papan dalemipun Raden Kartakusumah, amargi tasih sedulur, Wak Talib kaliyan garwa tumut gesang ing dalemipun Raden Kartakusumah. Kawontenan Batujajar saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

“Lo, Wak Talib ki bakale sida balik ndhuk Priyangan tah?”

“La sedulur-sedulur wis padha ngarep-arep tekaku. Kapan-kapan pensiyun, Wak Talib balia menyang dhangkane!”

“Pundi, Wak Talib, dhusune?”

“**Batujajar**. Yen kowe neng tangsi **Batujajar** takon Kartakusumah, ngono mesthi diterake. Ora adoh saka stasiun Padalarang. (Brata, 2012: 48)

Saking pethikan ing nginggil saged dipuncariyosaken rikala Wak Talib paring warta kangge Jemini. Wak Talib gadhah kekajengan nalika pensiyun saking serdhadhu badhe wangsul menyang Batujajar. Jemini dipunparingi pirsa menawi piyambakipun dolan menyang Batujajar dipunsuwun madosi kemawon dalemipun Kartakusumah, papanipun boten tebih saking stasiun Padalarang. Ing ngandhap menika wonten pethikan ingkang ngandharaken kawontenan dhaerah Batujajar.

Mudhun ing stasiun Padalarang wis sore. mudhune marga dikongkon dening kondhektur, jare stasiun tujuane Jemini ya kono kuwi, manut unine karcis. Padalarang. Mudhun saka sepur, metu saka stasiun, Jemini terus nyedhaki dhokar.

“Teng tangsi **Batujajar** purun, Pak?”

“Ke maha, neng?” pitakone kusir dhokar. Alus.

“Tangsi **Batujajar**.” Ora disengaja Jemini mangsuli apa sing ditakokake kusir.

Kusir dhokar sajake ngreti karepe. Jemini terus numpak. Dhokar terus mlaku mrana. Kaya neng Salatiga, dalane ora rata, omah-omah ora ngadeg ing pekarangan kang warata, lan ing kana-kana katon gunung pating jenggeleg. Jemini kelingan dhek isih cilik, cilik banget, bapake wis dadi kumpeni, nanging ora manggon ing tangsi. Nyewa omah ing njaban tangsi. Nalika kuwi rasane seneng. Uripe ora direh karo unine slompret. Nanging sawise kuwi, dheweke dadi bocah tangsi. Wirama tangsi ora tau luput saka sentik-sentik napase. Apa sabanjure dheweke bisa luput saka wirama tangsi maneh? Apa **Batujajar** iki mengko aweh kalonggaran dhatenge uripe? (Brata, 2012: 106)

Saking pethikan ing nginggil cariyosipun rikala Jemini mandhap ing stasiun Padalarang, lajeng badhe dhateng tangsi Batujajar nitih dhokar. Mangertosi kahananipun dhaerah Batujajar ngengetaken Jemini nalika alit wonten ing Salatiga. Gesang ingkang bingah, boten diatur kaliyan swantenipun slompret. Menika ingkang dados kekajenganipun Jemini menawi gesang wonten ing Batujajar.

3) Latar Sosial

Latar sosial menika prakawis-prakawis ingkang wonten gayutanipun kaliyan pagesangan sosial masarakat wonten ing satunggaling papan ingkang dipuncariyosaken salebeting karya sastra *fiksi*. Ing tabel tabel 2. poin 3 saking asiling panaliten novel *Jemini* nyariyosaken kawontenan tiyang pribumi ingkang gesang ing ndalem tangsi antawisipun abad 18-19 nalika tentara

KNIL wonten ing nuswantara. Rikala samanten kathah tiyang pribumi ingkang dados tentara kumpeni. Ing ndalem tangsi ugi kathah prakawis ingkang dipuntindakaken, kaya dene budaya *pergundikan* saha pasiksan ing ndalem tangsi. Prakawis-prakawis kalawau badhe dipunandharaken ing ngandhap menika.

a) Tiyang Pribumi ingkang dados Serdhadhu Kumpeni

Ing tabel 2. poin 3 saking asiling panaliten dipuncariyosaken bilih tiyang pribumi kathah ingkang dados serdhadhu kumpeni. Prakawis kasebut saged dipunpirsani ing tabel 2. poin 3, wonten ing asiling panaliten. Kawontenan kasebut saged dipunmangertosi saking pethikan ing ngandhap menika.

Wak Talib biyene iya serdhadhu kumpeni. Wis tau dhines nyang Makasar lan Aceh. Saiki wis arep pensiun, oleh wachtgeld (nganggur oleh bayar ngarepake pensiun*). Dheweke uga anak kumpeni asli, tegese bapak lan biyunge iya wong-wong tangsi. Wiwit cilik urip neng tangsi, pindhah saka kutha nyang kutha liya. Rada ngowahi saka padatan, Talib kawin karo wong wadon njaban tangsi. kawin karo wong Sundha, asal Batujajar. Kanggone Wak Talib, sawise kawin karo anake wong tani Sundha kuwi mlebu donya anyar. Marga maratuwane sugih sawah lan duwe blumbang iwak. Kuwi bedane karo wongtuwane Jemini utawa Siti. Wongtuwane Jemini, Wagiman, anak turune wong tani ing Desa Jenar, Purworejo Kedu. **Uga akeh wong-wong dhaerah Purworejo lan Bagelan asale wong tani, padha teken kontrak dadi serdhadhu kumpeni.** Mengkono uga wongtuwane Jemini, mlebu tangsi sawise jejodhoan. Mula akeh wong-wong masyarakate tangsi kono sing duwe gegayutan keluarga ing kampung, kaya dene emake Jemini karo emake Siti. (Brata, 2012: 12)

Pethikan ing nginggil ngandharaken bilih kathah tiyang pribumi ingkang dados serdhadhu kumpeni menika amargi turunan saking kulawarganipun, ateges bapak saha ibunipun ugi gesang wonten ing tangsi,

mekaten ugi Wak Talib. Kathah tiyang ingkang asalipun saking kulawarga tani ingkang tumut dados serhadhu, tuladhanipun tiyang-tiyang saking Purworejo saha Begelan, mekaten ugi tiyang sepuhipun Jemini saha Siti. Prakawis tiyang pribumi ingkang dados serhadhu kumpeni sanesipun saged dipunmangertosi saking pethikan ing ngandhap menika.

Cara Landane serdhadhu Jawa sing pangkate dhuwur, yen lagi omong karo wong Landa sing tenan, iya cas-cis-cus. Jemini kenal karo wong-wong Kampung Landa kono, sanajan mung kenal weruh, ora tau omong-omong. Ana sing jenenge Sinyo Harlih, Tuwan Panroppel, Oom Slompret, Landa Dawa. Wong tangsi sakepenake yen nyebut utawa marabi jenenge wong-wong kulit putih kuwi. **Dene sing wong Jawa tulen dadi serdhadhu kumpeni duwe pangkat dhuwur**, bisa basa landa cas-cis-cus. Kuwi sing oleh manggon ing omah loji ing Kampung Landa. (Brata, 2012: 23)

Pethikan ing nginggil ngandharaken bilih tiyang Jawi asli ingkang dados serdhadhu kumpeni saha gadhah pangkat ingkang langkung inggil menika angsal griya loji ing Kampung Landa. Dados tiyang Jawi ingkang boten gadhah pangkat inggil utawi namung prajurit gesangipun wonten ing ndalem tangsi.

b) Nikah Peksan

Ing tabel 2. poin 3 saking asiling panaliten dipusebutaken bilih kathah wanita pribumi ingkang nglampahi nikah peksan nalika gesang ing ndalem tangsi. Prakawis kasebut saged dipunpirsani ing tabel 2. poin 3, wonten ing asiling panaliten. Kawontenan kasebut saged dipunmangertosi saking pethikan ing ngandhap menika.

Mau brontak-brontak. Saiki dijarake wae emake omong-omong njlentrehake karepe, yakuwi yen **kabeh wongtuwa mesthi kepengin anak prawane ndang omah-omah**. Manut critane, **wong lanang sing**

bakal dadi bojone ki gagah. Wis patang taun dadi serdhadhu. Wis weruh Jemini barang. (Brata, 2012: 55-56)

Jemini badhe dipunnikahaken kaliyan serdhadhu kumpeni ingkang dereng dipuntepangi. Jemini namung saged nyaguhi menapa ingkang dados kekajengipun tiyang sepuh. Gesang rekaos nalika samanten dados dhasaring tiyang sepuh anggenipun njodhohaken putrinipun kaliyan priya ingkang dipunanggep gadhah gesang ingkang linuwih. Pethikan ing ngandhap ugi nedahaken bilih anak wanita nalika gesang ing jaman penjajahan kedah nyaguhi nalika dipunnikahaken peksan dening tiyang sepuhipun.

“Omongmu! Kowe ki diwasa durung setaun jagung! Pretikelmumu wis kaya wong tuwa wae. **Saiki ora prekara kowe seneng apa ora seneng! Kowe ki wong wedok. Isane mung disenengi wong lanang! Anggepmu apa kowe oleh sakarepmu, seneng wong lanang?!**” (Brata, 2012: 79)

Pethikan ing nginggil ngandharaken bilih anak menika boten saged mbantah menapa ingkang dados kekajenganipun tiyang sepuh. Jemini ingkang mangsuli bilih piyambakipun boten tresna dhateng priya ingkang badhe dados garwanipun namung dipundukani kaliyan tiyang sepuhipun. Tiyang sepuhipun ngendika bilih jejodhoan menika boten prakawis tresna menapa boten, nanging anak kedah manut marang pilihanipun tiyang sepuh amargi tiyang sepuh sampun milih kanthi sae kangge anakipun, sanajan pilihan saking tiyang sepuh menika boten sami kaliyan menapa ingkang dipunraosaken dening anak.

c) *Pergundikan* ing Tangsi

Pergundikan ing tangsi minangka prastawa sejarah ingkang dipunsebutaken ing cariyos. Prastawa menika saged dipunpirsani saking tabel 2. poin 3 wonten ing asil panaliten. Latar sosial menika ngandharaken *pergundikan* ing tangsi. Prastawa kasebut saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

Marga ora ana wong wadone, kerep wae wong-wong mau ngingu babu. Mung dikon umbah-ubah lan reresik omah. Babu kuwi teka yen esuk, mulih jam telu awan yen ndara tuwane wis rampung mangan awan. Babu siji sok ngopeni Landa loro telu. Yen babu-babu wis padha mulih, kampung Landa kono sepi. Banjur ana Landa sing rumangsa isih repot ngurusi omah, njaluk tulung wong-wong tangsi. adate sing dijaluki tulung wong wadon-wadon, marga mung dikon ngopeni omah. Sing kerep nulungi ya bocah-bocah dhara anake prajurit-prajurit tangsi, marga wong-wong kang mengkono ora ngrusuhi wong jejodhoan. **Nanging kerep wae pembantu-pembantu wadon iki cukup diwasa, durung ana sing ndhedheki, terus didadekake munci dening wong-wong Kampung Landa.** Dimunci tegese didadekake babu, yen perlu nginep kono barang, dienggo kanca turu. (Brata, 2012: 23-24)

Rikala samanten kathah serdhadhu ingkang gesang piyambak wonten ing Kampung Landa. Serdhadhu menika asring nyuwun tulung dhateng tiyang tangsi kangge ngruwat griyanipun. Adatipun ingkang paring tetulung menika wanita ingkang tasih kenya, amargi namung dados rencang kangge reresik griya saha ngracik dhaharan kangge tuwan serdhadhu. Nanging rencang-rencang menika ugi wonten ingkang dipundadosaken munci utawi gundhik, inggih menika dados rencang saha kanca tilem. Jemini ugi dados munci lumantar Kadinah. Pawarta babagan Jemini ingkang dados munci menika saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

Wondene **nalika Kadinah ngundurake piring direwangi cah prawan dhuwur**, rambute moreh-moreh, gelungane ora tau singset, dheweke nyathet uga ing atine. Kancane Kadinah kuwi manis! Liya dina bocah wadon kuwi ngewangi Kadinah maneh. Atine Radian nratap. Ethok-ethoke lawang kamar ditutup, mapan turu, nanging nutupe lawang ora dirapeti. Saka celahe lawang kuwi dheweke nginceng lan nguping. Bocahe sing diinceng ora krasa. Bocahe guyon karo kadinah. Satemene isih cilik. Isih enom banget. Nanging dedege sing dhuwur, lan dhadhane sing mlenthu marahi katon seger. Seger kanggone sawangan mripat lanang. Onder Letnan kuwi nibakake awake ing peturon. Mikir. Pikirane kecanthol payudane kancane Kadinah sing ngladeni tata mangan kuwi! Dhadhane kuru aking, nanging susune kok olehe menthek-menthek, yen digawe nyambutgawe obah miyar-miyur, minthal-minthul. Kira-kira ora dikutangi. Isih cilik, durung nganggo kutang. Iih, atine Radian lanang greget-greget ing peturon. (Brata, 2012: 76-77)

Lumantar Kadinah, Jemini asring tumut nyaosaken dhaharan menyang dalemipun Radian. Radian gadhah pangkat *pembantu letnan*, dados gesang wonten ing Kampung Landa. Jemini menika wanita ingkang tasih alit, nanging dedegipun ingkang inggil saha jaja ingkang mlenthu ndadosaken Radian kesengsem. Penggalhipun Radian kecanthol dhateng payudaranipun Jemini ingkang miyar-miyur ingkang boten dipunkutangi nalika nyambutdamel.

d) Pasiksan dhateng Munci utawi Nyai

Pasiksan asring dipuntampi para munci utawi nyai. Prakawis menika saged dipunpirsani saking tabel 2. poin 3 wonten asiling panaliten. Latar sosial ing cariyos menika ngandharaken pasiksan ingkang dipuntampi munci, saged dipunmangertosi saking pethikan ing ngandhap menika.

“Athooo, Deeen!! Pedhes niki, rambut....!”

“Rambut kok reyap-reyap kaya gendruwo! Sapa sing muruki, methukake wong lanang rambute ora digelung?! Mbahmu Begelan,

ya, sing ngajari?! Rambut candhak ngene iki hik, tandha wong wedok sing ora setiya! La, la, hik, laaa tara-bom! Tara-bom! Hik! Raimu kaya..... Jem, hik-hik!”

Jemini wis ora sambat maneh. **Rambute dijambak wong sempoyongan, dienggo teken.** Wonge menyanji karo misuh-misuh, karo ngece-ece. (Brata, 2012: 90)

Jemini menika muncinipun Radian. Radian asring paring pasiksan dhateng Jemini. Nalika Radian wangsul mangertosi rigmanipun Jemini boten dipuntata, Radian mana nembe mendem, langsung kemawon Jemini dipunsiksa, Radian maratangan, rigmanipun Jemini dipunjambak, dipundadosaken teken. Jemini boten sambat malih amargi ngladosi tiyang ingkang nembe mendem menika boten wonten asilipun. Prakawis pasiksan ingkang dipuntampi Jemini sanesipun saged dipunmangertosi saking pethikan ing ngandhap menika.

Radian ngumbar kanepsone. Jemini mung bisa jerit-jerit karo mbrebes mili. Ora nangis gero-gero, mung njerit yen krasa lara. Malah bareng wis rada suwe kena ajar, ora sambat babarpisan. **Dijambaki, ditepangi, digeceki,** ora sambat, ora mbantah. Ora keduman papan nerangake apa sing kedadean esuk mau! Nalika wusanane Radian banjur leyeh-leyeh neng kursi males. Nalika kuwi Jemini bali daden geni setlika, clana sing kena reged ditelesi, dikuconi, terus disetlika maneh. Kanthi luh dleweran ing pipi, nangis ora mbrengengeng nangis, Jemini ikhtiyar nggaringake clana, ben sesuk kena dianggo Radian melu parade. **Radian mau ngancam, yen ngantia clanane ora garing lan resik, aja takon dosa, sesuk Jemini sida diethet-ethet, dijejuwing.** Lan adate Radian ora lali karo ancamane! (Brata, 2012: 96-97)

Jemini angsal pasiksan malih saking Radian. Radian boten gadhah rasa welas dhateng Jemini. Amargi asring angsal pasiksan, Jemini boten sambat, boten wantun mbalela. Radian ngancem menawi clana ingkang badhe kangge

parade boten garing Jemini badhe dipunsiksa malih, adatipun Radian boten nate lingsem kalih ancemanipun.

Saking katrangan-katrangan ing nginggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih katrangan-katrangan menika nyariyosaken kawontenan rikala tentara KNIL mlebet ing Indonesia. Rikala samanten kathah tiyang pribumi ingkang tumut dados tentara kumpeni, budaya *pergundikan* ugi kathah katindakaken ing ndalem tangsi, sanes menika, tiyang pribumi mliginipun wanita ingkang dados munci asri nampi pasiksan saking tuwanipun, pasiksan menika saged awujud pasiksan lair saha pasiksan batos.

c. *Fakta Cerita arupi Alur*

Adhedhasar tabel 3 saged dipunpanggihi *fakta cerita arupi alur* wonten salebeting novel *Jemini*. Saking tabel menika saged dipunmangertosi bilih cariyos menika ngginakaken *alur progresif*. Prastawa-prastawa ingkang dipunpanggihi paragatama kaperang dados gangsal *tahapan*, inggih menika *penyitruasian*, *pemunculan konflik*, *peningkatan konflik*, *klimaks*, lajeng dipunpungkasi *penyelesaian*.

Cariyos dipunwiwiti rikala Parni, salah sawijining kancanipun Jemini manggihi Jemini nembe dolanan kalih kanca-kancanipun. Parni ngalokaken Jemini bilih sampun boten pantes dolanan kopyok kalih kanca-kancanipun amargi piyambakipun sampun diwasa. Kalih minggu malih Jemini badhe dados manten. Lelakon kasebut saged dipuntingali saking pethikan ing ngandhap menika.

Ing sawijining dina, Jemini karo kanca-kancane main kopyok neng ngisor wit pelem mburi tangsi. Parni teka nggendhong adhine karo didulang. Weruh Jemini melu kopyok, terus nyaru, “E, Jem! Koen iku gak idhep esin. Wis gedhe ngono kok isih melu kopyok. Rong minggu maneng koen lak dadi manten-a, kathik gak eling mbarek gerangmu! Jeeem-Jem!” (Brata, 2012: 53-54)

Jemini dolanan saha priksa menawi badhe dipunnikahaken dening tiyang. Bab nikahan menika dipunmangertosi Jemini saking pangandikanipun Parni. Parni ngendika bilih Jemini badhe dipunnikahaken kalih minggu malih. Jemini kaget mireng kandhanipun Parni menika. Jemini boten ngira bilih tiyang sepuhipun badhe nindakaken bab menika. Kanca-kancanipun sami nyuraki Jemini. Jemini ingkang lingsem amargi dipunsuraki kanca-kancanipun, menyat mlayu wangsul sinambi sesenggukan nangis. Jemini ngraosaken menawi tiyang sepuhipun sampun boten blaka dhateng piyambakipun.

Sawijining dinten, Wagiman angsal tugas patroli. Piyambakipun dipuntugasaken sesarengan kaliyan Urip. Urip ngertos bilih Wagiman menika ramanipun Jemini. Kekalihipun sami gineman kanthi akrab. Anggenipun gineman ngantos ngrembag bab manten. Urip gadhah niat badhe ngajak tiyang sepuhipun dhateng griyanipun Wagiman kanthi ancas nglamar Jemini. Wagiman sampun ngraos cocog kaliyan priya kasebut. Piyambakipun lajeng nyariyosaken gineman nalika kaliyan Urip menika dhateng garwanipun. Kekalihipun nampi panglamaripun Urip tanpa dipunmangertosi dening Jemini. Jemini kapeksa nyaguhi kekajenganipun tiyang sepuh.

Jemini kaliyan Urip siyos dipunikahaken. Acara nikahan dipundamel ageng. Dangunipun setunggal minggu acara manten menika dipungelar. Acara manten langkung sumarak nalika dipuntanggapaken ringgit saha tayuban. Dene tiyang satangsi tumut rerewang ing acara ageng menika. Temanten kekalih langkah sesandhingan. Dene para tamu sami nyalami manten menika. Sedaya tiyang bingah manahipun, nanging boten kangge Jemini. Sejatosisipun, Jemi boten purun nikah kaliyan Urip. Saksampunipun manten manggihi tamu, kekalhipun mlebet kamar kangge istirahat. Jemini tasih dereng purun tilem sapapan kaliyan Urip. Kahanan menika saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika

Sajrone didandani cara manten, dheweke ora gelem turu, mung lungguh wae. Sok-sok yen ngantuk banget dheweke ya ngglundhung ing klasa sing digelar ing ngarep peturon. Kuwi wae ora yen wayah bengi. Sok-sok wayah esuk, sok-sok wayah mangan awan, nalikane dhayoh-dhayoh akeh sing padha kepengin weruh mantene. Yen wis ngglundhung ngono, manten lanang mung bisa nyodhorake bantal. Jemini isih durung gelem omong-omong karo manten lanang! (Brata, 2012: 58-59)

Nikahan antawisipun Jemini kaliyan Urip boten linandhesan tresna. Mila, ndadosaken Jemini boten purun rumaket kaliyan Urip. Awit saking acara manten, piyambakipun namung lenggah ing klasa. Jemini tumindak menika supados Urip boten nyelaki. Saksampunipun acara manten, Jemini dipunboyong menyang tangsinipun Urip ing Sambongan. Piyambakipun tasih dereng purun celak kaliyan Urip. Pinten-pinten cara dipunginakaken Jemini supados Urip boten saged nyelaki.

Urip sampun sayah sanged. Piyambakipun sawetara tilem, lajeng wungu glagapan nalika slompret mungel pitandha wanci apel enjing. Nalika menika Urip langsung enget dhateng Gemini. Urip kaget sanget nalika mangertosi Gemini boten wonten ing papan peturon. Urip gadhah penggalih bilih Gemini sampun wungu saha nembe wonten ing wingking. Sawetara wekdal dipunantu Gemini boteng enggal wangsul. Pranyata Gemini lumajeng medal saking kamar wanci enjing sakderengipun tiyang tangsi sami wungu.

Gemini tangi sadurunge akeh wong tangi. Apel esuk lagi wae dislompreti. Sikile jinjit, ngempet ambegan. Lawang dibukak, ora nyuwara, dienep maneh, dheweke wis neng njaba kamar. Parane ngiwa. Omahe wuwungan dawa. Gemini tekan ing pucuk seksi, ora ana sing ngonangi. Saiki jangkahe ora perlu jinjit. Ora perlu alon-alon. Mlayu ya kena. Suketan sing ditambah ngebun, dlamakan sikile dadi resik, teles. Sing diparani pager eri sing paling cedhak karo seksi tunggone. Pagere kawat eri, rapet. Digoleki sing rada kendho. Jarit dicincingake, sadhengkul luwih sithik, sikil kiwa mlangkah, tangan kiwa nyekel kawat sing luwih dhuwur, diunggahake, sirah dibrobosake, brotot, iiittt!! Klambi kebaya pernah geger kecanthol! Atine saya kesusu. (Brata, 2012: 72-73)

Gemini rumaos wonten kesempatan nalika Urip sare. Piyambakipun sampun niat badhe medal saking tangsi Sambongan menika. Wanci enjing piyambakipun ngupados mbikak lawang kamaripun. Menika katindakaken supados Urip boten wungu. Pranyata cara menika manjur. Gemini kasil medal saking kamar menika. Dugi njawi kamar, Gemini pados margi medal ingkang tumuju ing papan asalipun. Gemini boten ngertos margi menyang tangsi Bandongan, nanging piyambakipun runut ril sepur ngantos dumugi Pasar Turi. Dumugi papan menika, piyambakipun sampun ngertos margi ingkang tumuji menyang tangsinipun.

Udakara tigang wulan Urip sabar ngentosi Jemini wangsul, nanging ingkang dipunentosi boten enggal wangsul. Kapeksa Urip mangsulaken sandhangani sisihanipun menika menyang marasepuhipun. Piyambakipun pasrah nguwalaken Jemini. Prakawis menika saged katingal saking pethikan ing ngandhap menika.

Urip saya adoh karo donyane Jemini. Wasana dheweke kudu pindhah kamar sing luwih cilik maneh, peturone ora sungsun, lan dianggep bujangan. Sandhangane Jemini sing dhisike diopeni, kepeksa diterake menyang wongtuwane. (Brata, 2012: 74)

Jemini saha Urip kadadeyan anggenipun pisahan. Saksampunipun pisahan, Urip dipunpindhah saking kamar tangsinipun. Piyambakipun wangsul menyang kamar kangge serdhadhu ingkang dereng rabi. Dene Jemini tumut tiyang sepuhipun malih. Jemini sampun dipunwastani randha, nanging solah bawanipun tasih sami kaliyan bocah. Sipatipun dereng ewah kamangka sampun diwasa. Enjing umum-umum Jemini sampun medal pados codhotan jambu ing Kampung landa. Yuswanipun ingkang samsaya tambah, saged ngewahi sekedhik saya sekedhik sipatipun Jemini ingkang nakal. Sakmenika Jemini sampun purun dipunkengken blanja. Rasukanipun adhi-adhinipun dipunumbahi, kala-kala ugi ndulang adhinipun ingkang alit.

Pemunculan konflik saged dipunmangertosi nalika kathah wanita ing tangsi dados rencang utawi munci wonten ing Kampung Landa. Wanita ingkang asring dipunsuwunaken dados rencang inggih menika wanita ingkang sampun cepak diwasa. Wanita ingkang dereng gadhah sisihan asring dipundadosaken gundhik kaliyan tiyang-tiyang ing Kampung Landa. Menawi

sampun dipundadosaken munci, wanita menika kedah purun ngladosi tuwanipun saha nginep dados kanca sare. Nasibipun Jemini ugi sami kaliyan wanita tangsi sanesipun ingkang dados rencang ing Kampung Landa. Sejatipun, Jemini boten purun dados rencang ing Kampung landa. Nanging piyambakipun boten kepenak dhateng tangga-tangginipun ing tangsi ingkang asring rerasan bab Jemini manten sepa sar sampun bibar kaliyan Urip.

Jemini dados gundhik kawiwitan saking pangajakipun Kadinah. Kadinah menika tiyang tangsi ingkang dipunmunci dening Den Sutras. Kadinah nate ngajak Jemini nalika nyinyapaken dhaharan kangge Den Sutras. Sanesipun Den Sutras, piyambakipun ugi dipunpercaya kangge ngladosi Den Radian. Kahanan menika saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

Lumantar Kadinah, Jemini kerep melu ngeterake matengan menyang omahe Radian. Radian mono kaya Sutras, oleh omah dhewe neng njaban tangsi, marga pangkate wis pembantu letnan. (Brata, 2012: 75)

Pethikan ing nginggil nerangaken bab larah-larahanipun Jemini mlebet ing donyanipun gundhik. Pakulinanipun Jemini ingkang asring tumut paring dhaharan menyang papanipun Den Radian menika ndadosaken priya menika kepencut dhateng Jemini. Jemini ingkang sampun diwasa pancen katingal somorot. Pawakanipun saged ndadosaken gregeting jiwa tiyang kakung nalika nyawang Jemini. Samanten ugi Radian ingkang kecanthol manahipun dhateng Jemini.

Jemini kaget nalika sawijine sore diundang bapake dikon lungguh neng kursi mangan. Yen bapake mertingkah mengkono kuwi adate ana prekara kang wigati.

“Ngene, Ndhuk. Kowe ki apa kerep dolan neng nggone Den Radian?”
Wagiman terus narap. (Brata, 2012: 77)

Radian ingkang sampun kecanthol manahipun dhateng Jemini menika nyuwun supados Jemini saged dados gundhikipun. Radian ngaturaken niyatipun menika dhateng Wagiman, ramanipun Jemini. Menawi purun dipunmunci, Jemini bakal dipunboyong menyang Betawi. Wagiman lajeng ngaturaken niyatipun Radian dhateng Jemini.

“Priye, Jem? Iki mau Den Radian nakokake kowe maneh. Jare budhale nyang Betawi abis bulan iki. Kowe gelem melu ora?” (Brata, 2012: 84)

Peningkatan konflik ing cariyos *Jemini* kawiwitan nalika Jemini dados muncinipun Radian saha dipunboyong menyang Betawi. Tumindakipun Radian ing Betawi beda sanget menawi dipunbandhingaken kaliyan nalika tasih wonten ing Surabaya. Ing Surabaya, radian kalebet tiyang ingkang sekethik anggenipun gineman, kamangka gineman kalih Jemini ugi jarang. Prakawis menika saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

Radian neng tangsi Betawi kuwi ora klebu nduweni pangkat dhuwur. Akeh wong Jawa sing pangkate luwih dhuwur, keluargane luwih akeh, lan umur-umrane luwih tuwa. Marga Radian klebu wong sing batihe sithik, mula oleh omah sing neng tengah. Dene kelakwane Radian ora akeh owahe karo dhek ana Surabaya. Yen mlaku nguncluk ora nyawang ngiwa-nengen. Arang nyapa kanca utawa tangga. Urip kaya jam, theng jam papat, turu awan, turu awan, theng jam lima tangi, nyemir sepatu lan ngresiki sandhangane dhewe, theng jam enem adus, lungguh utawa makani kucing, theng jam wolu mangan bengi, theng..... ngono seterusnya. Arang guyon-guyon utawa omong-omongan karo kancane saomah. Dene Jemini isih rumangsa liya, ora akeh omonge. (Brata, 2012: 86-87)

Radian kalebet tiyang ingkang kirang grapyak kalih tanggi tepalih.

Piyambakipun langkung remen pados hiburan piyambak tinimbang sawung

kalih tangginipun. Radian menika tiyang ingkang disiplin. Kagiyanipun sampun dipunatur saben jamipun. Dangu anggenipun Jemini tumut Radian, Jemini dereng saged tepang kaliyan Radian amargi tuwanipun menika awis anggenipun wicantenan.

Jemini asring angsal pasiksan saking Radian. Kahanan menika kadadeyan nalika Radian tepang kaliyan ciu. Pasiksan ingkang tinuju dhateng Jemini boten namung pasiksan lair kemawon. Sanesipun pasiksan lair, Jemini ugi asring dipunhina kaliyan Radian. Pasiksan ingkang kados mekaten dipunwastani pasiksan batos. Jemini ugi nampi tumindak ingkang kirang kepenak sanesipun, inggih menika ngelecehaken.

Radian asring nyiksa Jemini saksampunipun tepang kaliyan ciu. Wanci dalu Radian remen lelungan. Menawi sampun mekaten, Radian mesthi wangsul wuru. Radian ugi nate boten langsung wangsul menyang griya nalika wuru. Radian wangsul wanci dalu sempoyongan saha misuh-misuh. Jemini dipunsiksa.

“Athooo, Deeen!! Pedhes niki, rambut....!”

“Rambut kok reyap-reyap kaya gendruwo! Sapa sing muruki, methukake wong lanang rambute ora digelung?! Mbahmu Begelaen ya, sing ngajari?! Rambut candhak ngene iki hik, tandha wong wedok sing ora setiya! La, la, hik, laaa tara-bom! Tara-bom! Hik! Raimu kaya..... Jem, hik-hik!”

Jemini wis ora sambat maneh. Rambute dijambak wong sempoyongan, dienggo teken. Wonge menyanyi karo misuh-misuh, karo ngece-ngece. (Brata, 2012: 90)

Saking pethikan ing inggil saged dipunpirsani tumindakipun Radian ingkang nyiksa Jemini. Radian boten emut kaliyan tumindakipun amargi

kapengaruh dening ciu. Piyambakipun ingkang nembe wuru narik rigmanipun Jemini kiyat-kiyat utawi njambak. Rigmanipun Jemini dipuntarik saha dipunangge teken Radian ingkang nembe sempoyongan menika. Tumindak ingkang kasar kados mekaten menika kalebet pasiksan lair.

Jemini asring nampi pasiksan dening Radian. Kajaba pasiksan lair, Jemini ugi nampi pasiksan batos. Jemini asring dipunhina saha dilokaken ngangge tembung ingkang kasar. Tembung-tembung kasar menika boten pantes dipunmirengaken tiyang sanes. Tembung-tembung kasar menika saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

“O, kowe saiki wis duwe dhuwit, ya? Saka sapa? Saka wong iki, ya, wong sing mrengs iki mau?! Pantes, ditinggali wong lanang nyang kantor nglebokake wong lanang liya! Layak wani kurangajar! Dibayar pira anggonmu nglonthe iki mau?!” (Brata, 2012: 96)

Rikala samanten, Radian manggihi cangkir bekas kopi ing pengaron sisih ngandhap. Panduganipun Radian, Jemini mesthi sampun wantun mlebetaken priya ing griya. Radian sampun muntab dhateng Jemini. Dene sejatosipun ingkang dugi menyang griyanipun Radian menika Siti. Siti menika tasih sedulur kaliyan Jemini. Radian boten pracaya menawi ingkang dugi menika Siti, amargi kala wingi Siti sampun dolan ing griyanipun. Radian lajeng ngumbar kanepsonipun dhateng Jemini.

Radian ngumbar kanepsone. Jemini mung bisa jerit-jerit karo mbrebes mili. Ora nangis gero-gero, mung njerit yen krasa lara. Malah bareng wis rada suwe kena ajar, ora sambat, ora mbantah. Ora keduman papan nerangake apa sing kedadean esuk mau! (Brata, 2012: 96)

Jemini boten kiyat nglampahi pagesangan ingkang mekaten. Piyambakipun gadhah niat badhe medal saking papanipun Radian.

Niyatipun menika dipuntindakaken nalika Radian sare. Astanipun Jemini dipunlebetaken ing ngandhap bantalipun Radian kangge mendhet kunci kamar. Jemini ugi badhe mendhet arta kangge sangu medal. Jemini kedah waspada saha ngatos-atos supados Radian boten wungu. Kahanan menika saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

Dibukak, dijupuk dhuwit ringgitane loro. Isine dhuwit kricik akeh. Antep. Ringgitan loro sing dienthit ditaleni neng pucuk stagene. Isi dhuwit turahe dibundheli ing kantong, ora diowah-owah maneh. Terus dibalekake neng ngisor bantal. Jemini menyat, niyate wis golong. Dheweke marani lawang. Diulir, ora bisa. Dikunci. Kuncine neng ngisor kasur! Jemini nyawang mendhuwur. Tembok kamar kuwi mung singgetan ruwangan, mendhuwure ora nganti notog pyan. Bisa dipenek. Jarite dicincingake, ancik-ancik kursi, munggah menyang ndhuwur benet. Rasane dhuwur banget. Nginguk menyang njaban kamar. Nggandhuli tembok, ketheker-ketheker menek munggah, tekan ndhuwur banjur anjlog ing meja dhahar njaban kamar. Dhengkule rada babak, kebarut tembok. Ora papa. Cepetan dheweke mudhun. Minggat sing saiki diniyati tenan. (Brata, 2012: 103)

Jemini nglampahi cara mekaten supados saged medal saking papanipun Radian. Kamar sengaja dipunkunci dening Radian. Dene kuncinipun dipunsimpen ing ngandhap kasur. Jemini bingung kados pundi caranipun supados saged mendhet kunci menika tanpa nyebabaken Radian wungu. Jemini pados cara ingkang pas kangge medal saking papan menika. Pungkasanipun, Jemini angsal cara kangge medal saking kamar menika.

Jemini kadadeyan anggenipun medal saking papanipun Radian. Nanging nalika sampun wonten ing njawi pager tangsi, Jemini bingung badhe tindak menyang pundi. Nalika mireng suwantenipun sepur, Jemini gadhah penggalih badhe kesah ingkang tebih saking Betawi. Jemini mlampah tumuju asal suwantenipun sepur menika. Lmapahanipun dumugi stasiun Pasar Senen.

Jemini lajeng tumbas karcis, nanging tasih bingung badhe tindak menyang pundi. Piyambakipun lajeng emut ngendikanipun Wak Talib. Menawi menyang Padalarang Jemini dipundhawuhi tumuju tangsi Batujajar, lajeng mampir wonten dalemipun Raden Kartakusumah, Wak Talib gesang wonten mriku. Langsung kemawon Jemini tumbas karcis ingkang tumuju ing Padalarang. Kahanan menika saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

“Ke mane, Neng?”

“Nggih niku wau.”

“Tujuannya mane, tujuannye?”

“Oo, anu. Padalarang! Padalarang ada, ya?” Kaya dielingake uwong, jenenge kutha kuwi mara-mara kumecap ing lambe. Dheweke kelingan, jenenge kuwi biyen wis tau cemanthel banget ing atine. Rumangsane apik ngono. Saiki, sawise dheweke nyebut, atine plong, padhang. “Batujajar. Yen kowe neng tangsi batujajar, takon Kartakusumah, ngono mesthi diterake. Ora adoh saka stasiun Padalarang!” Saiki apa sing wis tau dirungu biyen, bisa diucapake kanthi apal. Padalarang, kutha kuwi sing kudu dituju. (Brata, 2012: 105)

Setunggal wulan Jemini tumut Wak Talib ing dalemipun Raden Kartakusumah. Piyambakipun ketinggal krasan. Raden Kartakusumah saha tiyang ingkang wonten ing mriku ugi ketinggal bingah nalika Jemini tumut ing dalemipun Raden Kartakusumah. Namung margi basanipun Jemini boten ngertos, radi rekasa menawi imbal wicara. Garwanipun Wak Talib ingkang asring dados jurubasa.

Wagiman sarta garwanipun nusul menyang Batujajar. Rawuhipun Wagiman menika kangge nepangi Jemini. Dumugi dalemipun Raden

Kartakusumah, Wagiman sarta garwa langsung dipunsambut dening Jemini. Jemini bingah nalika nepangi tiyang sepuhipun. Nanging Wagiman langsung ndukani Jemini amargi saben dipunikahaken kesah. Wagiman rumaos lingsem saha kuwatos bilih menika dados watakipun Jemini.

“Ooo, bocah! Gawe geger wae ra uwis-uwis! Sakarepmu dhewe, kowe, ya Jem!” sentake Wagiman.

“Alaaah, Bapak iki!”

“Sabar, ta, Pake! Wong neng omahe wong kok mara-mara gawe bendrong!”

“La ya wong kebacut tenan, kok, bocah iki! Ping pira wae gawe isine wongtuwa! Bocah kok dikawinake mlayu, dikawinake mlayu! Kowe ki mbesuk dadi apa, yen ngono terus wae, Jem?”

‘Disabar, Pak. Mesthine bocahe rak ya duwe duga dhewe, wong wis gedhe. Coba engko ditakoni sing teteg, sing tuwas. (Brata, 2012: 114-115)

Jemini dipundukani dening Wagiman. Dipunajak wangsul menyang Surabaya. Jemini ingkang rumiyin penculatan, ingkang kala wau tasih ringas anggenipun mapag tiyang sepuhipun, sakmenika dipundukani ramanipun namung saged tumungkul. Sakmenika sampun diwasa temenan. Solah-bawanipun tumuwa. Manahipun sampun tumuwa, tumunggul menawi nembe dipundukani. Tiyang sepuhipun sejatosipun ugi gumun. Jemini sakmenika sampun owah temenan, penggalhipun tata, polatanipun ugi jenjem. Tiyang sepuhipun ugi gadhah pangajeng-ajeng dhateng wategipun Jemini.

Sepur ingkang dugi saking Kutoarjo, mlebet Surabaya sampun dalu. Jemini kaliyan tiyang sepuhipun pados dhokar kangge wangsul menyang tangsi. Dumugi ngajeng tangsi penumpang sami mandhap. Lampu gas ing

pinggir margi nyoroti dhokar ingkang nembe mandheg radi tebih saking ngajeng tangsi menika. Wagiman lapur dhateng penjaga tangsi, wangsul malih ngrewangi kulawarganipun mbeta barang ingkang cacahipun radi kathah.

Oom Piet ingkang nembe tugas njagi tangsi nyelaki Jemini. Oom Piet emut kala samanten Jemini nembe nikahan. Jemini inggih boten pangling kalih Landa Dawa menika. Piyambakipun kelingan dipuninguk Oom Piet saking jendhela. Jemini kemendel nyablek lengenipun Oom Piet. Dicablek mekaten, Oom Piet rumaos bingah lajeng tumut ngrewangi ngangkati koper-koper ingkang wonten celakipun Jemini. Jemini ugi gage nututi mendhet koperipun. Sami-sami mbungkuk, cepeng-cepengan asta. Sanajan sorotipun lampu gas ing pinggir margi boten patiya terang, nanging cepak kangge ngraosaken esem ingkang sami pepandengan. Oom Piet angsal barang ingkang boten patiya ageng, kreneng saha kranjang isi jajanan. Wagiman sakulawarga dipuneteraken ngantos dumugi seksinipun. Wonten ing mriku Oom Piet asring nglirik Jemini. Jemini ugi krasa nalika dilirik, mesem-mesem nanggepi panyawangipun Oom Piet ingkang manahipun becik menika. Oom Piet penasaran dhateng Jemini, menapa piyambakipun tetep wonten tangsi menika terus.

“Situ apa terus....? Piet takon

“Terus apa, Tuwan?”

“Terus ada disini?”

“Ya mesthi, ta. Jemini mesthi ikut sama Bapak Wagiman,” Jemini omong karo ngguyu. Saka rumangsane, omonge Landa Dawa lucu. (Brata, 2012: 119)

Oom Piet tambah tresna dhateng Jemini. Nalika boten tugas njagi tangsi, Jemini dipunajak mirsani sirkus. Niyatipun Oom Piet menika dipunaturaken dhateng Wagiman saha garwanipun amargi Jemini boten wonten ing griya. Wagiman nggumun, mekaten ugi Semi, garwanipun Wagiman. Prakawis pangajakipun Oom Piet dhateng Jemini nonton sirkus saged dipunpirsani saking pethikan ing ngandhap menika.

“O, itu perkara tidak penting. Ora penting. Ngene. Iki Piet punya karcis sirkus dua. Apa oleh ini Piet ngajak itu Jemini nonton sirkus?”

Wagiman mlompong. Semi mandheg anggane mamah kinange. (Brata, 2012: 131)

Oom Piet ngajak Jemini mirsani sirkus. Semi paring palilah dhumateng Oom Piet. Sanesipun ngajak Jemini nonton sirkus, Oom Piet gadhah niat badhe nglamar Jemini. Nanging Oom Piet bingung anggenipun ngandharaken bab menika. Semi mangertos menapa ingkang dipunkajengaken dening Oom Piet. Semi bingah menawi wonten priya ingkang badhe nglamar putrinipun, inggih menika Jemini. Nanging Jemini tasih bingung, piyambakipun rumaos dados wanita ingkang ala. Kaping kalih Jemini kesah saking priya nalika dipunajak omah-omah. Jemini dados ginemanipun tanggi tepalih. Sakmenika Oom Piet ugi ngajak Jemini nikahan, boten namung dados munci nanging nikah resmi.

Saiki ana wong lanang maneh! Ngajak seneng-seneng. Ya lanang sing wis dikenal ing tangsine kono uga. Gek sing saiki seje bangsa! Wong lanang bangsa landa sing atine lagi kisruh ditinggal Nonik Marie! Apa mengko Jemini ora mung dadi papan pengungsan thok? Jemini saiki senjata umure isih enom, rasane jinja srawung karo wong lanang! Wong lanang-lanang dadi conto sing muncul ing atine nalika kuwi, Bapake Raji, Urip, Sutras, Radian, sarimin, Oom Slompret, lan paling

buncit Oom Piet! Kabeh wong lanang mau ora ana sing klebu pilihane. Terus wong lanang sing kepriye sing dikepengini? Sing diangkah bisa dadi jodhone? Kena apa ora ana wong lanang kaya bapake utawa Wak Talib? Kena apa Jemini laire kasep timen, ora sajodho karo Wak Talib wae? (Barat, 2012: 134)

Prakawis menika ndadosaken penggalhipun Jemini jonjing. Kathah priya ingkang dados penggalhipun Jemini, awis saking tiyang ingkang ngajak bebingah, gambaran pagesangan saking ramanipun saha Wak Talib, tiyang ingkang asring paring pasiksan, sakmenika wonten toyang sanes bangsa ingkang ngajak nikah, boten namung dados munci nanging ugi nikah resmi. Sedaya priya ing penggalhipun Jemini boten wonten ingkang dados pilihanipun, namung Wak Talib ingkang dados pangajeng-ajengipun Jemini menawi benjang jejodhoan kalih priya. Nanging kaping kalih, Jemini kedah nuruti menapa ingkang dados kekajenganipun tiyang sepuh. Wanita jaman semana boten saged mbantah, boten saged milih, ugi tiyang sepuhipun boten kiyat anggenipun mirengaken rerasanipun tanggi tepalih bab Jemini ingkang bola-bali nikah nanging kesah. Jemini namung nglampahi menapa ingkang dados garising pagesangan. Piyambakipun nuruti menapa ingkang dados kekajenganipun tiyang sepuh. Jemini manggihi pagesangan ingkang enggal nalika gesang kaliyan Oom Piet. Kahanan menika saged dipunpirsani saking petikan ing ngandhap menika

Urip ing Kampung Landa pancen ngalami zaman anyar tenan. Nanging sing geseh tenan pancen Tuwan Coertszoon! Beda karo Den Sutras. Lan beda banget karo Den Radian. Sing genah Landa Dawa ora tau mambu alkohol. Ora suka ndem-ndeman. Lan yen dina Minggu, kerep nekani greja neng Ba Keslametan, Gatotan. Jemini ora mung dadi juru mangsak utawa umbah-ubah sandhangane Oom Piet, nanging iya sore ora ana gawe, mung lungguhan wong loro,

Coertszoon kerep crita bab awake. Wektu-wektu kang kaya mengkono paling disenengi dening Jemini. (Brata, 2012: 142)

Oom Piet samsaya tresna dhateng Jemini. Pandhangan tiyang sanes dhateng Jemini ugi ewah. Nanging kontrakipun Oom Piet ingkang dados serdhadhu ing Nuswantara badhe rampung. Menawi telas kontrakipun, Oom Piet bakal wangsul menyang negara asalipun, inggih menika menyang Walandi. Bab menika ingkang ndadosaken penggalih antawisipun Oom Piet kaliyan Jemini.

Oom Piet adreng saha taberi anggenipun pados layang palilah dhateng tiyang sepuhipun ing negari Walandi. Kalih tengah warsa anggenipun gesang sesarengan, Oom Piet kaliyan Jemini angsal palilah saking ting sepuhipun Piet saha pangangengipun militer, kekalihipun nikah resmi menyang greja. Jemini ugi angsal nama saking kulawarganipun Oom Piet, piyambakipun dipunwastani Mevrouw Coerszoon. Saksampunipun nikahan, Piet kaliyan Jemini pados griya sanes. Angsal griya pethak ing kampung Gatotan, boten tebih saking greja. Saksampunipun pindhah Jemini rumaos gesang ingkang temenan. Saged kekancan kaliyang tanggi tepalih, boten ngraosaken rekasanipun gesang wonten ing ndalem tangsi.

Urip ing Gatotan, kumpul karo wong-wong sing ora nyambutgawe dadi prajurit, tetanggan karo wong sing beda banget panguripane, pancen penak. Saben sore yen Piet nganggur, padatan ngajak bojone mlaku-mlaku. Marga durung duwe momongan, mlaku-mlaku bebarengan menyang Blawuran utawa Tunjungan, leha-leha, pancen nyenengake atine. (Brata, 2012: 174)

Oom Piet saha Jemini anggenipun manggen ing Gatotan boten dangu. Piet dipunpindhah dhines menyang Batujajar. Jemini ugi tumut Piet pindhah

menyang Batujajar. Jemini bingah nalika piyambakipun saha Piet dipunpindhah menyang Batujajar. Ing mrika wonten Wak Talib, pamanipun Jemini ingkang dipuntresnani. Wonten malih tiyang ingkang dipunremenken Jemini menawi saged kepangging, inggih menika Sarimin, nanging Sarimin sampun pindhah dhines. Kahanan menika saged dipunpirsani saking petikan ing ngandhap menika.

Manggon ing sewan omah Gatotan pranyata ora suwe. Ketungka dipindhah dhines menyang Batujajar! Piet lan Jemini nyewa omah setengah tembok, ora adoh saka omahe Wak Talib. Jemini seneng atine marga dadi tangga maneh karo Wak Talib. Lan gage ninggalake Surabaya, ora mangan bakmi neng pasuketan Stadstuin maneh, lan sing paling seneng ora ketemu karo wong wadon klambi abang pupuran lero-lero kae. Ana maneh sing disenengi pindhah Batujajar kuwi. Kuwi karo Sarimin! Seneng merga dheweke arep pamer, bisa kawin dadi bojone Landa. (Brata, 2012: 178)

Ing Batujajar Jemini lairan. Putri ingkang sepisan dipunnamani Linda, nama ingkang dados pangajeng-ajengipun Piet. Oom Piet saha Jemini bingah manahipun, nanging anggenipun anmpi bebingah menika boten dangu, kontrak dhinesipun Oom Piet sampun telas, Piet enggal wangsul menyang negari asalipun. Piet ngajak Jemini saha Linda menyang negari Walandi, nanging Jemini boten purun. Siyosipun namung Piet ingkang bidhal menyang negari Walandi. Jemini saha Linda namung ngeteraken dumugi pelabuhan Tanjungpriuk. Piet boten ayem, nanging piyambakipun janji dhateng Jemini.

“Aku mung sedhela, neng kana. Aku enggal kontrak maneh, kontrak kanggo salawase pindhah mrene! Titenana. Catheten tembungku. Entenana. Aku arep kontrak mrene maneh!” Bola-bali kuwi sing diomongke. Karo, “Engko dhuwit blanjaku dakkirimake mrene! Kanggo Linda, kanggo kowe! Voor jullie allemaal!” (Brata, 2012: 182)

Wak Talib nampai layang saking Piet. Langsung kemawon layang menika dipunparingaken Jemini, amargi Jemini boten saged maos kamangka Wak Talib piyambak ingkang maos. Isi layang menika warta menawi badhe wangsul menyang Jawi setunggal wulan malih. Jemini bingah, samanten ugi Wak Talib. Ing dinten kapalipun dugi, Jemini kalih Linda menyang pelabuhan, nengga duginipun kapal Oranje van Oostenrijk. Jemini wonten ing pelabuhan sareng kaliyan ramanipun. Nalika samanten Wagiman dipunpindhah ing Betawi, mila saged tumut anggenipun methuk Piet.

Kapal Oranje van Oostenrijk dugi. Kapal menika mepet ing pelataran pelabuhan. Kathah tiyang ing pinggiran kapal celak jendhela, nanging Oom Piet boten ketingal. Jemini boten ical pangawasanipun, mekaten ugi Wagiman saha garwa ugi tumut ngawasi, nanging boten kepanggih. Andha kangge minggah-mandhap penumpang sampun gumelar. Tiyang-tiyang ingkang mapag sami ngawe-awe saha nyebut namanipun ingkang dipunpapag. Jemini namung ngawasi kemawon, nanging nalika samanten wonten tiyang Walandi ingkang ngundhang Jemini.

“Jimmi! Jimmi!”

Ana Walanda mlayu wis tekan jogane plabuhan. Mlayu terus wae marani wong bumiputra, wong sing nganggo cara Jawa. Ora mlayu menyang panggone Nyonyah-nyonyah sing nganggo sayak lan payung motha, apa dene Tuwan-tuwan sing nganggo jas lan clana putih. Nanging nyang nggone Jemini sing nganggo jarik parangkusuma, kebaya abang sutra. Nglumpuk cedhak Wagiman lanang wadon, kang uga nganggo cara Jawa. Dene Linda sing dianggon-anggoni sayak putih, mekrok ngisor. Walanda mau terus wae marani Jemini, marani Linda. Jemini dirangkul, diarasi, dibopong-bopong. Bali diselehake, terus ngrebut Linda saka gendhongane oma. Diambungi,

dikekep-kekep, ora preduli bocahe nangis kroncalan! Wedi girap-girap dirangkul Landa rakseksa. (Brata, 2012: 190-191)

Tiyang Walandi ingkang ngundhang saha nepangi Jemini inggih menika Piet Coertszoon, tiyang ingkang dipuntengga duginipun. Piet boten ingkar dhateng janjipun, saklajengipun Jemini bakal gesang kaliyan Piet saklawase, miturut adat saha agamanipun Piet. Mlampahipun warsa, Jemini nglairaken adhinipun Linda, Jemini ugi dipunwulang maos saha nyerat. Jemini kelakon tindak menyang negari Walandi, kepanggih kaliyan marasepuhipun. Jemini saklawasipun gesang kaliyan Piet Coertszoon.

2. *Realitas ingkang dados Latar Belakang Sosial Novel Jemini*

a. *Latar Belakang Sosial Suparto Brata*

Saking blog Suparto Brata ingkang alamat *web*ipun (<http://supartobrata.blogspot.com/2006/11/ada-dinetecyclo.html>. Minggu, 19 Januari 2014 jam 14.20) saged dipunmangertosi bilih Raden Mas Suparto Brata putra saking Raden Suratman saha Bandara Raden Ajeng Jembawati lair ing Surabaya dinten Sebtu Legi tanggal 27 Februari 1932. Yuswa 6 wulan, pisah kaliyan ramanipun amargi ramanipun boten gadhah pandamelan saha boten gadhah dalem. Panjenenganipun lajeng pindhah dhateng Surakarta kaliyan Ibu. Ing Surakarta, Suparta Brata mapan wonten dalem pamanipun inggih menika Kanjeng Pangeran Hariya Jayadiningrat. Saking warsa 1935 dumugi 1937 panjenenganipun gesang ing dalem kraton kaliyan ibu.

Warsa 1937, Suparto Brata pindhah dhateng Pasar Kebo, Sragen ndherek sedherek saking ramanipun. Warsa 1938, ibu pikantuk warisan ing Kedunglumbu, Surakarta saking simbahipun R. M. Ng. Wirosaroyo. Warisan menika lajeng dipunsade dhateng rayinipun, artanipun lajeng dipunginakaken kangge tumbas pekarangan ing sandhingipun dalem ingkang dipunenggeni kaliyan Wiryopuspito saking sedherek ramanipun supados langkung caket kaliyan kulawarga ramanipun.

Suparto Brata mlebet sekolah ing Sekolah Angka Loro ing Sragen Wetan. Ibu ndamel griya petak-petak lajeng dipunsewakaken satunggal petak kalih sen sabendintenipun. Arta kangge gesang menika namung saking sewa dalem kalawau. Rikala 1940, budhe Wiryopuspito pindhah dhateng Pati, saengga Suparto Brata kaliyan ibunipun mapan ing dalem Pasar Kebo piyambakan. Ibunipun boten gadhah pandamelan menapa-menapa, namung saking sewa dalemipun petak kalawau, ananging kathah ingkang nyewa menika boten mbayar. Ibunipun ngantos sade warisanipun.

Warsa 1941, kepireng menawi badhe wonten perang, ibunipun lajeng ajrih, menawi badhe pindhah dhateng Surakarta boten saged amargi Suparto Brata sampun sekolah. Ibunipun lajeng pados pandamelan dados pembantu ing dalemipun Wongsonegoro, Bupati Sragen. Suparto Brata lajeng tumut ibunipun mapan ing dalemipun bupati. Wonten ing ngriku ketingal ewahan gesangipun Suparto Brata. Suparto Brata ingkang asalipun lare desa lajeng tepang kaliyan pagesangan tiyang-tiyang ingkang gesang mapan saha gadhah

kuwaos. Rikala samanten, Suparto Brata ugi ningali saha ngraosaken ewah-ewahaning jaman.

Sasampunipun Jepang mlebet, kawontenan ing kabupaten dados kaco, ibunipun boten krasan malih, ibunipun lajeng tindak dhateng Surabaya. Ing Surabaya ibunipun dados pembantu tumut ing dalemipun Bandara Raden Ajeng Sarwosri mapan ing Gading Kulon. Saking sekolah Sragen rikala kelas 4, Suparto Brata lajeng pindah sekolah ing Jalan Mundu Surabaya. Rikala warsa 1945, ramanipun tilar donya wonten ing Probolinggo.

Nopember 1945 Surabaya digempur Inggris, Suparto Brata kaliyan ibu ngungsi dhateng Probolinggo nusul kakangipun Soewondo. Suparto Brata mlebet SMP ing Probolinggo rikala jaman Republik (warsa 1945-1947). 1947 Probolinggo dipunkuwasani Walanda, Suparto Brata ngungsi dhateng Sragen ing Pasar Kebo ndherek Budhe Wiryopuspito. Ibu dhateng Sidoarjo, Soewondo dhateng Surabaya. Warsa 1948 Soewondo pikantuk pandamelan ing Surabaya lajeng ibu saha Suparto Brata pindhah dhateng Surabaya malih. Suparto Brata sekolah ing Middelbare School kelas 2 lulus warsa 1950.

Rikala 1950 RI pikantuk kedaulatan, Soewondo pikantuk beasiswa saking Philips dhateng Eindhoven, ibunipun kondur dhateng Surakarta, Suparto Brata kedah paripurna anggenipun sekolah saha kedah ngangge beyanipun piyambak. Suparto Brata dados looper kalawarti Djawa Pos kangge pelanggan ing tlatah Ampel. Lulus SMP Suparto Brata nusul ibunipun dhateng Solo. Suparto Brata nglajengaken sekolah ing SMA Katholik St. Joseph (1951-1952). Asil saking pandamelan ibunipun boten nyekapi kangge

gesang, Suparto Brata lajeng nitih sepeda dhateng Surabaya. Wonten Surabaya Suparto Brata nyambut damel ing RS Kelami Jl. Dr. Sutomo, pandamelanipun mriksa rah para pasien. Warsa 1952 wonten lowongan dados operator teleprinte, saha dipuntampi lajeng kursus setunggal taun dipuntampi dados pegawai tetep ing Kantor Telegrap Jl. Niaga 1 Surabaya.

Sadanginipun dados karyawan kantor telegrap Suparto Brata nyerat seratan ing sela-selaning pandamelanipun. Suparto Brata nyerat cariyos kangge kalawarti saha ariwarti. Pagesanganipun Suparto Brata lajeng ewah. Gajinipun boten namung saking dados karyawan telegrap, panjenenganipun ugi asring nampi honor saking nyerat ing media massa, antawisipun Aneka, Mimbar Indonesia, Siasat, Kusah Tanah Air. Seratan Suparto Brata menika babagan olahraga, politik, hukum, panglipur, saha cerpen. Nyambut damel 7 taun minangka teleprinter, Suparto Brata pikantuk tawaran pandamelan ing Perusahaan Dagang Negara Djaya Bhakti. Perusahaan kasebut minangka perusahaan pemerintah ingkang nyade Semen Gresik saha penyalur kain rampasan perang Jepang. Gesangipun dados makmur awit saking nyambut damel ing perusahaan kasebut. Suparto Brata boten nate nilar remenanipun ngripta cariyos. Asring pitepangan kaliyan tiyang-tiyang ing kalawarti ndadosaken nama panjenenganipun cepet misuwur.

Warsa 1967 wonten ewahan politik ing negara Indonesia. Rikala rezim Orde Baru wonten politisasi dhateng perusahaan-perusahaan dagang negara, boten kejaba Perusahaan Dagang Djaya Bhakti. Suparto Brata kaliyan garwanipun medal saking perusahaan kasebut. Arta pesangon dipunginakaken

kangge tumbas lemah ing caketing kontrakanipun. Saben dinten Suparto Brata nyerat cariyos. Seratanipun dipunkirim dhateng CV Gema Solo. Pitepanganipun kaliyan wartawan kalawarti, ndadosaken panjenenganipun dipuntawani ngurus penerbitan majalah Gapura. Saking warsa 1968, Suparto Brata nyambut damel minangka pengelola ariwarti Gapura ingkang mapan ing kantor Wali Kota Surabaya.

Warsa 1969 Suparto Brata dados calon pegawai, taun 1971 piyambakipun dados pegawai tetep ing bagian humas. Panjenenganipun nyambut damel ing ngriku ngantos pensiun taun 1988. Sasampunipun pensiun Suparto Brata nyambut damel ing redaksi Jawa Anyar lajeng medal ing taun 1993. Karya-karyanipun pajeng saha dipunterbitaken dados cariyos sambung ing kalawarti-kalawarti. Suparto Brata boten nyambut damel malih, panjenenganipun tetep nyerat cariyos saha dados panganggit ingkang misuwur.

b. *Gegambaran Latar Belakang Sejarah wonten ing Novel *Jemini**

Prastawa sosial ing masarakat asring dados bahan panganggit kangge nyerat satunggaling novel. Karya sastra mliginipun novel menika nggambaraken kawontenan masarakat ingkang dados seksi jaman (Endraswara, 2011: 89). Panganggit ngupiya nggambaraken jaman, prakawis menika dipunginakaken minangka piranti komunikasi sastra antawisipun panganggit kaliyan pamaos. Satunggaling novel tuwuh saking kawontenan prastawa-prastawa sejarah ing saindenging masarakat.

Prastawa sejarah utawi prakawis ing saindenging masarakat saged dipundadosaken objek kangge ngripta satunggaling karya sastra. Salah satunggalipun inggih menika novel *Jemini*, Suparto Brata mirsani kawontenan rakyat pribumi rikala tentara KNIL lair ing nuswantara minangka objek rikala ngripta novel kasebut. *Fakta cerita* arupi paraga, latar, saha *alur* ugi mangaribawani dhateng cariyos kasebut. Mliginipun latar sosial ingkang nggambaraken kawontenan rakyat pribumi sengsara saha awrat anggenipun nglampahi gesang ing ndalem tangsi. Awit saking menika novel *Jemini* ugi tuwuh saking daya *imajinasi* panganggit ingkang ningali kasunyatan sosial ingkang dipungambaraken rikala ndamel novel kasebut.

Prakawis wonten salebeting novel *Jemini* kaliyan prakawis rikala *paska* kamardikan gadhah *kesejajaran*. *Kesejajaran* kasebut saged dipunpirsani saking prakawis wonten salebeting novel kaliyan sejarah Indonesia mliginipun kawontenan tiyang Jawi jaman rumiyin nalika tumut saha dados serdhadhu KNIL taun 1836-1950. Rikala samanten kawontenan masarakat pribumi mliginipun masarakat ing ndalem tangsi awrat sanget. Prakawis ingkang kadadosan ing tangsi-tangsi utawi *barak tentara* menika dipunginakaken kangge bahan anggenipun Suparto Brata ngripta satunggaling karya sastra novel inggih menika novel *Jemini*. Gambaran *latar belakang* sejarah wonten ing tabel 4 saking cariyos novel *Jemini* badhe karembag ing ngandhap menika.

1) *Perekrutan Serdhadhu Kumpeni*

Saking tabel 4. poin 1 wonten ing asiling panaliten, prastawa sejarah ingkang dados *latar belakang* novel *Jemini* inggih menika *pembentukan tentara KNIL*. Baay (2011: 90) ngandharaken bilih abad 19 Walandi ngawontenaken politik *ekspansi* ingkang majibaken tanah-tanah ing njawi pulo Jawi wonten ing salebeting panguwasan kolonial. Prakawis menika ndadosaken Walandi ndamel organisasi ketentaraan enggal kangge Hindhia-Belandha, inggih menika *Oost-Indische Leger (Tentara India Timur)*. Warsa 1836 awit saking perintahipun Raja Willem I tentara menika angsal gelar “*Koninklijk*” (*milik kerajaan*). Nanging sabendintenipun, gelar menika boten dipunginakaken ngantos kinten-kinten setunggal abad. Ing warsa 1933, nalika Hendrik Colijn ingkang nate daos perwira ing *Oost-Indische Leger* dados *Perdana Menteri*, kanthi resmi organisasi ketentaraan menika dipunparinginama *Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL)*.

KNIL wonten ing panguwasanipun penjajah. Amargi wonten larangan saking konstitusional bab *pengiriman* dhinas wajib militer menyang dhaerah koloni, kamangka serdhadhu-serdhadhunipun dipunpendhet utawi dipunrekrut saking masarakat pribumi. Masarakat pribumi ingkang nglamar dadhos serdhadhu kumpeni kathahipun priya kanthi ancas angsal tunjangan saha pagesangan ingkang layak. Miturut Baay (2011: 93) warsa 1836-1898, *perekrutan* serdhadhu pribumi dados tentara kolonial supados masarakat pribumi boten mbalela saha temtunipun angsal upah. Ing ngandhap menika

pethikan ingkang nedahaken tiyang pribumi ingkang dados serdhadhu kumpeni.

Wak Talib biyene iya serdhadhu kumpeni. Wis tau dhines nyang Makasar lan Aceh. Saiki wis arep pensiun, oleh wachtgeld (nganggur oleh bayar ngarepake pensiyun*). Dheweke uga anak kumpeni asli, tegese bapak lan biyunge iya wong-wong tangsi asli, tegese bapak lan biyunge iya wong-wong tangsi. Wiwit cilik urip neng tangsi, pindhah saka kutha nyang kutha liya. (Brata, 2012: 12)

Pethikan ing nginggil menika nyariyosaken Wak Talib minangka serdhadhu kumpeni. Rama saha ibunipun ingkang sami gesang ing ndalem tangsi ndadosaken Wak Talib ugi tumut dados serdhadhu kumpeni. Wak Talib nate dhines menyang njawi pulo Jawi, kaya dene menyang kutha Makasar saha Aceh. Wak Talib sampun boten dhines, dados namung nengga wancinipun pensiyun. Kala samanten, tiyang pribumi ingkang dados serdhadhu dipuntugasaken menyang dhaerah-dhaerah kolonial, dhaerah-dhaerah ingkang nembe perang lawan pemberontakan. Tiyang pribumi ingkang dados serdhadhu kthahipun saking kulawarga tani semana uga tiyang sepuhipun Jemini.

Wongtuwane Jemini, Wagiman, anak turune wong tani ing Desa Jenar, Purworejo kedu. **Uga akeh wong-wong dhaerah Purworejo lan Bagelan asale wong tani, padha teken kontrak dadi serdhadhu kumpeni.** (Brata, 2012: 12)

Pethikan ing nginggil nedahaken bilih Desa Jenar saha Bagelan ing novel *Jemini* minangka gegambaran sejarah. Kathah masarakatipun ingkang dados serdhadhu kumpeni. Serdhadhu-serdhadhu pribumi menika mapan ing satunggal tangsi utawi *barak tentara*. Serdhadhu pribumi ugi wonten ingkang mapan ing Kampung Landa. Ing ngandhap menika wonten pethikan bilih

tiyang pribumi ingkang dados serdhadhu kumpeni mapan ing Kampung Landa.

Cara Landane serdhadhu Jawa sing pangkate dhuwur, yen lagi omong karo wong Landa sing tenan, iya cas-cis-cus. Jemini kenal karo wong-wong Kampung Landa kono, sanajan mung kenal weruh, ora tau omong-omongan. Ana sing jenenge Sinyo Harlih, Tuwan Panroppel, Oom Slompret, Landa Dawa. Wong tangsi sakepenake yen nyebut utawa marabi jenenge wong-wong kulit putih kuwi. Dene sing wong Jawa tulen, ora akeh cacahé, kepetung sing aran Den Sutras. **Wong Jawa tulen dadi serdhadhu kumpeni duwe pangkat dhuwur, bisa basa Landa cas-cis-cus. Kuwi sing oleh manggon ing omah loji ing Kampung Landa.** (Brata, 2012: 23)

Pethikan ing nginggil nedahaken bilih serdhadhu pribumi ingkang mapan ing Kampun Landa ingggih menika tiyang pribumi ingkang gadhah pangkat inggil kemawon ingkang saged mapan ing Kampung Landa, sanesipun menika namung tiyang Walandi asli ingkang mapan wonten ing mriku.

2) Nikah Peksan antawisipun Pegawai Kumpeni kaliyan Wanita Pribumi

Masyarakat VOC ing Hindhia-Belandha nalika abad 17-18 kathah ingkang gegayutan kanthi cara jejodhoan saha kekuawasan. Baay (2011: 6) ngandharaken bilih sampun dados prakawis ingkang limrah menawi kathah tiyang Walandi ing dhaerah jajahan ingkang njodhohaken putrinipun ingkang mliginipun tasih enem saha kenya. Bab nikah peksan menika dados awrat amargi miturut undang-undang ingkang wonten, garwa estri menapa dene tunangan saged dados *pewaris tunggal*. Prakawis menika ndadosaken randha enem utawi tunangan ingkang dipuntilar donya dening priyanipun dados pasangan idheal menawi dipunikah.

Nikah peksan antawisipun pegawai kumpeni kaliyan wanita pribumi mliginipun dipunlampahi dening wanita kanthi raos pasrah. Wanita pribumi ingkang dipunjodhohaken menika boten saged nolak menapa ingkang dados kekajenganipun tiyang sepuh. Bab nikahan boten namung dipuntindakaken dening pegawai ingkang gadhah pangkat inggil, nanging ugi pegawai biyasa saha serdhadhu. Pegawai biyasa saha serdhadhu menika para priya ingkang asalipun boten namung saking Eropa nanging ugi saking pribumi. Ing ngandhap menika saged dipunpirsani pethikan ingkang nedahaken nikah peksan antawisipun Jemini minangka wanita pribumi kaliyan Urip ingkang dados serdhadhu kumpeni.

Mau brontak-brontak. Saiki dijarake wae emake omong-omong njlentrehake karepe, yakuwi **yen kabeh wongtuwa mesthi kepengin anak prawane ndang omah-omah**. Manut critane emake, **wong lanang sing bakal dadi bojone ki gagah**. wis patang taun dadi serdhadhu. Wis weruh Jemini barang. (Brata, 2012: 55-56)

Pethikan ing nginggil nyariyosaken nalika Jemini dipunjodhohaken kaliyan Urip. Urip menika tiyang pribumi ingkang dados serdhadhu kumpeni. Anggenipun dados serdhadhu sampun sekawan warsa. Piyambakipun ugi sampun ngertos Jemini saha tepang kaliyan pak Wagiman, ramanipun Jemini. Jemini boten tresna dhateng Urip, mila Jemini boten purun dipunnikahaken kaliyan Urip.

Kodiran (lumantar Koentjaraningrat, 1981: 332) ngandharaken bilih nikah peksan inggih menika nikahan antawisipun priya kaliyan wanita kanthi kekajenganipun tiyang sepuh. Nikahan ingkang adhedhasar rasa boten tresna kathahipun boten langgeng, mekaten ugi nikahan ingkang dipunlampahi

dening wanita enem jaman rumiyin. Bab pisahan wonten ing nikah peksan saged njalari kathah wanita ingkang nglampahi nikah malih ngantos pinten-pinten kemawon. Baay (2011: 7) ngandharaken bilih sampun kathah tuladha ngengingi wanita ingkang langkung saking setunggal anggenipun nikahan kaliyan pegawai ingkang gadhah pangkat inggil. Bab menika saged gegayutan kaliyan yuswa antawisipun wanita kaliyan priya ingkang jarakipun tebih, saha jejodonan adhedhasar raos boten tresna. Nanging tiyang sepuh tasih purun njodhohaken putrinipun kanthi cara peksan. Prakawis menika saged dipunmangertosi saking pethikan ing ngandhap menika.

“Pikiren ta, Ndhuk. Wongtuwamu ki sajane isin, **kowe bubar karo Urip**. Kae cah apik, lo, Ndhuk. **Saiki Den Radian ngrepake kowe**, sanajan mung dadi munci. Tegese ya ngancani kumpul turu barang, kaya wong kawinan. Lan gage dipindhah menyang Betawi, lepas adoh saka wongtuwamu. Priye? Wani kowe kumpul wong lanang ijen lan piah adoh karo wongtuwamu?” (Brata, 2012: 79)

Pethikan ing nginggil nedahaken bilih tiyang sepuhipun Gemini lingsem nalika Gemini pisahan kaliyan Urip. Saksampunipun pisahan randhanipun Gemini wonten ingkang nembung. Radian ingkang gadhah pangkat langgung inggil tinimbang Urip ngandharaken niyatipun menika dhateng tiyang sepuhipun Gemini. Gemini boten dipunikah kanthi cara resmi, nanging namung dipundadosaken munci. Tiyang sepuhipun ngaturaken niyat menika dhateng Gemini supados piyambakipun saged omah-omah malih, boten dados rerasaning tanggi telapih.

3) Budaya *Pergundikan* ing Jaman Hindhia-Belandha

Baay (2011: 21) ngandharaken bilih nalika abad 19, jumlah *pergundikan* ing Hindhia-Belandha samsaya kathah. Ngantos warsa 1860, bab menika tasih dipunumpetaken amargi mliginipun kadadeyan antawisipun majikan kaliyan rencangipun. Nalika 1860-an saha 1870-an budaya *pergundikan* antar ras samsaya cetha katingal, samsaya nyebar saha wonten wujud *pergundikan* ingkang enggal. Antawisipun 1870 saha 1880 kathah priya Eropa ingkang mlebet ing koloni Hindhia-Belandha. Para priya menika kathahipun tasih lajang. Nalika samanten wanita Eropa ingkang gabung ing koloni cacahipun boten imbang kaliyan priya Eropa. Awit saking menika kathah priya Eropa ingkang pados wanita pribumi lumantar budaya *pergundikan*.

Baay (2011: 23) ugi ngandharaken bilih kangge priya Eropa ingkang nembe mlebet ing koloni boten dipunparengaken ngawontenaken nikahan kanthi resmi. Bab menika minangka prinsip ingkang wonten ing nilai saha norma kolonial. Saksampunipun 1870, *pergundikan* ingkang dipunanggep langkung gampil, langgung murah, boten wonten aturan ingkang awrat tinimbang nikah resmi samsaya kathah masarakat Eropa ingkang nindakaken budaya *pergundikan* ing ndalem koloni. Ing ndalem koloni menika saged dipunpanggihi *pegawai rendah*, juru serat, tukang kebun, tuan toko, *residen*, hakim saha anggota *Raad van Indie* ingkang gesang kaliyan nyai. Budaya *pergundikan* boten naming ing masarakat sipil Hindhia-Belandha, nanging ugi wonten ing tangsi-tangsi serdhadhu kumponi saha perkebunan ing

koloni. Abad 19, *pergundikan* antar ras sampun dados sistem kolonial ageng ingkang boten saged dipunpisahaken saking masarakat ing Hindhia-Belandha. Prakawis menika saged dipunmangertosi saking pethikan ing ngandhap menika.

Marga ora ana wong wadone, kerep wae wong-wong mau ngingu babu. Mung dikon umbah-umbah lan resesik omah. Babu kuwi teka yen esuk, mulih jam telu awan yen ndara tuwane wis rampung mangan awan. Babu siji sok ngopeni Landa loro telu. Yen babu-babu wis padha mulih, Kampung Landa kono sepi. Banjur ana Landa sing rumangsa isih repot ngurusi omah, njaluk tulung wong-wong tangsi. Adate sing dijaluki tulung wong wadon-wadon, marga mung dikon ngopeni omah. Sing kerep nulungi ya bocah-bocah dhara anake prajurit-prajurit tangsi, marga wong-wong kang mengkono ora ngrusuhi wong jejodhoan. Nanging kerep wae pembantu-pembantu wadon iki cukup diwasa, during ana sing ndhedheki, terus didadekake munci dening wong-wong Kampung Landa. **Dimunci tegese didadekake babu, yen perlu nginep kono barang dienggo kanca turu.** (Brata, 2012: 23-24)

Pethikan ing nginggil nedahaken bilih wanita pribumi ingkang paring tetulung ing Kampung Landa kathah ingkang tasih kenya. Tugasipun paring dhaharan dhateng tuwanipun, resesik griya, saha menapa kemawon ingkang wonten gayutipun kaliyan juru rawat griya. Nanging kathah wanita pribumi menika ingkang dipundadosaken nyai utawi munci dening tuwanipun. Munci saha nyai sejatosipun sami. Miturut Baay (2011: 58) tembung “nyai” utawi “nyahi” asalipun saking basa Bali. Tembung menika sejatosipun boten gadhah konotasi ingkang negatif, nanging abad 17 tembung menika dipunginakaken nalika para wanita Bali dados budhak saha gundhikipun tiyang-tiyang Eropa ing jaman VOC. Ing ndalem tangsi-tangsi kumpeni, para nyai asring dipunsebut kanthi nama munci. Munci minangka *plesetan* saking tembung

monje ingkang tegesipun “*mulut kecil*”. Munci minangka karakter *verbal* ingkang dados gambaran wanita pribumi ingkang saged nglajengaken gesang ing ndalem masarakat serdhadhu kumpeni. Dados nyai saha munci menika sejatosipun namung rencang, nanging ugi wonten ingkang dipundadosaken kanca tilem, kangge nuruti kabetahan seksual para priya lajang menika.

4) Pasiksan dhateng Munci utawi Nyai

Baay (2011: 60) ngandharaken bilih nyai boten gadhah hak menapa kemawon, dados sang nyai menika ugi boten angsal *perlindungan* saking tumindak ingkang asor saking tuwanipun. Tuwan saking nyai menika ngginakaken *hak istimewa* kanthi *sewenang-wenang*. Hak *istimewa* menika arupi arta, pangkat, saha *kulit putih*. Kathah tuwan kumpeni ingkang ngleresaken bilih para priya kedah tumindak kasar saha boten luhur dhateng masarakat pribumi. Menawi gayutipun kaliyan tumindak seksual, para tiyang Eropa namung nindakaken tumindak menika kanthi penggalih ingkang reged, boten wonten bedanipun kaliyan kewan ingkang nembe nindakaken tumindak seksualipun. Ing ngandhap menika saged dipunpirsani pethikan ingkang nedahaken kawontenan ngengingi pasiksan dhateng nyai.

“Athooo, Deeen!! Pedhes niki, rambut....!”

“Rambut kok reyap-reyap kaya gendruwo! Sapa sing muruki, methukake wong lanang rambute ora digelung?! Mbahmu Begelan, ya, sing ngajari?! Rambut candhak ngene iki hik, tandha wong wedok sing ora setiya! La, la, hik, laaa tara-bom! Tara-bom! Hik! Raimu kaya..... Jem, hik-hik!”

Jemini wis ora sambat maneh. **Rambute dijabat wong sempoyongan, dienggo teken. Wonge menyanyi karo misuh-misuh, karo ngece-ece.** (Brata, 2012: 90)

Ing cariyos novel *Jemini*, Jemini dados muncinipun Radian. Radian boten tiyang Eropa, namung tiyang Jawi ingkang gadhah pangkat inggil. Radian asring tumindak asor dhateng Jemini. Jemini angsal pasiksan saking Radian, boten namung pasiksan lair nanging ugi pasiksan batos. Pasiksan lair saged awujud tumindak ingkang sengaja paring pilara dhateng munci, menawi pasiksan batos saged arupi tetembungan ingkang boten kepenak dipunmirengaken utawi boten trep kaliyan kahanan. Ing ngandhap menika saged dipunpirsani pasiksan batos ingkang dipuntampi dening munci saking tuwanipun.

“O, kowe saiki wis duwe dhuwit, ya? Saka sapa? Saka wong iki, ya, wong sing mrene iki mau?! Pantes, ditinggali wong lanang nyang kantor nglebokake wong lanang liya! Layak wani kurangajar! **Dibayar pira anggonmu nglonthe iki mau?!**” ujure karo nuding-nuding cangkir sing ana leletheke kopi ing antarane pengaron kang pecah. “Karo sapa kowe mau?! Karo sapa?! Cangkir apik-apik metu kabeh, gek nganggo kopi barang kuwi! Rumangsamu Ndara Nyonyah, kowe, ya?!” (Brata, 2012: 96)

Pethikan ing nginggil nedahaken bilih kathah para tuwan ingkang tumindak asor dhateng muncinipun. Tumindak ala dhateng para nyai minangka warta ingkang asring medal ing kalawarti-kalawarti nalika jaman samanten. Kaya dene warta ingkang dipunpanggiaken ing *Bataviaasch Nieuwsblad* nalika 9 Maret 1898. Warta menika ngengingi nyai ingkang nyariyosaken kahanan dhateng tanggi-tepalih babakan pasiksan ingkang asring dipuntindakaken priya Eropa ingkang dados tuwanipun. Nalika tuwanipun mireng bab menika, para priya Eropa ngambali malih nyiksa nyai kalawau kanthi nepsu. Ing kalawarti-kalawarti Indies medal cariyos-cariyos

cekak kanthi pasiksan dhateng para nyai pribumi minangka tema utami. Cariyos mekaten sampun limrah, ingkang cetha inggih menika wirama anggenipun micara ingkang boten prihatos, malah katingal remen nalika ngilokaken. Bab menika dipunanggep prakawis ingkang limrah ing masarakat, boten dados tumindak ingkang *kriminal* (Baay, 2011: 61).

Tumindak ala saha tanpa *perlindungan* dipuntampi nyai kanthi ancaman. Sabenwekdal sang nyai saged nampi pasiksan saking tuwanipun menawi boten nindakaken menapa ingkang dados kekajenganipun tuwan menika. Nalika ngancam, tuwan saking nyai boten lepat anggenipun tumindak nglecehaken. Tumindak nglecehaken menika sring dipuntampi dening nyai kanthi awujud *pelecehan seksual*. Sang nyai namung saged nampi pasiksan saha *pelecehan* menika kanthi ikhlas.

Jemini methukake. Radian ambruk ing kursi males, sepatu, kaos lan stiwele diuculi dening Jemini. “Tarabom-tara-bom! ***Je bent van Begelen, een kind van Kariyobandhol, ha-ha-hik! Je bent lief maar kemayu! Je bent zo swiet, zo blank, kulite ireng kaya silit dandang kok zo blank! Heh, awas yen kowe nglebokake wong lanang maneh, hik! Ra sida dakkawin neng greja***”!

Nalika Jemini arep ngudarake stiwele lan sepatu, **kuthubaru kebakake dicekethem Tuwane. Wek! Suwek! Jemini gage nutupi dhadhane, ndhelikake susune aja nganti kamanungsan wong liya.** (Brata, 2012: 98-99)

Saking kawontenan menika saged dipunpangguhaken bilih anggota serdhadhu kumpeni ingkang gadhah pangkat inggil asring tumindak asor dhateng nyainipun. Tumindak asor menika saged awujud pasiksan lair, pasiksan batos saha tumindak *pelecehan seksual*. Para nyai ingkang gesang mlarat, susah ing kampung, boten wonten pilihan sanes. Gesang tumut tiyang

Eropa saha serdhadhu kumpeni boten dados prakawis sanadyan sengsara anggenipun nampi pasiksan.

3. *Pandangan Dunia Suparto Brata wonten ing Novel Jemini*

Pandangan dunia minangka sarana kangge nedahaken asal satunggaling novel. Sarana kasebut dipunginakaken wonten ing panaliten *strukturalisme genetik*. *Pandangan dunia* minangka panyaruwe panganggit dhateng prakawis-prakawis sosial ingkang dipunraosaken kelompok sosial panganggit. Panganggit minangka tiyang ingkang dados perangan satunggaling masarakat suka panyaruwe dhateng prastawa-prastawa ingkang kadadosan (Endraswara, 2011: 57). Suparto Brata minangka panganggit sastra Jawa ingkang ngripta novel *Jemini* rikala warsa 1967 kanthi wujud cerbung lajeng dipunterbitaken kanthi wujud novel warsa 2012. Cariyos ing salebeting novel kasebut minangka gambaran saking *pandangan dunia* ingkang dipuncawisaken ing *fakta cerita*.

Asiling panaliten saking *analisis* novel *Jemini*. Adhedhasar panaliten ingkang dipuntindakaken, wonten *pandangan* Suparto Brata ingkang paring panyaruwe dhateng prastawa-prastawa sejarah saha kasangsaraning gesang wanita pribumi rikala jaman *pembentukan tentara KNIL*. *Pandangan dunia* Suparto Brata ngengingi nilai-nilai luhur saking kasangsaraning gesang saged dipuntingali saking tabel 5, antawisipun inggih menika tradhisi nikah peksan, pasrah, saha sabar. Ing ngandhap menika badhe dipunrembag *pandangan dunia* Suparto Brata adhedhasar tabel kasebut.

a. Sikap ing Tradhisi Nikah Peksan

Saking tabel 5, saged dipunmangertosi gagasanipun Suparto Brata ngengingi sikap anggenipun nanggepi tradhisi nikah peksan. Suparto Brata paring kalih *pandangan* ngengingi nikah peksan. Ingkang setunggal manut dhateng tiyang sepuh nalika dipunnikahaken peksan. Manut miturut Sudarmanto (2009: 189) inggih menika mujudaken tumindak patuh, nurut, saha boten nglawan perintah. Sikap manut ingkang kagambar ing salebeting novel *Jemini* inggih menika sikap manut dhateng tiyang sepuh. Suparto Brata nggambaraken Jemini minangka anak ingkang ngabekti dhateng tiyang sepuhipun. Awit alit ngantos diwasa tumut tiyang sepuhipun gesang rekaos ing ndalem tangsi dados kulawarga serdhadhu kumpeni. Kawontenan menika ingkang ndadosaken Jemini manut. Piyambakipun ugi manut nalika dipunjodhohaken kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani. Sikapipun Jemini ingkang manut dhateng dhawuhipun tiyang sepuh menika mujudaken tumindak ingkang leres. Piyambakipun boten purun kuwalat amargi wantun kaliyan tiyang sepuhipun. Kamangka sejatosipun Jemini boten remen nglampahi bab nikah peksan menika.

Bab nikah peksan ing masarakat Jawi mujudaken salah satunggaling adat. Kathah tiyang sepuh ingkang nikahaken putrinipun kaliyan priya pilihan, semana ugi sakwalikipun. Nikah cara menika mliginipun boten linandhesan tresna ing antawisipun tiyang ingkang nembe dipunjodhohaken. Kahanan kados mekaten sampun limrah saha kathah dipunpanggihi nalika jaman semanten. Tiyang Jawi kalasemanten tasih ngugemi sanget dhateng adat

menika. Saben tiyang sepuh mesthi madosaken jodho ingkang sae kangge putra-putrinipun. Penggalih ingkang kados mekaten supados anak ingkang dipunnikahaken menika saged gesang kanthi kepenak.

Kekajenganipun tiyang sepuh anggenipun njodhohaken putra-putrinipun supados saged antuk pasangan ingkang sae saha boten salah pilih. Boten wonten tiyang sepuh ingkang kepengin putra-putrinipun gesang awrat. Minangka anak ingkang ngabekti dhateng tiyang sepuhipun kedah purun nurut kaliyandhawhipun tiyang sepuhipun. Kalasemanten, wanita boten wantun nulak dipunjodhohaken dening tiyang sepuhipun. Kamangka ugi wonten saperangan anak ingkang boten nurut kaliyan pilihanipun tiyang sepuh.

Ing novel *Jemini* Suparto Brata ngandharaken bab nikah peksan. Bab menika gayut kaliyan prastawa *pernikahan campur* nalika abad 17-18an antawisipun pegawai kumponi asli Eropa utawi priya pribumi ingkang makarya dhateng Walandi kaliyan wanita pribumi. Wanita pribumi boten saged nolak menawi dipunjodhohaken kaliyan pegawai kumponi. Ing ngandhap menika pethikan satunggaling kadadeyan nalika wanita pribumi ingkang manut nalika dipunnikahaken tiyang sepuhipun kaliyan serdhadhu kumponi.

“Ngenge, Gem. Kowe kaiki kak kis giyasa. Oa kangkes kakangar kao agi-agingu ngangeh. Kageh kong kua ngeski kekenging angak krawane nggah onga-onga.

Mau brontak-brontak. Saiki dijarake wae emake omong-omong njlentrehake karepa, yakuwi **yen kabeh wongtuwa mesthi kepengin anak prawane ndang omah-omah**. Manut critane emake, wong lanang sing bakal dadi bojone ki gagah. Wis patang taun dadi serdhadhu. (Brata, 2012: 55-56)

Pethikan ing nginggil nedahaken bilih tiyang sepuh nindakaken nikah peksan dhateng putrinipun amargi rumaos nggadhahi anak menika. Anak ingkang dados hakipun tiyang sepuh saged nglampahi menapa kemawon miturut kekajenganipun. Sanes menika, ing dhaerah-dhaerah, alasan ekonomi dados alasan ingkang kathah dipunpanggihi kenging menapa tiyang sepuh njodhohaken putrinipun. Sanadyan manut anggenipun nindakaken nikah peksan, nanging jejodhohan ingkang adhedhasar raos boten saling tresna saged ndadosaken pepisahan. Nanging nalika jaman rumiyin mliginipun wonten ing masarakat Jawi, nikah cara peksan sampun limrah. Kulawarga ingkang gadhah anak estri mliginipun remen menawi jejodhoan kaliyan priya ingkang dados pegawai utawi priya *terpandang*. Sanajan wanitanipun boten tresna, nanging kedah nindakaken menapa ingkang dados kekajenganipun tiyang sepuh menika. Menawi anggenipun nikahan mangke pisahan, anak estri saged dipunnikahaken malih kaliyan priya *terpandang* sanesipun, amargi anak estri menika saged ndugikaken pagesangan ingkang langkung sae. Ing ngandhap menika pethikan ingkang nedahaken sikap manut anak dhateng tiyang sepuhipun nalika badhe dipunikahaken malih.

“Pikiren ta, Ndhuk. **Wongtuwamu ki sajane isin, kowe bubar karo Urip.** Kae cah apik, lo, Ndhuk. **Saiki Den Radian ngarepake kowe,** sanajan mung dadi munci. Tegese ya ngancani kumpul turu barang, kaya wong kawinan. Lan gage dipindhah menyang Betawi, lepas adoh saka wongtuwamu. Priye? Wani kowe kumpul wong lanang ijen lan piah adoh karo wongtuwamu?” (Brata, 2012: 79)

“**Ah, kowe ki digolekake dalan urip kepenak ora gelem nglakoni!** Dimunci Den Radian tanggung penak uripmu, Jem. Wonge gemi. Uripe prasaja. Blanjane gedhe. Ora akeh tingkahe. Gek sedhela engkas dheweke dipindahah nyang Betawi. Kuthane luwih rame tinimbang

Surabaya. Gedhung komidhine akeh, enak kowe saben malem Minggu bisa nonton komidhi!” (Brata, 2012: 83)

Yen nari atine dhewe, satemene dheweke wegah srawung karo Radian. Nanging ngrungokake omonge tangga-teparo lan kanca-kancane, anggone ngelem yen radian kuwi sugih, gemi, mesthine cocog karo karep atine Jemini, atine dadi goreng. **Apa Jemini ki kepengin urip bareng wong sugih? Utawa apa jejodhoan kuwi kanggo golek pasugihan? Atine tetep emoh. Nanging anggone wurung jejodhoan karo Urip ya dadi rerasan ing tangsi, mbuktekake yen anggone kembangan mung dienggo golek pasugihan.** Ewuh banget! Nolak Radian, terus mbaleni urip karo Urip ki kok ya saru timen. Kamangka wongtuwane kebacut oleh bathi akeh marga ngawinake dheweke wingi kuwi! (Brata, 2012: 83-84)

Lumantar paragatama Jemini, Suparto Brata paring *pandangan* babagan sikap manut anak wanita nalika dipunnikahaken peksa dening tiyaang sepuhipun. Boten sedaya anak purun saha saged nglampahi. Wonten ingkang remen saha boten nalika dipunjodhohaken dening tiyang sepuhipun. Kamangka, jaman sakmenika anak sampun gadhah hak piyambak kangge nemtokaken menapa ingkang badhe dipuntindakaken. Nanging, menika sedaya boten uwal saking pangawasanipun tiyang sepuh.

Bab nikah peksan utawi jejodhoan saged dipunpanggihi ing masarakat. Saperangan tiyang sepuh njodhohaken putrinipun ingkang tasih alit. Anak ingkang sakmesthinipun antuk pendhidhikan ing sekolahan, nanging kedah mupus kekajenganipun menika amargi dipunjodhohaken dening tiyang sepuhipun. Anak kapeksa nyaguhi menapa ingkang dados kekajenganipun tiyang sepuh amargi boten pengin dipunwastani durhaka. Kahanan menika sami kemawon mendhet hak-hakipun anak kangge antuk pendhidhikan, kabebasan kangge dolanan saha hak-hak sanesipun.

Tiyang sepuh nindakaken nikah peksan dhateng putrinipun amargi rumaos nggadahi anak menika. Anak ingkang dados hakipun tiyang sepuh saged nglampahi menapa kemawon miturut kekajenganipun. Sanes menika, ing dhaerah-dhaerah, alasan ekonomi dados alasan ingkang kathah dipunpanggihi kenging menapa tiyang sepuh njodhohaken putrinipun.

Inkang kekalih, Suparto Brata paring *pandangan* ngengingi nikah peksan ugi lumantar paraga Gemini ingkang mbalela utawi boten suka nalika dipunnikahaken peksan menika. Sikap Gemini ingkang mbalela menika saged dipunpirsani ing ngandhap menika nalika piyambakipun saksampunipun dipunnikahaken peksa kaliyan Urip dipunboyong menyang tangsi Sambongan. Wonten ing mriku Gemini kaliyan urip boten akur, wanci dalu nalika Urip sare Gemini kesah saking papan menika, lajeng piyambakipun wangsul menyang griyanipun.

Sidane Gemini bali menyang nggone wongtuwane maneh.

Dhisike Urip sabar. Wongtuwane Gemini lan sapa wae ya nuturi supaya sabar dhisik. Nyatreni wong kaya Gemini pancen kudu sabar. Dene wongtuwane Gemini ya arep ikhtiyar nuturi yen satemene Gemini kudu manggon neng Sambongan. Urip bebarengan karo bojone, Urip.

Nanging dienteni sesasi, rong sasi, telung sasi, Gemini panggah wae ora diterake menyang Sambongan. Bocahe ora gelem. Esuk umum-umum wis metu saka kamar, terus mlayu-mlayu golek codhotan jambu neng Kampung Landa. (Brata, 2012: 74)

Tumindak nikah peksan dhateng anak mliginipun ingkang tasih enem saged ndadosaken kathah prakawis. Prakawis-prakawis menika dipunsebabaken umur saha dereng siyap nglampahi anggenipun bebojoan. Saking prakawis-prakawis ingkang asring dipuntepangi menika wonten

ingkang ndadosaken pepisahan. Bocah enem dereng gadhah penggalih ingkang diwasa. Piyambakipun namung nindakaken samubarang ingkang sipatipun seneng-seneng, dolanan, sekolah, saha donyanipun anak-anak. Bocah ingkang dereng siyap nglampahi bebojoan bakal ndadosaken samubarang ingkang mbebayani kangge gesangipun.

b. Kepeksa Kedah Pasrah Nampi Pasiksan

Sanesipun ngrembag babagan nikah peksan, novel *Jemini* ugi ngrembag babagan *pergundikan*. Miturut Poerwadarminta (1939: 155) gundhik inggih menika seliripun bangsa manca, utawi tiyang pribumi ingkang dipunpundhut dening tiyang manca. Dene miturut Suparto Barata, gundhik menika wanita ingkang gesang tumut Walandi utawi tiyang Jawi ingkang gadhah pangkat ingkang inggil. Tegesipun, wanita menika dipundadosaken rencang ugi dipundadosaken kanca tilem dening tuwanipun.

Budaya *pergundikan* sumebar wonten ing tangsi-tangsi serdhadhu kumpeni. Ing ndalem tangsi, satunggal bangsal saged dipungesangi kathah serdhadhu. Para serdhadhu tilem ing inggilipun dhipan sareng kaliyan garwa utawi rencangipun. Tanpa tutup, para serdhadhu *bercumbu* saha *berhubungan seksual* ing ngajenngipun sedaya tiyang. Sanesipun ing tangsi, budaya *pergundikan* ugi wonten ing kampung-kampung Landa, inggih menika kampungipun para priya Eropa saha tiyang Jawi ingkang gadhah pangkat ingkang inggil. Para priya menika kathah ingkang tasih lajang kamangka kangge ngurus saha nyekapi kabetahan omah saha *seksual* kathah ingkang ngginakaken jasa para wanita pribumi.

Gundhik ugi dipunwastani munci utawi nyai. Wanita pribumi milih dados nyai amargi kajengipun gesang ingkang kepenak. Para wanita pribumi menika milih dipundadosaken nyai tinimbang dipunikah dening tiyang Jawi ingkang ekonominipun biyasa-biyasa kemawon. Nanging boten sedaya nyai utawi rencang menika pagesanganipun kepenak. Saperangan nyai asring nampi pasiksan ingkang dipuntindakaken dening tuwanipun. Para wanita pribumi namung saged pasrah nalika nampi pasiksan kasebut. Ing ngandhap menika badhe dipuncawisaken pethikan ingkang ngandharaken satunggaling paraga ingkang tansah pasrah nalika dipunsiksa dening tuwanipun.

“Rambut kok reyap-reyap kaya gendruwo! Sapa sing muruki, methukake wong lanang rambute ora digelung?! Mbahmu Begelaen ya, sing ngajari?! Rambut candhak ngene iki hik, tandha wong wedok sing ora setiya! La, la, hik, laaa tara-bom! Tara-bom! Hik! Raimu kaya..... Jem, hik-hik!”

Jemini wis ora sambat maneh. Rambute dijambak wong sempoyongan, dienggo teken. Wonge menyanyi karo misuh-misuh, karo ngece-ngece. (Brata, 2012: 90)

Radian ngumbar kanepsone. **Jemini mung bisa jerit-jerit karo mbrebes mili. Ora nangis gero-gero, mung njerit yen krasa lara. Malah bareng wis rada suwe kena ajar, ora sambat babarpisan.** Dijambaki, ditepangi, digeceki, ora sambat, ora mbantah. Ora keduman papan nerangake apa sing kedadean esuk mau! (Brata, 2012: 96)

Nalika Jemini arep ngudarake stiwel lan sepatu, kuthubaru kebakake dicekethem Tuwane. Wek! Suwek. Jemini gage nutupi dhadhane, ndhelikake susune aja nganti kamanungsan wong liya. (Brata, 2012: 99)

Sikap pasrah salebeting novel *Jemini* dipuntedahaken lumantar paraga Jemini. Jemini pasrah anggenipun nampi pasiksan saking Radian. Jemini ingkang asring dipungebuk, dipunsadhuk, dipunpilara kados mekaten namung

ndadosaken Jemini pasrah. Sanesipun pasrah nampi pasiksan lair, Jemini ugi pasrah nampi pasiksan batos. Radian ingkang ngilokaken Jemini mawi tetembungan ingkang boten pantes, saha nalika Radian nggrayangi badanipun. Jemini pasrah saha dedonga supados saged kesah saking papanipun Radian.

Suparto Brata paring *pandangan* bilih *kemlaratan* pribumi dados prakawis ingkang utami. Kahanan menika ingkang ndadosaken para wanita pribumi mlebet ing donyanipun gundhik. Tipis saged antawisipun *perbudakan* kaliyan *pelacuran* ingkang dipunhalalaken. Dipunhalalaken amargi nalika abab 17-18 kathah para priya pendhatang saking Eropa ingkang mbetahaken wanita kangge ngruwat griya saha nyekapi kabetahan *seksual*. Nalika samanten namung wanita pribumi ingkang wonten. Para wanita pribumi pasrah nalika dipundadosaken rencang utawi nyai dening priya menika.

Sanesipun budaya *pergundikan* ing tangsi, *pengiriman* tiyang Jawi dhateng Tanah Deli ugi saged dados gambaran sikap pasrah saking wanita pribumi. Tanah Deli inggih menika dhaerah kolonisasi ing pesisir wetan Sumatra (Baay, 2011: 129). Tiyang Jawi ingkang tindak menyang Tanah Deli menikas tiyang ingkang dipunkontrak dados rencang kangge nyambutdamel ing tanah perkebunan tembako.

“Ah, nasibku pancen luwih ala tinimbang wong wadon liyane! Ora ana sing gelem dakiloni. Kowe rak isih kelingan dakjaluki kacang neng Stadstuin biyen kae? Ya neng kae aku dicekel. Dipelet. Saiki arep dikon layar nang Tanah Deli. Eh, ya sapa ngreti, Tanah Deli luwih becik tinimbang Tanah Jawa!” (Brata, 2012: 188)

Lumantar paraga wanita sanes Suparto Brata paring *pandangan* ngengingi sikap pasrah saking wanita pribumi. Wanita ingkang gesangipun langkung asor dipunkirim menyang dhaerah perkebunan ing tanah seberang pulo Jawi. Wonten ing tanah perkebunan inggih menika Tanah Deli, para wanita pribumi dipundadosaken rencang kangge nyambutdamel ing mriku. Baay (2011: 129) ngandharaken bilih nalika 1860-an, wonten kelompok masarakat *perintis* ing Deli ingkang anggotanipun para pengusaha Eropa, pegawai perkebunan, saha buruh kontrak Asia ingkang priya saha wanita. Kathah buruh utawi rencang wanita ingkang boten jarang dipunpeksa gesang wonten ing *pergundikan* kaliyan priya Eropa ing Tanah Deli. Para wanita menika namung saged pasrah. Gesang ing Tanah Deli kanyata ugi sami kaliyan ing Tanah Jawi.

c. Sabar Ngadhepi Pacobaning Gesang

Saben tiyang kedah gadhah sipat sabar anggenipun nglampahi pagesangan. Miturut Poerwadarminta (1937: 536) sabar inggih menika boten cepak nepsunipun. Suparto Brata paring *pandangan* ngengingi sipat sabar menika lumantar paraga Jemini. Piyambakipun nedahaken sikap sabaripun Jemini nalika nampi pacobaning gesang. Jemini ngraosaken rekaosipun gesang nalika dados muncinipun Radian. Piyambakipun sabar nalika ngadhepi Radian ingkang remen duka saha remen paring pasiksan. Sanes menika, Jemini kedah ngurusi sedaya kabetahan griya. Jemini kanthi sabar nglampahi menika sedaya, piyambakipun ugi kedah ngempet nepsunipun. Kanepson

menika boten saged dipunmarekaken kanthi cara kanepson, mila Jemini kedah sabar nglampahi pasiksan menika saha boten sesambat.

Saungkure Tuwane, Jemini ora enak-enak. Umbah-umbah, ngepel, reresik omah, nyrebeti kursi, dhipan lan lemari, lagek bisa menyang pasar. Mulih saka pasar mangsak. Adate jam siji lagi rampung. Bengi dheweke ditakoni Tuwane. “Pira? Lombok pira regane? Mau olehmu tuku menyang wlija apa budhal nyang pasar dhewe?” (Brata, 2012: 88)

Jemini saiki raine katon kenceng. Mripate atos. Jungkatan rambute luwih klimis. Pawakane kuru lan keset, kaya ora tau kena siram banyu. Katon luwih tumuwa katimbang umur kang sejatine. Pamawase jembar, pengalaman jero. Dierami Siti mung mesem wae. Ora katon sedhik utawa kebangeten nalangsane. **Sipat nrima, ngalah lan prihatin kacetha ing guwayane kang pucet.** Mangka satemene pawakane lagi ndendel-ndedele ngrembaka.

“Urip mono rak ora sateruse nemu apes. Terkadhang anjlog. Terkadhang munggah. Ora beda karo lakune rodha cikar. Saiki alon-alon mudhun, mengko utawa taun mbesuk alon-alon munggah. Mara-mara munggah ya mesthi ora bisa,” ujare Jemini. Malah mituturi. (Brata, 2012: 91)

Miturut *pandangan* Suparto Brata, bab pasiksan dhateng nyai utawi rewang mujudaken prakawis ingkang limrah dipunpanggihi. Pasiksan menika saged dipuntindakaken tuwan dhateng rencangipun amargi jaman semanten boten wonten larangan ingkang ngatur ngengingi bab panyiksan menika. Menawi kesah saking tuwanipun, para nyai menika ajrih. Kesah saking tuwanipun menika wonten resikonipun. Nyai ingkang kesah utawi minggat saking tuwanipun gesangipun saged langkung rekasa menawi ngantos kecekel malih. Nyai ingkang asring dipunsiksa dening tuwanipun boten saged tumindak menapa-menapa kajaba sabar. Piyambakipun ajrih boten antuk padamelan sanes. Kahanan menika saged kadadeyan amargi tingkat pendhidhikanipun rencang utawi nyai menika tasih kirang. Wonten

saperangan nyai ingkang boten kiyat ngadhepi tumindak pasiksan ingkang dipuntidakaken dening tuwanipun. Nyai menika milih kesah saking griya tuwanipun. Nanging jaman sakmenika sampun wonten aturan bab pasiksan dhateng wanita mliginipun kangge para rencang. Undang-Undang *perlindungan* dhateng rencang menika kaajab saged ngirangi saha mbrastha tumindak pasiksan.

BAB V PANUTUP

A. Dudutan

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembagan saking panaliten *strukturalisme genetik* novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata, saged dipunpendhet dudutan antawisipun.

1. *Fakta cerita* wonten ing novel *Jemini* kaperang dados tiga, inggih menika paraga, latar, saha *alur*. *Fakta cerita* paraga kaperang dados kalih, inggih menika paragatama saha paraga tambahan. Paragatama wonten ing novel *Jemini* inggih menika Jemini, wondene paraga tambahan inggih menika Emak, Wagiman, Ngadinem, Siti, Urip, Radian, saha Piet Coertszoon. *Fakta cerita* latar wonten ing novel kaperang dados tiga, inggih menika latar wekdal, latar papan, saha latar sosial. Latar wekdal wonten ing novel *Jemini* inggih menika antawisipun warsa 1836-1950. Latar papan ingkang dipunpanggiaken inggih menika Surabaya, Betawi, saha Batujajar. Latar sosial ingkang dipunpanggiaken wonten ing novel inggih menika tiyang pribumi dados serdhadhu kumpeni, nikah peksan, *pergundikan* ing tangsi, saha pasiksan dhateng munci utawi nyai. *Fakta cerita alur* ingkang dipunginakaken inggih menika *alur progresif*. *Alur progresif* inggih menika *alur* ingkang nedahaken satunggaling prekawis nyebabaken prekawis sanesipun.
2. *Latar belakang* sosial ingkang kagambaraken wonten ing novel *Jemini* inggih menika kasangsaranipun gesang rikala warsa 1836-1950 nalika lairipun *tentara kerajaan* Hindhia-Belandha ingkang gadhah nama KNIL (*Koninklijke*

Nederlands Indische Leger). Prastawa sejarah kasebut inggih menika *perekrutan* serdhadhu kumpeni, nikah peksan antawisipun pegawai kumpeni kaliyan wanita pribumi, budaya *pergundikan* ing jaman Hindhia-Belandha, saha pasiksan dhateng munci utawi nyai. Kawontenan sosial kasebut inggih menika kasangsaraning tiyang pribumi rikala jaman jajahan. *Latar belakang* sosial kasebut paring pangaribawa tumrap cariyos novel *Jemini*.

3. *Pandangan dunia* Suparto Brata inggih menika sikap ing tradhisi nikah peksan, kapeksa kedah pasrah nampi pasiksan, saha sabar ngadhepi pacobaning gesang. Kawontenan menika nedahaken kasangsaraning gesang rikala jaman Hindhia-Belandha. Wujud utawa tumindak ingkang nedahaken gegambaran kasangsaraning gesang miturut *pandangan* Suparto Brata antawisipun inggih menika bab nikah peksan, dipundadosaken gundhik, saha pasiksan dhateng munci utawi nyai. Bab nikah peksan, Suparto Brata ngandharaken bilih nikah peksan menika mujudaken salah satunggaling adat. Anak kedah manut kaliyan jodho pilihanipun tiyang sepuh. *Pandangan* Suparto Brata ngengingi gundhik inggih menika tiyang ingkang dados selir tiyang Walandi. Dene bab pasiksan dhateng munci utawi nyai mujudaken samubarang ingkang limrah dipuntampi. Tuwan gadhah panguwasan mutlak dhateng muncinipun.

B. Pamrayogi

Saking asiling panaliten babagan *pandangan dunia* Suparto Brata wonten ing novel *Jemini*, pamrayogi saking panaliti babagan panaliten menika antawisipun.

1. Kangge pamaos, dipunkajengaken panaliten menika saged nambah pangertosan ngengingi asal reriptan novel mliginipun tumrap karya sastra Jawi. Langkung saking makaten, pamaos dipunkajengaken saged mendhet bab ingkang becik saking *pandangan dunia* ingkang dipuncawisaken Suparto Brata minangka pangripta sastra saha wakil saking masarakatipun mawi novel *Jemini*.
2. Kangge panaliti sastra, dipunkajengaken panaliten menika saged nambah pangertosan babagan cara nliti karya sastra mliginipun novel ingkang ngginakaken *teori strukturalisme genetik*. Kangge panaliten salajengipun, novel-novel reriptan Suparto Brata saged dipuntliti kanthi panaliten sanesipun.

C. Implikasi

Panaliten menika ngrembag babagan *strukturalisme genetik* novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata. Panaliten menika dipunkajengakensaged paring pangaribawa dhateng pangrembakaning *struktur* novel saha asal lairipun novel menika, ugi saged mbabar nilai-nilai moral pagesangan wonten ing novel *Jemini* anggitanipun Suparto Brata ingkang saged ndadosaken langkung tresna dhateng karya sastra Jawi.

KAPUSTAKAN

- Abdullah, Aziz. 2012. *Strukturalisme Genetik Novel Jaring Kalamangga karya Suparto Brata*. FBS UNY.
- Aminuddin. 1991. *Pengantar Apresiasi Karya sastra*. Bandung: Sinar baru.
- Baay, Reggie. 2010. *Nyai & Pergundikan di Hindia Belanda*. Jakarta: Komunitas Bambu.
- Brata, Suparto. 2010. *Suparto Brata*. <http://supartobrata.blogspot.com/2006/11/-ada-dinetecyclo.html>. Dipunundhuh dinten Minggu, 19 Januari 2014 jam 14.20 WIB.
- _____. 2012. *Jemini*. Yogyakarta: Narasi.
- Damono, Sapardi Djoko. 1978. *Sosiologi Suatu pengantar*. Jakarta: Depdikbud.
- Endraswara, Suwardi. 2003. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Widyatama.
- _____. 2011. *Metodologi Penelitian Sastra* (Eds. Revisi). Yogyakarta. CAPS.
- _____. 2008. *Pengantar Pengkajian Sastra*. Yogyakarta. Sewon Press.
- Fananie, Zainuddin. 2002. *Telaah Sastra*. Surakarta. Muhammadiyah University Press.
- Faruk. 1999. *Pengantar Sosiologi Sastra*. Yogyakarta. Pustaka Pelajar.
- Hardjana, Andre. 1985. *Kritik Sastra Sebuah Pengantar*. Jakarta: PT. Gramedia.
- Jabrohim, dkk. 1994. *Metodologi Penenlitian Sastra*. Yogyakarta: PT. Hanindita Graha Widya.
- Koentjaraningrat. 1981. *Manusia dan Kebudayaan di Indonesia*. Yogyakarta: Penerbit Djambatan.
- Nurgiyantoro, Burhan. 2010. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gajah Mada University Press.
- Poerwadarminta. 1939. *Baoesastra Djawa*. Groningen-Batavia: J. B. Wolters.

- Pradopo, Rachmat Djoko, dkk. 2001. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Hanindita Graha Widya.
- Ratna, Nyoman Kutha. 2009. *Teori, metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Sayuti, Suminto A. 2000. *Berkenalan dengan Prosa Fiksi*. Yogyakarta Gama Media.
- Sitepu, Gustaf. 2009. *Strukturalisme Genetik Asmaraloka*. Tesis. Medan. Sekolah Pascasarjana Universitas Sumatera Utara.
- Sudarmanto. 2009. *Kamus Lengkap Bahasa Jawa*. Semarang: Widya Karya.
- Wardani, Eko Nugraheni. 2009. *Makna Totalitas dalam Karya Sastra*. Surakarta: LPP UNS & UNS Press.
- Widyatmoko, Hendi. 2012. *Kajian Strukturalisme Genetik Novel Nopember Abang karya Suparto Brata*. FBS UNY.
- Wellek, Rene dan Austin Warren. 1990. *Teori Kesusastraan*. (diterjemahkan oleh Mesahai Budianta). Jakarta: Gramedia.

LAMPIRAN

LAMPIRAN I

SINOPSIS NOVEL JEMINI

Jemini menika anak kolong ingkang gesang ing tangsi nalika jaman kolonial. Jemini anak saking tiyang pribumi ingkang tumut Walandi dados serdhadhu perang kerajaan Hindhia-Belandha KNIL (*Koninklijke Nederlands Indische Leger*) Wagiman kaliyan Semi. Sami kaliyan serdhadhu sanesipun, Wagiman sakaluwarga gesang ing tangsi angsal kam.ar ingkang alit. Mlebet-medal lumantar konten satunggal. Ngajengipun los panjang, padatan dados reged amargi dipunparingi rak piring kangge nyimpen barang-barang sabendinten. Kamar menika isi papan tilem sungsun satunggal, meja alit ingkang dipunginakaken dhaharan kaliyan kursi kalih, saha lemari sandhangan. Menawi gadhah barang langkung kathah kamar menika dados langkung rupeg. Kajawi kamar menika kangge tilem, menawi badhe siram, mangsak, saha wonten kaperluwan sanesipun dipunparingi papan bawera. Menawi siram papanipun dados satunggal, ageng dipunsingset-singset. Mangsak wonten ing pawon ageng. Dene mlebet-medal saking pekarangan tangsi lumantar gardhu penjagan. Langkung jam sedasa dalu kedah ngangge idin.

Ing sawijining dinten, Jemini kaliyan kanca-kanca dolanan kopyok ing ngandhapipun wit pelem wingking tangsi. Parni dugi kaliyan nggendhong adhinipun. Mangertosi Jemini ingkang tumut dolanan, lajeng piyambakipun nyuwanten, “E, Jem! Sampeyan menika boten lingsem ta. Sampun gerang mekaten kok tasih tumut dolanan kopyok. Kalih minggu malih sampeyan lak dados manten ta, menapa boten emut kaliyan gerangipun! Jeeem-Jem!”

Jemini ngrampungsi anggenipun dolanan kopyok. Tumenga nyawang Parni. Jemini boten ngira bilih tiyang sepuhipun badhe nindakaken bab menika. Kanca-kancanipun sami nyuraki Jemini. Jemini ingkang lingsem amargi dipunsuraki kanca-kancanipun, menyat mlajeng wangsul sinambi sesenggukan nangis. Jemini ngraosaken menawi tiyang sepuhipun sampun boten blaka tumrap piyambakipun.

Sawijining dinten, Wagiman angsal tugas patroli. Piyambakipun dipuntugasaken sesarengan kaliyan Urip. Urip ngertos bilih Wagiman menika ramanipun Jemini. Kekalihipun sami gineman kanthi akrab. Anggenipun gineman ngantos ngrembag bab manten. Urip gadhah niat badhe ngajak tiyang sepuhipun dhateng griyanipun Wagiman kanthi ancas nglamar Jemini. Wagiman sampun raos cocog kaliyan priya kasebut. Piyambakipun lajeng nyariyosaken gineman nalika kaliyan Urip menika dhateng garwanipun. Kekalihipun nampi panglamaripun Urip tanpa dipunmangertosi dening Jemini. Jemini kapeksa nyagahi kekajenganipun tiyang sepuh.

Jemini kaliyan Urip siyos dipunikahaken. Acara nikahan dipundamel ageng. Dangunipun setunggal minggu acara manten menika dipungelar. Acara manten langkung sumarak nalika dipuntanggapaken ringgit saha tayuban. Dene tiyang satangsi tumut rerewang ing acara ageng menika. Temanten kekalih lengkah sesandhingan. Dene para tamu sami nyalami manten menika. Sedaya tiyang bingah manahipun, nanging boten kangge Jemini. Sejatosisipun, Jemi boten purun nikah kaliyan Urip. Saksampunipun manten manggihi tamu, kekalihipun

mlebet kamar kangge istirahat. Jemini tasih dereng purun tilem sapapan kaliyan Urip.

Nikahan antawisipun Jemini kaliyan Urip boten linandhesan tresna. Mila, ndadosaken Jemini boten purun rumaket kaliyan Urip. Awit saking acara manten, piyambakipun namung lenggah ing klasa. Jemini tumindak menika supados Urip boten nyelaki. Saksampunipun acara manten, Jemini dipunboyong menyang tangsinipun Urip ing Sambongan. Jemini tasih dereng purun celak kaliyan Urip. Pinten-pinten cara dipunginakaken Jemini supados Urip boten saged nyelaki.

Urip sampun sayah saged. Piyambakipun sawetara tilem, lajeng wungu glagapan nalika slompret mungel pitandha wanci apel enjing. Urip langsung enget dhateng Jemini. Urip kaget sanget nalika mangertosi Jemini boten wonten ing papan peturon. Urip gadhah penggalih bilih Jemini sampun wungu saha nembe wonten ing wingking. Sawetara wekdal dipunantu Jemini boteng enggal wangsul. Pranyata Jemini lumajeng medal saking kamar wanci enjing sakderengipun tiyang tangsi sami wungu.

Jemini rumaos wonten kesempatan nalika Urip sare. Piyambakipun sampun niat badhe medal saking tangsi Sambongan menika. Wanci enjing piyambakipun ngupados mbikak lawang kamaripun. Menika katindakaken supados Urip boten wungu. Pranyata cara menika manjur. Jemini kasil medal saking kamar menika. Dugi njawi kamar, Jemini pados margi medal ingkang tumuju ing papan asalipun. Jemini boten ngertos margi menyang tangsi Bandongan, nanging piyambakipun runut ril sepur ngantos dumugi Pasar Turi.

Dumugi papan menika, piyambakipun sampun ngertos margi ingang tumuji menyang tangsinipun.

Udakara tigang wulan Urip sabar ngentosi Jemini wangsul, nanging ingkang dipunentosi boten enggal wangsul. Kapeksa Urip mangsulaken sandhangani sisihanipun menika menyang marasepuhipun. Piyambakipun pasrah nguwalaken Jemini. Jemini saha Urip kadadeyan anggenipun pisahan. Saksampunipun pisahan, Urip dipunpindhah saking kamar tangsinipun. Piyambakipun wangsul menyang kamar kangge serdhadhu ingkang dereng rabi. Dene Jemini tumut tiyang sepupuhipun malih. Jemini sampun dipunwastani randha, nanging solah bawanipun tasih sami kaliyan bocah. Sipatipun dereng ewah kamangka sampun diwasa. Enjing umum-umum jemini sampun medal pados codhotan jambu ing Kampung landa. Yuswanipun ingkang samsaya tambah, saged ngewahi sekedhik saya sekedhik sipatipun jemini ingkang nakal. Sakmenika Jemini sampun purun dipunkengken blanja. Rasukanipun adhi-adhinipun dipunumbahi, kala-kala ugi ndulang adhinipun ingkang alit.

Nasibipun Jemini ugi sami kaliyan wanita tangsi sanesipun. Salsampunipun pisahan kaliyan Urip, Jemini dados rencang ing Kampung Landa. Sejatosisipun, Jemini boten purun dados rencang ing Kampung Landa. Nanging piyambakipun boten kepenak dhateng tangga-tangginipun ing tangsi ingkang asring rerasan bab Jemini mantenane sepa-sapa sampun bibar kaliyan Urip. Jemini dados rencang utawi gundhik kawiwitan saking pangajakipun Kadinah. Kadinah menika tiyang tangsi ingkang dipunmuncu dening Den Sutras. Kadinah nate

ngajak Jemini nalika nyinyapaken dhaharan kangge Den Sutras. Sanesipun Den Sutras, piyambakipun ugi dipunpercaya kangge ngladosi Den Radian.

Pakulinanipun Jemini ingkang asring tumut paring dhaharan menyang papanipun Den Radian menika ndadosaken priya menika kepencut dhateng Jemini. Jemini ingkang sampun diwasa pancen katingal somorot. Pawakanipun saged ndadosaken gregeting jiwa tiyang kakung nalika nyawang Jemini. Samanten ugi Radian ingkang kecanthol manahipun dhateng Jemini. Radian ingkang sampun kecanthol manahipun dhateng Jemini menika nyuwun supados Jemini saged dados gundhikipun. Radian ngaturaken niyatipun menika dhateng Wagiman, ramanipun Jemini. Menawi purun dipunmunci, Jemini bakal dipunboyong menyang Betawi. Wagiman lajeng ngaturaken niyatipun Radian dhateng Jemini.

Jemini dados muncinipun Radian saha dipunboyong menyang Betawi. Tumindakipun Radian ing Betawi beda sanget menawi dipunbandhingaken kaliyan nalika tasih wonten ing Surabaya. Ing Surabaya, radian kalebet tiyang ingkang sekethik anggenipun gineman, kamangka gineman kalih Jemini ugi jarang. Radian kalebet tiyang ingkang kirang grapyak kalih tanggi tepalih. Piyambakipun langkung remen pados hiburan piyambak tinimbang srawung kalih tangginipun. Radian menika tiyang ingkang disiplin. Kagiyatanipun sampun dipunatur saben jamipun. Dangu anggenipun Jemini tumut Radian, Jemini dereng saged tepang kaliyan Radian amargi tuwanipun menika awis anggenipun wicantenan.

Jemini asring angsal pasiksan saking Radian. Kahanan menika kadadeyan nalika Radian tepang kaliyan ciu. Pasiksan ingkang tinuju dhateng Jemini boten namung pasiksan lair kemawon. Sanesipun pasiksan lair, Jemini ugi asring dipunhina kaliyan Radian. Pasiksan ingkang kados mekaten dipunwastani pasiksan batos. Jemini ugi nampi tumindak ingkang kurang kepenak sanesipun, inggih menika ngelecehaken.

Radian asring nyiksa Jemini saksampunipun tepang kaliyan ciu. Wanci dalu Radian remen lelungan. Menawi sampun mekaten, Radian mesthi wangsul wuru. Radian ugi nate boten langsung wangsul menyang griya nalika wuru. Radian wangsul wanci dalu sempoyongan saha misuh-misuh. Jemini dipunsiksa. Radian boten emut kaliyan tumindakipun amargi kapengaruh dening ciu. Piyambakipun ingkang nembe wuru narik rigmanipun Jemini kiyat-kiyat utawi njambak. Rigmanipun Jemini dipuntarik saha dipunangge teken Radian ingkang nembe sempoyongan menika.

Jemini asring nampi pasiksan dening Radian. Kajaba pasiksan lair, Jemini ugi nampi pasiksan batos. Jemini asring dipunhina saha dilokaken ngangge tembung ingkang kasar. Rikala samanten, Radian manggihi cangkir bekas kopi ing pengaron sisih ngandhap. Panduganipun Radian, Jemini mesthi sampun wantun mlebetaken tiyang jaler ing griya. Radian sampun muntab dhateng Jemini. Dene sejatosipun ingkang dugi menyang griyanipun Radian menika Siti. Siti menika tasih sedulur kaliyan Jemini. Radian boten pracaya menawi ingkang dugi menika Siti, amargi kala wingi Siti sampun dolan ing griyanipun. Radian lajeng ngumbar kanepsonipun dhateng Jemini.

Jemini boten kiyat nglampahi pagesangan ingkang mekaten. Piyambakipun gadhah niat badhe medal saking papanipun Radian. Niyatipun menika dipuntindakaken nalika Radian sare. Astanipun Jemini dipunlebetaken ing ngandhap bantalipun Radian kangge mendhet kunci kamar. Jemini ugi badhe mendhet arta kangge sangu medal. Jemini kedah waspada saha ngatos-atos supados Radian boten wungu. Jemini nglampahi cara mekaten supados saged medal saking papanipun Radian. Kamar sengaja dipunkunci dening Radian. Dene kuncinipun dipunsimpen ing ngandhap kasur. Jemini bingung kados pundi caranipun supados saged mendhet kunci menika tanpa nyebabaken Radian wungu. Jemini pados cara ingkang pas kangge medal saking papan menika. Pungkasanipun, Jemini angsal cara kangge medal saking kamar menika.

Jemini kadadeyan anggenipun medal saking papanipun Radian. Nanging nalika sampun wonten ing njawi pager tangsi, Jemini bingung badhe tindak menyang pundi. Nalika mireng suwantenipun sepur, Jemini gadhah penggalih badhe kesah ingkang tebih saking Betawi. Jemini mlampah tumuju asal suwantenipun sepur menika. Lmapahanipun dumugi stasiun Pasar Senen. Jemini lajeng tumbas karcis, nanging tasih bingung badhe tindak menyang pundi. Piyambakipun lajeng emut ngendikanipun Wak Talib. Menawi menyang Padalarang Jemini dipundhawuhi tumuju tangsi Batujajar, lajeng mampir wonten dalemipun Raden Kartakusumah, Wak Talib gesang wonten mriku. Langsung kemawon Jemini tumbas karcis ingkang tumuju ing Padalarang. Setunggal wulan Jemini tumut Wak Talib ing dalemipun Raden Kartakusumah. Piyambakipun ketinggal krasan. Raden Kartakusumah saha tiyang ingkang wonten ing mriku ugi

ketingal bingah nalika Jemini tumut ing dalemipun Raden Kartakusumah. Namung margi basanipun Jemini boten ngertos, radi rekasa menawi imbal wicara. Garwanipun Wak Talib ingkang asring dados jurubasa.

Wagiman sarta garwanipun nusul menyang Batujajar. Rawuhipun Wagiman menika kangge nepangi Jemini. Dumugi dalemipun Raden Kartakusumah, Wagiman sarta garwa langsung dipunsambut dening Jemini. Jemini bingah nalika nepangi tiyang sepuhipun. Nanging Wagiman langsung ndukani Jemini amargi saben dipunikahan kesah. Wagiman rumaos lingsem saha kuwatos bilih menika dados watakipun Jemini. Jemini dipundukani dening Wagiman, dipunajak wangsul menyang Surabaya. Jemini ingkang rumiyin penculatan, ingkang kala wau tasih ringas anggenipun mapag tiyang sepuhipun, sakmenika dipundukani ramanipun namung saged tumungkul. Sakmenika sampun diwasa temenan. Solah-bawanipun tumuwa. Manahipun sampun tumuwa, tumungkul menawi nembe dipundukani. Tiyang sepuhipun sejatosipun ugi gumun. Jemini sakmenika sampun owah temenan, penggalhipun tata, polatanipun ugi jenjem. Tiyang sepuhipun ugi gadhah pangajeng-ajeng tumrap wategipun Jemini.

Sepur ingkang dugi saking Kutoarjo, mlebet Surabaya sampun dalu. Jemini kaliyan tiyang sepuhipun pados dhokar kangge wangsul menyang tangsi. Dumugi ngajeng tangsi penumpang sami mandhap. Lampu gas ing pinggir margi nyoroti dhokar ingkang nembe mandheg radi tebih saking ngajeng tangsi menika. Wagiman lapur dhateng penjaga tangsi, wangsul malih ngrewangi kulawarganipun mbeta barang ingkang cacahipun radi kathah.

Oom Piet ingkang nembe tugas njagi tangsi nyelaki Jemini. Oom Piet emut kala samanten Jemini nembe nikahan. Jemini inggih boten pangling kalih Landa Dawa menika. Piyambakipun kelingan dipuninguk Oom Piet saking jendhela. Jemini kemendel nyablek lengenipun Oom Piet. Dicablek mekaten, Oom Piet rumaos bingah lajeng tumut ngrewangi ngangkati koper-koper ingkang wonten celakipun Jemini. Jemini ugi gage nututi mendhet koperipun. Sami-sami mbungkuk, cepeng-cepengan asta. Sanajan sorotipun lampu gas ing pinggir margi boten patiya terang, nanging cepak kangge ngraosaken esem ingkang sami pepandangan. Oom Piet angsal barang ingkang boten patiya ageng, kreneng saha kranjang isi jajanan. Wagiman sakulawarga dipuneteraken ngantos dumugi seksinipun. Wonten ing mriku Oom Piet asring nglirik Jemini. Jemini ugi krasa nalika dilirik, mesem-mesem nanggepi panyawangipun Oom Piet ingkang manahipun becik menika. Oom Piet penasaran dhateng Jemini, menapa piyambakipun tetep wonten tangsi menika terus.

Nalika boten tugas njagi tangsi, Jemini dipunajak mirsani sirkus. Niyatipun Oom Piet menika dipunaturaken dhateng Wagiman saha garwanipun margi Jemini boten wonten ing griya. Wagiman nggumun, mekaten ugi Semi, garwanipun Wagiman. Semi paring palilah dhumateng Oom Piet. Sanesipun ngajak Jemini nonton sirkus, Oom Piet gadhah niat badhe nglamar Jemini. Nanging Oom Piet bingung anggenipun ngandharaken bab menika. Semi mangertos menapa ingkang dipunkajengaken dening Oom Piet. Semi bingah menawi wonten priya ingkang badhe nglamar putrinipun, inggih menika Jemini. Nanging Jemini tasih bingung, piyambakipun rumaos dados tiyang estri ingkang

ala. Kaping kalih Jemini kesah saking tiyang jaler nalika dipunajak omah-omah. Jemini dados ginemanipun tanggi tepalih. Sakmenika Oom Piet ugi ngajak Jemini nikahan, boten namung dados munci nanging nikah resmi.

Prakawis menika ndadosaken penggalhipun Jemini jonjing. Kathah priya ingkang dados penggalhipun Jemini, awis saking tiyang ingkang ngajak bebingah, gambaran pagesangan saking ramanipun saha Wak Talib, tiyang ingkang asring paring pasiksan, sakmenika wonten toyang sanes bangsa ingkang ngajak nikah, boten namung dados munci nanging ugi nikah resmi. Sedaya priya ing penggalhipun Jemini boten wonten ingkang dados pilihanipun, namung Wak Talib ingkang dados pangajeng-ajengipun Jemini menawi benjang jejodhonan kalih priya. Nanging kaping kalih, Jemini kedah nuruti menapa ingkang dados kekajenganipun tiyang sepuh. Wanita jaman semana boten saged mbantah, boten saged milih, ugi tiyang sepuhipun boten kiyat anggenipun mirengaken rerasanipun tanggi tepalih bab Jemini ingkang bola-bali nikah nanging kesah. Jemini namung nglampahi menapa ingkang dados garising pagesangan. Piyambakipun nuruti menapa ingkang dados kekajenganipun tiyang sepuh. Jemini manggihi pagesangan ingkang enggal nalika gesang kaliyan Oom Piet.

Oom Piet samsaya tresna dhateng Jemini. Pandhangan tiyang sanes dhateng Jemini ugi ewah. Nanging kontrakipun Oom Piet ingkang dados serdhadhu ing Nuswantara badhe rampung. Menawi telas kontrakipun, Oom Piet bakal wangsul menyang negara asalipun, inggih menika menyang Walandi. Bab menika ingkang ndadosaken penggalih antawisipun Oom Piet kaliyan Jemini.

Oom Piet adreng saha taberi anggenipun pados layang palilah dhateng tiyang sepuhipun ing negari Walandi. Kalih tengah warsa anggenipun gesang sesarengan, Oom Piet kaliyan Jemini angsl palilah saking ting sepuhipun Piet saha pangangengipun militer, kekalihipun nikah resmi menyang greja. Jemini ugi angsal nama saking kulawarganipun Oom Piet, piyambakipun dipunwastani Mevrouw Coerszoon. Saksampunipun nikahan, Piet kaliyan Jemini pados griya sanes. Angsal griya pethak ing kampung Gatotan, boten tebih saking greja. Saksampunipun pindhah Jemini rumaos gesang ingkang temenan. Saged kekancan kaliyang tanggi tepalih, boten ngraosaken rekasanipun gesang wonten ing ndalem tangsi.

Oom Piet saha Jemini anggenipun manggen ing Gatotan boten dangu. Piet dipunpindhah dhines menyang Batujajar. Jemini ugi tumut Piet pindhah menyang Batujajar. Jemini bingah nalika piyambakipun saha Piet dipunpindhah menyang Batujajar. Ing mrika wonten Wak Talib, pamanipun Jemini ingkang dipuntresnani. Wonten malih tiyang ingkang dipunremenken Jemini menawi saged kepangging, inggih menika Sarimin, nanging Sarimin sampun pindhah dhines.

Ing Batujajar Jemini lairan. Putri ingkang sepisan dipunnamani Linda, nama ingkang dados pangajeng-ajengipun Piet. Oom Piet saha Jemini bingah manahipun, nanging anggenipun anmpi bebingah menika boten dangu, kontrak dhinesipun Oom Piet sampun telas, Piet enggal wangsul menyang negari asalipun. Piet ngajak Jemini saha Linda menyang negari Walandi, nanging Jemini boten purun. Siyosipun namung Piet ingkang bidhal menyang negari Walandi.

Jemini saha Linda namung ngeteraken dumugi pelabuhan Tanjungpriuk. Piet boten ayem, nanging piyambakipun janji dhateng Jemini.

Wak Talib nampai layang saking Piet. Langsung kemawon layang menika dipunparingaken Jemini, amargi Jemini boten saged maos kamangka Wak Talib piyambak ingkang maos. Isi layang menika warta menawi badhe wangsul menyang Jawi setunggal wulan malih. Jemini bingah, samanten ugi Wak Talib. Ing dinten kapalipun dugi, Jemini kalih Linda menyang pelabuhan, nengga duginipun kapal Oranje van Oostenrijk. Jemini wonten ing pelabuhan sareng kaliyan ramanipun. Nalika samanten Wagiman dipunpindhah ing Betawi, mila saged tumut anggenipun methuk Piet.

Kapal Oranje van Oostenrijk dugi. Kapal menika mepet ing pelataran pelabuhan. Kathah tiyang ing pinggiran kapal celak jendhela, nanging Oom Piet boten ketingal. Jemini boten ical pangawasanipun, mekaten ugi Wagiman saha garwa ugi tumut ngawasi, nanging boten kepanggih. Andha kangge minggah-mandhap penumpang sampun gumelar. Tiyang-tiyang ingkang mapag sami ngawe-awe saha nyebut namanipun ingkang dipunpapag. Jemini namung ngawasi kemawon, nanging nalika samanten wonten tiyang Walandi ingkang ngundhang Jemini.

Tiyang Walandi ingkang ngundhang saha nepangi Jemini inggih menika Piet Coertssoon, tiyang ingkang dipuntengga duginipun. Piet boten ingkar dhateng janjipun, saklajengipun Jemini bakal gesang kaliyan Piet saklawase, miturut adat saha agamanipun Piet. Mlampahipun warsa, Jemini nglairaken adhinipun Linda, Jemini ugi dipunwulang maos saha nyerat. Jemini kelakon

tindak menyang negari Walandi, kepanggih kaliyan marasepuhipun. Jemini saklawasipun gesang kaliyan Piet Coertszoon.

LAMPIRAN II

Tabel Kertu Data *Fakta Cerita* Novel *Jemini*

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
1.	Jemini banjur engkle suwe, mlaku sikil siji, ora tumuju Pasar Turi kaya pakone emake, nanging menggok menyang Stadstuin, gedhong gedhe asal swarane musik.	2	Latar Papan
2.	Nanging Jemini sing dielokake, ora preduli. Selak kepengin weruh stambul, apa tontonan liya. Kepengin weruh sing padha ditonton lan dirubung, tontonan sing ditabuhi nganggo jesben (=jazz band*), yakuwi musik Landa sing tabuhane nganggo trompet lan drum, sing suwarane ditirokake ilat Jawa ‘trojing-trojing’.	2	Watak Jemini
3.	Wis awan nalika dheweke mulih menyang tangsi. Sanajan kuru aking awake, kringete dleweran ing pipi lan bathuke, mlakune sok mlayu-mlayu karo mlumpat-mlumpat, tingkahe katon trincing mbedhigas kaya Buta Cakil. Surabaya sasi Oktober, ketiga ngerak, sumuke eram.	3	Latar Wekdal
4.	“Jamput! Anak lonthe kowe, ya?! Ora sae ngemplang lombokmu! Kaya kok ora ngerti kowe anake sapa! Pari neng kampungku sik lumbungan, dakkandhani, Ndhuk! “Wong pari neng lumbung wis diuyangake kok didhaku. Karo dene yen sugih sawah, nang apa dilampu teken serdhadhu! Prek, seh!”	3	Latar Sosial
5.	Wong wadon sing nggawa parut menyat saka olehe marut krambil, terus marani mungsuhe. Pipine mungsuhe terus diasap parut, hruut! Sing diparut nyoba nulak, nanging ora bisa, kalah kuwat lan kalah trampil. Dadi mung bisa bengok-bengok. “Tulung! Tulung! Adhuh, pipiku! Pipiku getihen, hih-hih-hih!”	4	Latar Sosial
6.	Geger! Pawon umum ing tengahe tangsi kuwi dadi rame. Kono kuwi pancen panggonan wong-wong tangsi padha masak, wong satangsi dadi siji. Wondene silih-silihan bumbu mangsak sing adate nuduhake karukunan, sok dadi jalaran pancakara. Wedok padha wedok. Maklum, neng tangsi,	4	Latar Papan, Latar Sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	masak, cuci-cuci lan mepe-mepe, dadi siji neng panggonan kang wis sumediya ing kono. Sarehne padha weruh sing dimangsak lan carane mbumboni, kerep wae eleke liyan dikonangi lan dikojahake marang wong liyane. Suwe-suwe mesthi wae sing dirasani krasa lan ora kepenak atine, banjur padha ngumbar suwara. Ora sithik sing kedadean nganti thuthuk-thuthukan irus utawa uleg-uleg, apa dene siram-siraman banyu lombok. Perkakas pawon dadi gaman. Kaya awan kuwi, parut diasapake pipi.		
7.	<p>“Niii!! Jemini! Ayo, mrene! Nang apa neng kono? Endi blanjane? La kok awan ngenthang-ngenthang ngene lagi balik! Mblayang nyang endi wae kowe mau, heh?!”</p> <p>Emake Jemini weruh Jemini ngadeg nganjir nonton wong padu. Terus wae diparani lan diciwel.</p> <p>“Adhuh, mak! Kapok! Kapok, Mak! Ampun. Ojok dijewit bokongku, Mak! Iyung-iyung-iyung! Lara, Mak. Laruuuaa!!”</p>	4	Latar Sosial, Watak Emak
8.	<p>“Nontok! Ndeleng! Apa tontonan? Kurangajar! Cah cilik nonton wong padu! Dienteni sauwen-uwen ora teka-teka, ana wong padu ditonton! Endi brambang karo laose? Mangsane wis rampung, lagek teka! Pira iki mau?”</p> <p>“Sebenggol.”</p> <p>“La kok sebenggol, ki! Ya kelarangan, kowe ki! Nggonne Bu Talib kono rak rong sen oleh! La endi susuke?”</p>	5	Latar Wekdal, Latar Sosial
9.	<p>“Atho, atho, Mak. Iya, Mak! Ojok njewit nggone pupu tengenku, Mak! Atho-tho-tho! Dhuh, larane, Rek! Getihen maneh iki, gak?!”</p> <p>“Apa?!” pitakone emake samu kaget weruh banyu abang dleweran saka pupune Jemini, perangan pupu kang mentas dijiwit.</p> <p>“Borokku kok jewit ngono, lhe, Mak! Adhuuuuh!”</p> <p>“Wudun? Ana wudunmu neng bokong, ta? Huh, dakkira.... Dakkira kowe wis prawan, Jem! Kaget, aku.”</p>	5	Watak Emak
10.	<p>“Prawan ki yok apa se Mak?</p> <p>“Stt, embuh! Bocah kok bandele eram!</p>	5	Watak Jemini

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	Pantes-pantese rak cah lanang sing mbandele kaya kowe ngono kuwi, Jem!”		
11.	Sing akeh-akeh, wong sing manggon ing tangsi kono asal saka Jawa Tengah. Klebu wongtuwane wongtuwane Jemini, asal saka Purworejo, Kedu.	6	Latar Papan
12.	“La, rak tenan, ta! Jemini! Priye, ngene iki?! Kawanen! Nyang endi cah kene mau?” pambengoke emake. “Wis trompet ngene durung mateng mangsakanku! Toblas tenan, kok, bocah iki! Tujune ora ngenteni blanjane Jemini!”	6	Latar Sosial
13.	“La ya kuwi. Adhikmu Jemini. Dikongkon blanja nyang Pasar Turi balike awane ngudubilah! Saiki wis slompret, janganku durung mateng.” “Niku wau kalih Siti teng Kampung Landa.”	6	Latar Papan
14.	“Bocah ora kena diajak nyambutgawe sapita-pita, kok, kuwi!” “La enggih tasih alit, yen Jemini niku, lik. Wong Siti sing dipendhet dados munci mawon nggih tesih seneng jirak, kok.” “La iya pancen isish cilik. Nanging wong adhike ya akeh, karepku ki ya melu ewang-ewang neng pawon, rak ngono.	6	Latar Sosial
15.	Ing kampunge asal kana, pakne Siti isih kaprenah keponakane emake Jemini. Nanging umur-umrane luwih tuwa. Malah kawine iya dhisik pakne Siti, mulane Siti ya luwih tuwa katimbang Jemini.	7	Latar Sosial
16.	“Lo, Siti ki sidane dimunci karo Den Sutrane, apa?” “Nggih kirangan lare niku. Dhisike nggih mung seneng dolanan gatheng napa bekelan ngoten teng plesteran lojine Den Sytrane mrika. Sajake kok kerep diutus-utus kalih Den Sutrane. Srebet-srebet pit napa resik-resik jogan.”	7	Latar Sosial
17.	Wong wadon-wadon liyane sing urip neng tangsi kono iya wis padha tata-tata ngangkut pangane nyang kamar seksi tunggone dhewe-dhewe. Sega lan iwak padha dimangsak neng pawon umum kono, yen wis rampung matengah perkakase diangkut menyang kamare dhewe-dhewe.	7	Latar Sosial, Latar Papan

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
18.	Jemini teka nyang pawon, ambegane menggeh-mengeh. “Mak, Maaak! Kene, Mak, njuk dhuwike rong gobang!” Emake mangsuli sengol, “Neng apa? Blayangan wae sedina, mulih regek-regek njaluk dhuwit! Rumangsamu ki apa?”	7	Latar Papan, Watak Emak
19.	“Anu, Mak. Ana jaran pincang iki mau. Wak Talib njawil aku, kon njaluk dhuwik rong gobang. Harene lek jaran pincang ngono iku mesthi dibeleh. Daginge engkuk mesthi diedum. Mesthi engkuk ana wong tawa daging jaran, Mak. Wak Talib wis ndhuk nggone Den Sutras, nakokna bab jaran pincang maeng. Lek dibeleh, Wak Talib gelem mborong. Kene urunan.”	8	Watak Wak Talib, Latar Sosial
20.	“Kowe mau neng endi wae, huh?!” emake isih ngomong sengol. “Dolin ngguk lojine Den Sutras.” “Siti neng kana?” “Enak. Aku dijak mleu ndhuk nggone kamare Den Sutras. Siti klekaran barang ngguk kanthile Den Sutras.”	8	Watak Emak, Latar Papan
21.	“Hus! La Den Sutras, piye? Ora duka?” “Gak nesu-e, Mak. Wak Talib mrana, Den Sutras metu nemoni. Aku terus metu. Ya iku mau, terus dibisiki Wak Talib, harene aku kon njaluk dhuwik rong gobang, bahna keduman pembagean daginge jaran.”	8	Watak Den Sutras
22.	“Kowe aja sok melu blusukan nyang kamare Den Sutras ya!” “Apa se, Mak?” “Cah cilik kok neges-neges! Dituturi wongtuwa ya manut ngono wae!”	8	Watak Jemini
23.	“Wenehna Wak Talib saiki, lo, ya. Aja slewengan nyang endi-endi! Yen ilang kowe ra sida mangan iwak jaran! Karo tukokna kinang, Mbakoku wis entek.” Emake Jemini njupuk kanthong sing dislempetake ing udele, terus menehake dhuwit benggol loro.	8-9	Latar Sosial
24.	“Ayo, bantaha maneh! Bocah kok ngegkel! Budhala mrana!” “Emoh! Opahe dhesik, hayo! Janji! Oleh tah, enggak?” “Heh, bocah kok ~ hiihh!! Kowe! Reweeell wae!”	9	Watak Jemini

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	<p>“Atho, athothotho...! Kapok, Mak!! Hi-hi! Emoh, emoh!”</p> <p>“Ayo, gulunga! Gulunga! Tak penthung kowe mengko! Kuwi jarikmu reget! Bocah kok...! Rumangsamu ki, sapa sing kok kon ngumbahi jarikmu?!”</p>		
25.	Jemini nglesot, sikile mancal-mancal. Emake saya jengkel. Dandang isih gupak angus arep diisahi, diampirake ing pipine Jemini. Jemini gulung koming, terus arep mlayu. Emake trengginas nyandhak jarike Jemini. Jemini gulung koming, terus arep mlayu. Emake trengginas nyandhak jarike Jemini, bocahe tetep mberot ucul. Mlayu ngethipleng wuda tanpa jarik! Dhuwit bengol loro iya digawa mlayu.	9	Watak Emak
26.	Emake ora preduli maneh. Jarik dilempit terus nutugake anggone ringkes-ringkes abrag pawon, karo gumremen.	9	Watak Emak
27.	<p>“Bapake arep teka, kathik gae godha wae!”</p> <p>Kaya emake Siti mau, barang-barang sing gedhe lan baskom wadhah sega ditumpangake ing cethik, barang-barang regedan dicangking tangan tengen. Emake Jemini kari dhewe metu saka pawon umum</p>	9-10	Latar Papan
28.	<p>Adhik-adhike Jemini dolanan dhewe karo kanca-kancane. Ora tau diemong. Weruh emak teka, gita-gita anggone mapakage.</p> <p>“Lha, segane mateng, dhug-jeng! Segane mateng! Bapak wis mau, Mak, teka. Kae lagi neng sumur.”</p>	10	Latar Sosial
29.	<p>Nalika ketemu bojone, sing lanang takon,</p> <p>“Kok kasep?”</p> <p>“Ia ya Si Jemini! Ngewangi kaya tai besu ngono!”</p> <p>“Aku rak wis kandha. Aja nggantungake Jemini!”</p> <p>“La gene, Sireng kae, luwih cilik timbang Jemini. Kok pinter ngewangi emake!”</p>	10	Watak Emak, Watak Sireng
30.	<p>“Pancen ora padha! Jemini kae pancen cah wareg gebuk, kurang mangane. Mulane kuru njengginggris!”</p> <p>“Ah, yo ora! Yen ora mbandel ya mongsok dakpilara, wong sing manak ya aku, olehe ngetokake ya nglarani barang, thik!”</p>	10	Watak Jemini

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
31.	<p>“Endi saiki bocahe?”</p> <p>“Ya amblas! Amblas ra jarikan iki mau!”</p> <p>“Hara ya! La ya ngono kuwi! Rak ya saru! Wis majaputri ngono, lunga ra jarikan!”</p> <p>bapake gemremeng. Nanging ya banjur lungguh neng kursi ngadhep meja cilik. Emake nata panganan kang mentas wae dimatengi.</p>	10	Watak Wagiman, Latar Sosial
32.	<p>Kaya serdhadhu kumpeni liyane, Wagiman saanak saboyo urip ing tangsi kono oleh kamar sacumpleng. Mlebu-metu liwat lawang siji. Ngarepane los dawa, padatan dadi reged marga diwenahi paga utawa rak piring kanggo nyimpen barang-barang bedinan. Kamar kuwi isi tempat tidhur sungsun siji, meja cilik sing dienggo mangan karo kursine loro, lan lemari sandhangan. Yen duwe barang luwih akeh maneh, umpamane pit, kamare dadi luwih rupeg.</p>	10-11	Latar Papan
33.	<p>Sing genah wong ki tambah anak. Dhek isih jaka, yen dadi kumpeni, entuk kamar kang luwih cilik, tempat tidhure ora sungsun. Yen wis kawin, bisa mboyong bojone menyang tunggon kang anyar, luwih amba lan oleh kongsen tempat tidhur sungsun.</p> <p>.....</p> <p>Mengkono uga bab bayaran. Bayarane serdhadhu kumpeni pribumi mono akeh. Luwih akeh tinimbang juru tulis kabupaten. Sedina setali, dicadhong saben sepuluh dina. Nanging wiwit jaka nganti anak-anak pira wae, bayarane ya ajeg samono. Kajaba yen munggah pangkat. Nanging munggah pangkat kuwi sewu siji. Adate prajurit pribumi wiwit mlebu nganti besuk mai neng tangsi apa pensiun, pangkate ora munggah-munggah. Tetep prajurit wae. Paling banter bisa munggah pangkat nganti sersan. Kuwi wis dhuwur banget.</p>	11	Latar sosial
34.	<p>Kajaba kamar kanggo turu kuwi, yen arep adus, mangsak, lan ana keperluan liyane diwenahi panggonan bawera. Adus jedhinge dadi siji, gedhe, disingget-singget. Umbah-umbah sandhangan ya neng kono. Mangsak neng pawon gedhe. Dene mlebu-metu saka</p>	11	Latar sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	pekarangan tangsi liwat gardhu penjagan. Kliwat jam sepuluh bengi kudu nganggo idin.		
35.	Rampung mangan awan, adhik-adhike Jemini wis dolan maneh. “Menyang endi Jemini kok durung katon?” pitakone bapake. “Iki mau dakkongkon tuku kinang nyang nggone Wak Talib, kok ora mulih.” “Rak ya lunga wuda iki mau, ta?” Make Jemini manthuk karo kukut-kukut ajang. Jangan lan lawuh didokok neng sringkot, ditumpuk neng meja cilik kono uga.	11-12	Latar Sosial
36.	“Lo, Wak Talib! Mangga, mangga. Tanggal pira, ta, iki, kok...!? E, iya Tanggal selawe. Beneran, telat mangan niki wau. Dereng leyeh-leyeh. Cah-cah mau neng endi, mbokn? Kene cukur pisan!”	12	Latar Wekdal
37.	Wak Talib iya serdhadhu kumpeni. Wis tau dhines nyang Makasar lan Aceh. Saiki wis arep pensiun, oleh <i>wachtgeld</i> (<i>nganggur oleh bayar ngarepake pensiyun*</i>). Dheweke uga anak kumpeni asli, tegese bapak lan biyunge iya wong-wong tangsi.	12	Latar Sosial
38.	Rada ngowahi saka padatan, Talib kawin karo wong wadon njaban tangsi. Kawin karo wong Sundha asal Batujajar. Kanggone Wak Talib, sawise kawin karo anake wong tani Sundha kuwi mlebu donya anyar. Marga maratuwane sugih sawah lan duwe blumbang iwak.	12	Latar Sosial
39.	Wongtuwane Jemini, Wagiman, anak turune wong tani ing Desa Jenar, Purworejo Kedu. Uga akeh wong-wong dhaerah Purworejo lan Bagelan asale wong tani, padha teken kontrak dadi serdhadhu kumpeni. ..... Wong Sundha kuwi mlebu tangsi ora mung ngladeni sing lanang sarana olah-olah lan ngubengake blanjane sing lanang, nanging ya gelem dodolan utawa dedagangan.	12-13	Latar Papan, Latar Sosial
40.	Nalika dipindhah menyang Salatiga, peraturan tangsi ing kana ora ngolehake wong tangsi dedagangan kaya ngono. Mula Talib sakeluwarga golek idin manggon ing njaba tangsi. Ing kono dheweke wiwit tepung Wagiman sakeluwarga, sanajan dhinese kacek	13	Latar Papan, Latar Sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	sepuluh taun, nanging bisa dadi tepungan kang rumaket. Malah nalika ing Salatiga kuwi Wagiman iya urip ing njaban tangsi. Bebas antri adus, bebas jor-joran mangsak enak karo tanggane.		
41.	“Niku wau putrane mrika,” ujare bapake Jemini nalika dicukur Wak Talib. Wiwit ngarepake pensiun iki Wak Talib nyambi dadi tukang cukur, mlebu tangsi nyukuri para prajurit gentenan. Wagiman kena giliran saben tanggal selawe.	13	Latar Sosial
42.	“Kok dangu mboten enten dum-duman, nggih, Mas Sersan?” “Adate sasi Agustus, tanggap warsane Ratu Wilhelmina, akeh dum-duman. Taun kepungkur oleh sardences karo kain plekat, rak iya, ta?”	14	Latar Sosial
43.	Nganti sore Jemini ora katon. Emake wiwit bingung. Nalika nyadhong bagean daging jaran, jarene Wak Talib wadon, Jemini wis mulih mau-mau. “Nyang endi wae, ta, bocah iki!” gemremenge emake.	14	Watak Emak
44.	Jemini tangi, terus mlayu menyang kamar mandhi. Sing disebut kamar mandhi, kanggo bapak-bapak karo keluwargane ora padha. Bapak-bapak kaum priya ing sisih wetan. Wong wadon-wadon karo bocah-bocah ing sisih kulon.	15	Latar Papan
45.	Jemini mlebu kamar mandhi nalika kamar kono wis sepi. Wiwit asar mau adate kolah kono rame. Emak-emak lan anak-anake padha rame-rame adus bareng.	15	Latar Sosial
46.	Jemini kaget. Ana suwara lanang! Dheweke ngempet ambegan, anggone kepengin weruh sapa sing omong-omongan kuwi saya banget.	15	Watak Jemini
47.	“La kowe mengko bisa metu, ta, Mas?” “Dak pamit main sekak neng nggone Oom Slompret.” “Jam sanga theng, ya? Yen kenthong penjagan ditabuh, aku budhal mreane. Kowe aja kasep.” “Tenan, ya. Aja lali. Saiki dak mulih dhisik. Kowe arep adus?” “Iya.”	16	Latar Sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	<p>“Aku melu mlebu, ya?”</p> <p>“Ssstt!! Aja saiki, ah, isih padhang. Sapa ngreti, ana wong sing kasep adus maneh. Blai awake dhewe, konangan!”</p>		
48.	<p>Jemini ngenteni. Ngenteni nganti wong wadon mau gebyur. Lagi dheweke nyuwara, ethok-ethok lagi teka. Suwarane dibantas-bantasake.</p> <p>“Sapa kuwi?!” pitakon wong wadon mau.</p> <p>“Kuk! Kono sapa? Wangsulane Jemini sajak ora ngreti.</p> <p>“Jemini kuwi, ya? Ka endi, Jem, yah mene lagi adus?”</p> <p>“Ka nggone Den Sutras. Nontok jaran dibeleh,” wangsulane goroh.</p> <p>“E, wong jaran wis diedum mau! Goroh kowe. Ngeterke Siti, ya?”</p>	16	Watak Jemini
49.	<p>Jemini sing wis wuda, ora kakehan gunem, terus nyemplung kolah gedhe. Lali adhem. Terus nglangi kecepak-kecepuk marani panggonane sing ngundang. Njedule Jemini saka njero banyu kolah. Jemini weruh sing ngundang lagek wuda, rambute modhal-madhul, pipine isih ana barute tatu semu abang, susune...! Jemini durung kober nutugake nlusuri ndeleng luwih mangisor maneh</p>	17	Watak Jemini
50.	<p>Nanging Jemini wis nglangi ngadoh. Bali menyang kolah jamban kothakane. Dheweke isin weruh Ngadinem wuda. Ngadinem wis gedhe, susune wis menthek-menthek. Bisa uga kuwi sing arep dipamerake Jemini mau. Durung kabeh dipamerake. Jemini durung kober nonton sing sangisore. Jemini keburu isin dhewe ndeleng Ngadinem prawan gedhe wuda.</p>	17-18	Watak Ngadinem, Watak Jemini
51.	<p>Tanpa omong liya maneh, panganan sing digegem adhike terus direbut. Kena, cepetan diemplok. Adhike bengok-bengok nangis!</p>	18	Watak Jemini
52.	<p>“Jeminiiii! Biyasah, bocah kuwi! Blayangan sedina ora katon, yen nungul nggoda adhike! Kowe ki priwe, ta Jem karepmu?” pambengoke emake.” Ayo, baleke, rotine adhike!”</p>	18	Watak Emak, Watak Jemini
53.	<p>Emake mara tangan, Jemini dicethot pupune,</p>	18	Watak Emak

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	nanging ora nangis ora sambat. Mringis thok. Ndadekake saya mangkele Si Mak. “Huh, kowe! Sedina dina wareg ajar bocah iki!”		
54.	Jemini adate ora tau turu awan, sore-sore pancen wis turu. Adhik-adhike ya gampang turu sore. kari wongtuwane sing padha tangi. Emake nginang, bapake yen pinuju ora jaga utawa patroli, rokok klobot klembak karo omong-omong. Padatan sing diomongake crita-crita nalika ana padesan. Critane kaum pamili lan kabar-kabar anyar saka kampung. Kuwi wae ora tau kentekan warta. Upama dibalen-balenana, Jemini ya seneng wae ngrungokake karo liyer-liyer ngantuk. Urip ing padesan kang mengkono mau wujud dongengan thok kanggone bocah-bocah tangsi barakane Jemini, marga satemane bocah-bocah mau ora tau nglakoni. Lan sanajan urip ing tangsi, ing tengahe kutha Surabaya sing ora kambon sawah, kahanan desa Jenar-Bagelen sapiturute kuwi kabeh isih gumawang cetha urip ing bebrayane wong-wong tangsi kono. Omong-omong wektu sore ngono kuwi luwih gayeng yen bapake Siti mertamu. Utawa prajurit liyane ing tangsi kono kang asal saka Bagelen apa dene Purworejo. Swasanane dadi saya mambu padesan. Basa Jawa asline metu kabeh. Padha kelingan nalika isih urip dadi tani ing kampunge dhewe-dhewe. Lan marga kerep diomongake, wong-wong mau padha ora kepaten obor, padha ngreti larah-larahe pamiline.	19	Latar Sosial, Latar Papan
55.	Jemini eling wiramane. Ana rasa ndhongkol ing atine. Oh, iya, cah lanang sing ngusir dheweke mau! Embuh bocah kampung ngendi kuwi mau. Jarene bocah-bocah mau, bocah disebut ‘arek’. Embuh arek kampung endi iku mau! “Awat, koen, dakgasak!” ngontog-ngontoge atine Jemini nalika samono. Nggeget lambe, driji nyekethem kaya arep antem-anteman. Ora sengaja dheweke wis ngomong ngnaggo basa Surabaya, basane ‘arek-arek’ mau.	20	Watak Jemini, Latar Sosial
56.	Jemini ora mangsuli. Gambaran ing pikirane	20	Watak Jemini,

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	buyar. Emake ganti klambi apik. Genah yen arep lunga. Jemini diinguk, gage merem dhipet. Ethok-ethok turu. Emake marem. Jarike Jemini sing nyingkap, dibenerake. Sajake emake kuwi ya sayang marang dheweke.		Watak Emak
57.	Let karotengah jam Jemini bali. Krenggosan. Dheweke ora tau lunga bengi ijen. Apa maneh mlayu-mlayu mengkono. Rasane awak ora karu-karuwan, gemeter, adhem-panas, jantungge gledheg-gledhug. Lagi sepisan kuwi dheweke ngalami kang kaya mengkono. Ngalami mlayu bengi, lan nyekseni barang aneh, lelakon aneh. Atine tansah tap-tapan. Ora merga wedi konangan wongtuwane utawa mulih kari katimbang emake. Nanging hawa bengi rada nggleges, awak panas kabeh.	21	Watak Jemini
58.	“Jane yen mau genah Om Slompret, ben melu dhokare kene ora papa. Ning wong aku wedi mengko gek mung madha rupa, dadi ya dakempet. Mesakake lo, wong gloyoran kaya ngana. Mesthine sesuk dheweke ora dhines esuk, ya, Pak? “Lali aku, sapa dhines slompret isuk.”	22	Watak Emak, Watak Wagiman
59.	Esuk umum-umum sadurunge trompet esuk muni, Jemini wis tangi. Dheweke gatalan mlayu menyang kolah. Nguyu, terus raup. Banjur mlayu menyang ngisor pelem mburi tangsi. Kene ana wite pelem bapang, wite dhuwur, angel penek-penekane. Kajaba wite pancen lempeng ngejejer, ora ana pange sing cendhek, wite akeh semute. Rong dina kepungkur, Jemini oleh codhotan pelem neng ngisor wit kono. Saiki dipruput, mbokmenawa oleh codhotan maneh. Kancane ngerti bab iki akeh, nanging mesthi wae padha wegah mruput dhisik-dhisikkan tangi esuk. Kira-kira mung Jemini sing duwe akal tangi esuk golek codhotan ngono.	22	Latar Papan, Latar Sosial
60.	Emane esuk kuwi ora ana codhotan pelem. Jemini nutugake golek codhotan menyang Kampung Landa, yakuwi loji gedhe dalah pavilyune, sing madeg dadi pagere tangsi sisih kidul lan wetan.	22	Latar papan
61.	Racake sing manggon wong landa pangkate	22-23	Latar Sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	ora ana sing prajurit biyasa utawa krocuk, kulite putih-putih, irunge mancung-mancung. Ora ana sing duwe nyonyah. Mengkono uga wong Jawa sing manggon neng Kampung Landa kono, racake bujangan. Beda karo prajurit kumpepi Jawa sing manggon ing tangsi, sanajan seksi tunggone ciyut, oleh nggawa keluwargane, ya bojone, ya anake.		
62.	Wong Jawa tulen dadi serdhadhu kumpepi duwe pangkat dhuwur, bisa basa landa cas-cis-cus. Kuwi sing oleh manggon ing omah loji ing Kampung Landa	23	Latar Sosial
63.	Marga ora ana wong wadone, kerep wae wong-wong mau ngingu babu. Mung dikon umbah-umbah lan resesik omah. Babu kuwi teka yen esuk, mulih jam telu awan yen ndara tuwane wis rampung mangan awan. Babu siji sok geopeni Landa loro telu. Yen babu-babu wis padha mulih, kampung Landa kono sepi. Banjur ana Landa sing rumangsa isih repot ngurusi omah, njaluk tulung wong wadon-wadon, marga mung dikon ngopeni omah. Sing kerep nulungi ya bocah-bocah dhara anake prajurit-prajurit tangsi, marga wong-wong kang mengkono ora ngrusahi wong jejodhoan. Nanging kerep wae pembantu-pembantu wadon iki cukup diwasa, durung ana sing ndhedheki, terus didadekake munci dening wong-wong kampung Landa. Dimunci tegese didadekake babu, yen perlu nginep kono barang, dienggo kanca turu.	23-24	Latar Sosial
64.	Jemini esuk kuwi mlebu pekarangan Kampung Landa, perlune mung luru codhotan jambu kluthuk. Ing pekarangan mburine pavilyune Den Sutras ana wite jambu gedhe. Mrono playune Jemini esuk kuwi.	24	Latar Papan, Latar Wekdal
65.	Sapa wong gemluntung kuwi? Jemini wedi. Nanging dheweke ora gelem kelangan jambu kluthuk codhotan. Lan atine ya kepengin weruh, sapa wong nganggo klambi putih clana biru mau.	24	Watak Jemini
66.	Nalika ngliwati lawang pekarangan ngarep pavilyun, Jemini ora lali nglikrik wong gemblung ing pavilyune Oom Slompret mau. Isih panggah. Wonge durung obah. Wonge	24-25	Watak Jemini

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	sepaton, Sepatune kaku, nyekungkung. Mengko gek sing nganggo sepatu wong mati? Mrinding githoke Jemini. Mrinding kabeh kulite jemini. Terus gage mlayu ngoncati panggonan kono.		
67.	<p>“Heh! Kaget aku! Ka ngendi, Lik?!”</p> <p>Jemini uga ora kurang kagete. Mripate mlolo nyawang sing ditabrak. Cangkeme mangap, arep mbengok.</p> <p>“ka ngendi, Lik, isuk-isuk!” wong mau mbaleni kandha.</p> <p>Sing aruh-aruh kuwi Siti. Ngundang Jemini ‘<i>Lik</i>’, sanajan umur-umurane lima-enem taun luwih tuwa katimbang Jemini. Awune pancen tuwa Jemini.</p>	25	Watak Siti, Latar sosial
68.	<p>“Ka telek jambu. Pena, Yu?” jemini gatalan mangsuli. Suwarane isih ndhredheg.</p> <p>Jemini ngundang Siti kadhung kulina ‘Yu’.</p> <p>Nalika cilik biyen durung ngreti lereh-lerehe kluwargane, jemini wis tepung karo Siti. Cah wadon kang luwih gedhe katimbang dheweke, mula diundang ‘Yu’.</p>	25	Latar Sosial
69.	Siti kendel Ora sida tumuju pavilyune Den Sutras, nanging marani wong gembluntung sing disengguh Oom Slompret.	26	Watak Siti
70.	<p>“Ari suda siyang kok tidhur dhi sini gimana, ta?” ujure Siti kenes.</p> <p>Oom Slompret gedheg-gedheg. “pusing! Aku punya kepala <i>hoofdpijn!</i>”</p> <p>“O, Oom punya kepala pusing? Dipijet, ya?”</p> <p>“Ini, ya. Kowe tolong, bukak itu pintu. Aku mau <i>wandelen!</i>”</p> <p>“O, genahe saya disuruh ngengake lawang? Mana kuncine?”</p>	26-27	Watak Siti
71.	Oom Slompret rogoh-rogo sak, terus ngulungake. Sing diacungake saka rogohan sak dudu kunci, nanging tangan nyekethem, driji jempolane diblusukake ing antarane driji penuding lan penengah. Weruh driji nyekethem sing disodhorke menyang ngarepe Siti, Siti ngguyu mlengah karo nyablek tangan driji nyekethem kuwi disingkirake saka ngarepe. Ngguyune Siti karo sajak ngreti karepe tangan sing nyekethem dicablek kuwi	27	Watak Oom Slompret
72.	Dienteni Jemini sawatara suwene. Ora ana	27	Watak Jemini

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	sing aton metu. Siti iya ora metu-metu. Srengengene mlethak. Bang-bang raina. Jemini ora sabar. Terus bali mulih.		
73.	Sesasi sepisan, saben tanggal nemlikur, serdadhu kompeni sing wis omah-omah nampa rangsum bahan pangan. Beras, gula, uyah, iwak asin. Kadhang-kadhang lenga, kayu pawon, sabun cuci iya didumi. Cacahe ora mesthi. Yen wayah rangsuman ngono, sawise appel jam lima esuk, serdhadhu-serdhadhu mau padha baris jejer-jejer neng <i>fourier</i> .	28	Latar Sosial
74.	Rangsuman pangan ngono kuwi ora kena mung numpuk kartu utawa diwakilake wong liya. Kudu kepala keluargane dhewe. Dadi keluargane sing isuk-isuk wis padha antri, ya ora bisa oleh mbanduman rangsuman yen kepala keluargane ora teka dhewe.	29	Latar Sosial
75.	“meneng! Yen ora, dak jiwit lo!” “Jiwwiten, gak wedi!” Ditantang mangkono mau nom-noman kuwi dadi jengkel atine. Jemini dicandhak! Luput! Bocahe trengginas endha. Kanca-kanca barakane Jemini wis weruh, melu seneng weruh tandange Jemini.	30	Watak Jemini
76.	“O, Arek lanang jancukan, ya ngana ika!” Si Jemini mleruk. Ethok-ethok isin banget. Nanging satemene ing batin, dheweke mbayangake kedadean ing kolah padusan mau bengi. Lan mlebune Siti karo Oom Slompret nyang kamar mau esuk. Wong lanang karo wong wadon awake pepet-pepetan, sesenggolan. Mara-mara Jemini ngrasa dheweke wadon! Kulite mrinding, jantunge nratap.	32	Watak Jemini
77.	“Niki wau Oom Slompret rak nyuwun mawi nikahan. Langgih carane dospundi, mung manut kula.” ‘La yen nikahan cara Jawa, beneran saiki sasine Mulud. Siti apa ta neptune? Septu Legi, ya? La kuwi digoleke dina Rebo. Sik, saiki Senen Pon. Rebone Kliwon. Rebone Paing wae,” Wagiman lanang banjur urun rembug. Yen bab golek dina ngono kuwi, Wagiman pancen klebu pinter. Adate cocok dienggo	39	Latar sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	lelaku.		
78.	Atine seneng ngijen, sanajan kancane akeh. Dheweke ora tau lowong, melu obrok, koyak, bag-sodor, cirak, sondhah-mandhah, cekake dolanan bangsane entrong-entrongan. Nanging yen gatheng, slenthingan karet, macanan, dheweke wegah. Luwih seneng mlayu-mlayu nirokake sepur ndhas ireng, nyarug-nyarug lemah, utawa engkle neng ngisor pelem ijenan. Yen ijen, bisa ngumbar gagasan ngambra-ambra. Sok-sok rengeng-rengeng.	41	Watak Gemini, Latar Sosial
79.	Ledhek-ledhek ngono adate nglakonake crita Andhe-andhe Lumut utawa kethek Ogleng, tembangane akeh sing saru. La kuwi sing kerep ditirokake lan gampang diapali. Yen ora ana wong sing weruh, kadhang-kadhang tangane kumlawe, nirokake ledhek yen nyekel sampur. Njoget. Karo nembang-nembang nirokake sing nggerongi ledheke, <i>“Warunge dhoyong ngulon, ledheke njaluk kelon! Ya ngono, ya ngono!”</i>	41	Latar Sosial
80.	Lan sing mengkono dadi uripe bocah-bocah ing tangsi kono kabeh. Nganti kondhang, bocah tangsi seneng kerengan, ora lanange ora wedoke.	42	Latar Sosial
81.	Ing sawijining dina, Gemini dolanan ijen ing urung-urung mburi tangsi. Dheweke nyekeli iwak wader sing lumban langen ing banyu kalen. Banyune ulese biru buthek. Nalika nyincingake jarite arep ngrubyuk banyu, weruh kentole dleweran banyu ules abang! Dheweke kaget lan gumun. Kena apa ulese abang? Banyu ing kentol diusapi. La kok ndlewer maneh. Mangka dheweke ora nyiprat-nyiprat banyu kalen maneh.	42	Watak Gemini
82.	“Korengan? Adate kowe nyimpen koreng neng bokong. Durung mari tenan..?” “Nggak, ki! Anu, ki, Mak. Getihen gak merga-e koreng. Getehe metu saka njero weteng. Liwat...(dheweke nyebutake pawadonane).” “Huss! Aja sok nyebut ngono iku maneh! Ora ilok!” “Lho, la yok apa se, lek gak oleh disebut. Lak	44-45	Latar Sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	<p>jenenge ancen lak tor...!”</p> <p>“Jem! Meneng!” sentake emake. “Aja disebut!”</p> <p>“La anu-e, Mak. Getehe metu saka ‘sing gak oleh daksebut’ tor... ‘sing gak oleh daksebutke jenenge iku’ metu getehe ngene iki, Mak!”</p> <p>ujare Jemini karo pringisan melas asih.</p> <p>“Oh! Suker, ta, kowe kuwi jawane? Ladalah! Wis prawan tenan kowe saiki. Tingkahmu sing rada sareh!</p> <p>“Prawan iku yok apa, se, Mak? Biyek ika aku ya wis tau disebut prawan mbarek Emak. Sakniki diarani prawan maneh!”</p> <p>“Prawan ki kowe wis diwasa. Wis dudu bocah cilik maneh. Mula tingkahmu ki rada alus sithik. Kowe wis prawan, ki tegese wis akil baliq. Tandhane ya suker kuwi.”</p> <p>“Iki engkuk ya isok mari, tah, Mak?”</p> <p>“Mari. Nangisng watara sesasi pisan kowe mengkono maneh.”</p>		
83.	<p>“Wah, gak enak, ya, dadi arek wedok iku. Lek arek lanang yok apa, Mak? Gak metu getehe koyok ngene, ya, mak?”</p> <p>“Wong lanang yen arep diwasa ya disunat. Pucuke planangan dikethok. Lara! Padha wae!”</p>	45	Latar Sosial
84.	<p>“Huss!! Diinceng apamu?! Karepmu dhewe! Wis gek ganti, kowe ki. Sesuk dakdusi banyu kembang setaman. Telesan ngono wae.”</p> <p>“La apa didusi barang? Nggarahi apa, se?”</p> <p>“Ya karo bancakan sithik. Tuku jajan pasar. Ala-ala kae kowe isih putune wong sugih pari, Jem. Ngene-ngene ya mesthi dibancaki barang. Ben slamet. Ben cepak rejekine, cepak jatukramane!”</p>	45	Latar Sosial
85.	<p>“Wis, cep! Aja kakehan omong! Gaweanku isih sadhabreg. Sesuk esuk bapakmu ben lunga menyang Pasar Turi golek beras. Kudune kajaba bancakan, untumu kudu dipangur.”</p> <p>“Dipangur ki dikapakna, Mak?”</p> <p>“Dipapake. Dikikir. Nanging wong kene ora ana tukang pangur, ya mbesuk wae yen mulih menyang Jenar.”</p>	46	Latar Sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
86.	Ing dina Jumuwah Pon let patang dina saka kadadean kuwi, kamare Wagiman rame. Wagiman klebu wong kasembadan ing kampunge, mula krungu anak prawane wiwit nggarapsari, iya banjur didusi, dibancaki, didandani apik.	46	Latar Wekdal, Watak Wagiman
87.	“La sedulur-sedulur wis padha ngarep-arep tekaku. Kapan-kapan pensiyun, Wak Talib balia menyang dhangkane!” “Pundi, Wak Talib, dhusune?” ‘Batujajar. Yen kowe neng tangsi Batujajar takon Kartakusumah, ngono mesthi diterke. Ora adoh saka stasiun Padalarang.”	48	Latar Papan
88.	“Rak ana punggawa PTT (<i>jawatan Pos, Telepon, Telegrap*</i>) sung njupuk layang iki saka bis-bisan ing wayah esuk.	48	Latar Sosial
89.	Disuraki kanca-kanca sapirang-pirang, jemini ora kuwat maneh. Dheweke mlayu mulih karo kami sesegen. Embuh kena apa, rasane kok isin banget! Pitakon-pitakonan saka kanca-kancane ora diwangsuli. Mlebu seksi tunggone wongtuwane karo gedrag-gedrug. Lawang setengah menga disurung ngeblak, dher!!	54	Watak Jemini
90.	Jemini ora mangsuli. Tangise saya ndadra, sesunggruke saya banget saya banget, gegere nganti hoyak-hoyak. Dheweke ora tau oleh elus-elus kaya wektu kuwi. Tangane emake rasane nyenengake. Jebul emake ki ya tresna marang dheweke! Wis suwe banget rasane tangane emake ora tau nggrayan sirahe, grayangan katresnan. Biyen, dhek Sum isih bayek, Jemini kelingan gawene dielus-elus emake. Nanging bareng adhik-adhike lair lan saya gedhe Jemini luwih kerep disiwel, diunek-unekake, dikongkon lan disentak katimbang dielem lan dielus-elus. Aneh, awan kuwi, nalika atine lagi anyel, emake namakake tangane kanthi gemati! Gawe ayome atine Jemini.	55	Watak Emak
91.	Sanajan tanpa nari Jemini, Wagiman lanang wadon wis nampa panglamare Urip. Malah Wagiman terus kirim layang menyang kampung, nakokake yen neptu Senen Paing apa cocog yen dijodhokake karo cah wadon	56	Latar Sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	sing neptune Rebo Legi. Upama cocog, dina apa sing becik dienggo dhaupan. Wagiman duwe wong sing ngreti nggathuk-nggathukake dina ngono kuwi neng kampunge.		
92.	Emake Jemini kongkonan tangga teparone, ana sing disambati golek bokor, golek sewan wayang kulit, golek dhalang lan wiyagane, ana sing dipatah golek sapi belehan, lan koki dalah peladen, biyada klawan sinoman. Kabeh wis dipasrah-pasrahake marang tangga-teparone ing tangsi kono.	57	Latar Sosial
93.	Mantene Jemini oleh Urip saka Tangsi Sambongan, ditanggapake wayang lulang saka Sala sajrone patang bengi. Telung bengi tutuge dianakake tayuban. Wong satangsi melu upyeg, melu duwe gawe kabeh. Ora mung wong Jawane, dalah Landa-landane sing manggon neng Kampung Landa, padha melu repot ngatur patroli, piket lan liburan. Kanca-kanca para serdhadhu tangsi liya, kaya ta Tangsi Dinaya, tangsi Gatotan, Tangsi Wonokromo, kabeh diulemi.	58	Latar Sosial
94.	<i>“Zo lief! Maar te jong, niet waar?”</i> ujure Land dhuwur sing nginguk saka jendhela. Sing dijak omong-omong durung katon, isih miyak-miyak wong sing kebak neng ngarep jendhela. “Oh, baguuus!” Landa anyar sing muncul neng jendhela banjur omong. “Mari! Mari Tuwan Piet! Mari, masuka!” Wagiman ngacarani dhayoh istimewa kuwi dikon mlebu menyang kamare manten.	60	Latar Papan
95.	Landa dhuwur sing diparani Landa Dawa dening wong tangsi kono, iya banjur melu manthuk-manthuk. Omong cas-cis-cus karo kanca Landa liyane. Sawise tamat katog, banjur padha lunga. “Permisi! Permisi!” “Lo, nanti dulu, Tuwan Piet. Misih diambilken unjukan kok, mau pigi!” “Apa itu?” “Suguhan. Nginum. Nginumannya belum!” “O, terimakasih, ya. Wagiman baek hati...!”	60	Watak Wagiman
96.	Ing sisihe kuwadhe, Emake Jemini ngadhup bokor sing ditutup. Dhayoh-dhayoh wadon adate teka mung sedhela. Teku terus antri	61	Latar Sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	gentenan mlebu nonton manten sing dilungguhake ing kuwadhe. Gentenan nyalami sarana tabikan tangan karo Emake jemini. Sawise ngucapake slamet lan aweh restu marang sing dadi manten, dhayoh mau banjur nyemplungake dhuwit kelip utawa talen ing bokor kang ditutup mau. Sawise ngono, banjur metu, mulih.		
97.	Dhayoh lanang adate luwih suwe anggone njagong. Apa maneh nalike ana tayuban. Dhayoh lanang padha lungguh ngupengi papan pagebyangan utawa pagelaran. Ana ledhek papat, sing telu saka Sala, sing siji saka Cerme, wondene yen nembang bisa cocok. Yen gendhing mandheg, ledhek-ledhek mau marani para dhayoh karo nggawa baki. Ing baki ana sampur lempitan, karo wiski ing gelas sloki. Baki diunjukake marang dhayoh lanang. Dhayoh lanang oleh nampik. Yen wong lanang gelem nampani gelas wiski, diombe, tegese lamarane ledhek ditampa. Sampure lempitan dening si ledhek banjur dijereg lan dikalungake ing pundhake dhayoh lanang mau. Dhayoh sing nampa lamaran ngrogoh dhuwit, diselehake ing baki karo ngabani gendhing apa sing arep dijaluk kanggo ngiringi jogede. Menehake dhuwit kuwi, yen wis padha mabuk, ora kok diselehake ing baki, nanging kerep wae diselehake ing njero kembene si ledhek karo grayang-grayang susune si ledhek.	62	Latar Sosial
98.	Yen wis wayah lingsir kulon, dhayoh-dhayoh wadon wis arang katon, dhayoh-dhayoh lanang raine wis padha abang marga ngombe tuwak utawa wiski, aturan-aturan joged wis ora genah. Ledhek siji sok dikaroni, yen wayah gong ditabuh, dhayoh-dhayoh mendem kuwi ora isin-isin ngambung pipine ledhek ing papan pagebyangan. Ing kono saya muyeg anggone padha tayuban. Malah yen wis padha mabuk tenan, ora mung ngambung, nanging uga ngekep-ngekep ledheke. Wong lanang sing paling kendel utawa sing paling kuwasa marga olehe nyumbang dhuwit cukup akeh, adate sing ngampluki ledhek adhep-adhepan	62-63	Latar Sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	adu arep, dene wong lanang liyane padha surak-surak ngububi, supaya anggone ngamploki ledhek wadon dikon saya wani, malah bokonge wong lanang wadon rerangkalan ing pagebyangan kuwi padha disurung-surung mengarep, supaya ngarepe bokong padha diadu genjot-genjotan.		
99.	<p>“Wis bengi. Kono gak ngantuk?” pitakone diambil.</p> <p>“Lek awak pena ngantuk ya turua dhewek apaka! La apa ndadak ngajak-ajak? Thik juwehe! Turah cangkem, tah?” Gemini nyuwara sengkak.</p> <p>“Engko nusula, ya?”</p> <p>“Nosul mbahe Sangkil, tah? Ga sudi!”</p>	64	Watak Gemini
100.	<p>Urip kudu sabar. Seprei sing neng tangsine maratuwa kana ora lungset ora papa. Ora dituroni manten sakaro ya ora papa. Wektune turu awor mung cekak. Sawengi rong bengi wis kudu pindhah nyang tangsine Urip. Seprei sing neng Tangsi Sambongan kene suwe-suwe rak ya lungset! Wong wis dadi manten, wong loro sakaro arep turu ngendi maneh. Ora wurung turu awor ya mung neng peturon sungsun kuwi. Wektune ora winates. Yen saiki ora bisa, ya sesuk. Yen sesuk ora klakon turu awor nglungsetake seprei, ya suk emben. Suwe-suwe mesthi klakon. Urip kudu sabar!</p>	64	Watak Urip
101.	<p>Gemini ngadeg. Uwet mbukaki peniti, mbukak klambi kebayane. Sing lanang nyawang wae. Sanajan Gemini balungane pawakan dhuwur lencir, klebu nyekingkring, lengene dawa, nanging cagak kembene saiki wis mendhosol. Mendhosol legek thukul, durung menthek. Saiki Gemini manten wedok uwet nguculi kendhit setagene sing dawane enem meter, terus digulung. Pancen isih dhere cilik, awak nglegena kembene rada keplorot ora ndang dibenerake utawa ditutupi, isih ora pati duwe isin kamanungsan liyan. Dilabuhi nggulung kendhit setagene dhisik. Ora gupuh.</p>	65	Watak Gemini
102.	<p>“Kathik takon-takon barang! Madhepa rana, aku arep salin jarik! Sumuke eram!”</p> <p>Urip manut. Nanging malah kebeneran, ing ngarepe ana pengilon, dadi apa sing</p>	66	Watak Urip

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	<p>ditindakake Jemini kawruhan kabeh. Jarit gantine wis dicepakake, dijereng karo ngadeg, mara-mara mak srut, jarik sing nemplek awak nglumpruk mangisor. Jemini age-age ngubetake jarike gantine, sret, sret, wis nganggo jarik anyar gantine.</p> <p>“Uwis?” Urip api-api takon.</p> <p>“Heh! Aja mengko dhisik!”</p> <p>Urip kaku, ora wani mengo. Nanging saka pengilon dheweke weruh Jemini rampung ubet-ubet jarik, diubet setagen, mbenakake kutang, banjur ndhudhahi klambi kebaya antine, terus dienggo. Lengine sing gilig ketutupan.</p> <p>“Uwis?” Urip takon-takon maneh.</p> <p>“Heh! Kok kesusu, dakjewer kuping pena engkuk! Madhepa mrana!</p> <p>Nanging Urip weruh yen Jemini wis rampung olehe salin nganggo, terus mapan turu ing dhipan ngisor. Sentak-sentak mung gertak sambel.</p>		
103.	<p>Diayem-ayem, nanging meksa ora ayem. Atine isih jempalikan. Urip sanajan tumindake kalem, nanging atine gragapan.</p> <p>Dheweke metu, arep takon tangga kiwa utawa tengen. Tangga anyar, marga seksine ya seksi anyar. Sing ditepungi mung Yu Atun.</p>	72	Watak Urip
104.	<p>Emboke lagi mususi beras neng sumur kompan. Klambine anyar, olehe gawe ya nalika Jemini arep dadi manten. Nganggo gelang lan kalung. Emake saiki sugih!</p>	73	Latar Papan
105.	<p>Lumantar kadinah, Jemini kerep melu ngeterake matengan menyang omahe Radian. Radian mono kaya Sutras, oleh omah dhewe neng njaban tangsi, marga pangkate wis pembantu letnan. Prajurit Jawa sing disebut melu KNIL (<i>Koninklijke Nederland Indiesche Leger = Tentara Kolonial Hindia Walanda, sing nganti jaman saprene uga lumrah banget disebut ‘tentara kumpeni’</i>*) sing pangkate dhuwur, luwih saka sersan, oleh papan ing omah loji Kampung Landa. Ora manggon campur karo prajurit sing pangkate rendhahan sing oleh manggon ing seksi sacumpleng</p>	75	Latar Sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	njerone tangsi.		
106.	Pancen. Saya suwe, pamore Jemini saya katon sumorot. Raine mangar-mangar, rambute sing arang teles moreh-moreh ndadekake manise. Mripate isih tetep kocak, pandirangan, nanging dhadhane sing mbrenjul lan bokonge sing nyedhit, nyuda ronghehe tindak-tanduke. Yen ngguyu, yen mesem, wis beda karo sadurunge kawin. Ora lidok yen akeh jaka sing saya kepencut.	76	Latar Sosial
107.	Atine Radian nratap. Ethok-ethoke lawang kamar ditutup, mapan turu, nanging nutupe lawang ora dirapeti. Saka celahe lawang kuwi dheweke nginceng lan nguping. Bocahe sing diinceng ora krasa. Bocahe guyon karo Kadinah. Satemene isih cilik . Isih enom banget. Nanging dedege sing dhuwur, lan dhadhane sing mlenthu marahi katon seger. Seger kanggone sawangan mripat lanang. Onder Letnan kuwi nibakake awake ing peturon. Mikir. Pikirane kecanthol payudarane kancane Kadinah sing ngladeni tata mangan kuwi! Dhadhane kuru aking, nanging susune kok olehe menthek-menthek, yen digawe nyambutgawe obah miyarmiyaur, minthal-minthul. Kira-kira ora dikutangi. Isih cilik, durung nganggo kutang. Iih, atine Radian lanang greget-greget ing peturon kamar.	76-77	Watak Radian
108.	Jemini kaget nalika sawijine sore diundang bapake dikon lungguh neng kursi mangan. Yen bapake mertingkah mengkono kuwi adate ana prekara kang wigati. “Ngene, Nduk. Kowe ki apa kerep dolan neng nggone Den Radian?” Wagiman terus narap. Jemini ora ngira babarpisan anggone ngrewangi Kadinah nata ambeng neng omahe Radian dadi rembuge wong tuwane. “Ancene tau, Pak. Tapine gak kerep. Iku, Pak. Onok gaene apa, se?” “La kowe ya kenal karo Den Radian?” “Gak, iku. Onok barange sing ilang se? Pitakone Jemini. Dheweke pancen wis blusukan mlebu omah kono. Dikancani kadinah. Nanging nalika kuwi Radian dhines,	77	Watak Jemini

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	omahe suwung.		
109.	<p>“Dieriki apa dilerik ya babahna! Gak kalong ae” Jemini motong. Tangkepe ya arep mutung.</p> <p>Nanging wektu kuwi Wagiman sajake anggane rembugan wis diajangi mawa sikep keras. Mula ujare sentak, “ Ya ben piye?! Den Radian mau ketemu aku, lan omong, sing pokoke takon awakmu. Apa gelem kowe dijak nyang Betawi? Den Radian arep dipindhah mrana!”</p> <p>Jemini wis meh ketrucut mbantah. Ora preduli. Nanging wurug omong. Bapake ngotot lan methentheng. Sajake iki kudu diadhepi tenanan.</p>	78	Watak Wagiman
110.	<p>“La Bapak, yok apa, Pak? Den Radian iku temene sapa, se?”</p> <p>“Sapa piye? Ya wong kae!”</p> <p>“Beke bapak ngreti, dheknèn iku anake Demang Wates apa Panewu Sentolo?”</p> <p>“Demang Pancal-panggung, apa?! Panewu Sontoloyo apa? Umure wis tuwa. Dheweke ki jare wong Klompok kumbèn kana. Mula omongane rada kagok yen ngomong cara Jawa. Beda yen lagek ngomong ‘ngapak’. Nyong ra ngretih! Barange ya nora dikapak-kapakna wong nangka thok....!”</p> <p>Jemini njegigis. Apane sing nang kathok? Bapak ki saru!”</p> <p>“Nangka thok, karepku barange sing diedol wong bakulan kuwi wowohan mung nangka wae, ora ana barang dagangan liyane. Ucapane ‘nangka thok’. Dudu barang apa sing neng kathok! Kowe ki...?!”</p>	81	Latar Sosial
111.	<p>Pirang-pirang dina sawise rembugan kuwi, Jemini katon saya tuwa. Atine lan pekertine. Wis ora katon blayangan ora karuwan tegese, emoh dolanan karo kanca-kanca sabarakane yen ora sinambi momong adhine sing wuragil.</p> <p>Dheweke iya ora ngewangi Kadinah neng omahe Den Sutras sing sok nyambi laden menyang omahe Den Radian barang. Luwih seneng ngewangi emake. Ana wae sing dicekel. Ya isah-isah, ya umbah-ubah, reresik kamar, malah yen sore sawise</p>	82	Watak Jemini

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	<p>slompret appel Jemini katon gelem dondom sandhangane adhike sing bedhah-bedhah. Cekake klakuane Jemini malik grembyang, saka clelekan lan pethakilan dadi anteng lan jinem!</p> <p>“Anggak kowe, Jem! Saiki ra tau ngetok!” Kadinah tau ngmpiri Jemini, diajak menyang Kampung Landa.</p> <p>Jemini mesem. Dalah omonge owah, dadi larang! “Jare aku saiki wis gedhe, lhe? Engkuk Sinyo Dhokur Landa Dawa mundhak nglamar aku, lek aku blayangan sliweran ndhuk kampung kana!”</p> <p>Kadinah ngguyu cekakaan. “Kemayumu, Jem! Tuwan Piet mono wis duwe tunangan neng negarane kana. Mongsok gelem karo wong Jawa ngene iki!”</p>		
112.	<p>“Ah, kowe ki digolekake dalan urip kepenak ora gelem nglakoni! Dimunci Den Radian tanggung penak uripmu, Jem. Wonge gemi. Uripe prasaja. Blanjane gedhe. Ora akeh tingkahe. Gek sedhela engkas dheweke dipindah nyang Betawi. Enak kowe, Jem, yen klakon dijak nyang Betawi. Kuthane luwih rame timbang Surabaya. Gedhung komidhine akeh, enak kowe saben malem Minggu bisa nonton komidhi!”</p>	83	Watak Radian
113.	<p>“Ha iya, ka, Jeng. Aku iki kak ikin ngongo kae kangga-kangga.....!” emake melu urun rembug karo ngubengake susure. Jarene ‘isin karo tangga-tangga’.</p> <p>“Wis, ta, kowe ki aja melu-melu ngrindhuhi pikirane gendhuk!” panyentake Wagiman. Ketara yen satemene dheweke ya wegah ngrembug bab Radian.</p> <p>“Ngatange kageng-kageng kenge ya kugu ngrengguk kui!”</p>	84	Watak Wagiman
114.	<p>“Ia yok apa, tah, Pak?” SI Jemini gage megat omonge emake. Padatan yen wis rembugan bab Radian, emak lan bapake banjur pethenthengan. Emake mung judheg mikirake rasa-pangrasane dhewe. Ora seneng digremengi tangga-teparo marga sugih saka anggone duwe gawe. Nanging nyopot kalunge tukon asil sumbangan anggone duwe gawe</p>	84	Watak Emak

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	ngawinake Jemini, ya eman, wegah.		
115.	<p>“Heh! Wis, aja ngomong!” ujure bapake Jemini sentak.</p> <p>“Lo, rak bener, ta, Pake?!”</p> <p>“Wis? Wis kok pikir tenan, Ndhuk? Wagiman omong sareh, ora preduli omongane bojone.</p> <p>“Wong udakara limalas taun luwih tuwa timbang kowe lo, Den Radian kuwi.”</p>	85	Watak Wagiman
116.	Ing Betawi tangsine luwih gedhe. Luwih amba. Omahe ora wujud los-losan, nanging kopel-kopel. Sawuwung mung dienggo loro utawa telung keluwarga. Saben omah ora mung dumadi sakamar, nanging genep nganggo pawon, kakus, jedhing. Cekake bisa urip ijen tanpa ketemu tangga.	86	Latar Papan
117.	Dene kelakuane Radian ora akeh owahe karo dhek ana Surabaya. Yenmlaku nguncluk ora nyawang ngiwa-nengen. Arang nyapa kanca utawa tangga. Uripe kaya jam, theng jam papat, turu awan, theng jam lima tgi, snyemir sepatu lan ngresiki sandhangane dhewe, theng jam enem adus, lungguh utawa makani kucing, theng jam wolu mangan bengi, theng..... ngono sateruse. Arang guyon-guyon utawa omong-omongan karo kancane saomah. Dene Jemini isih rumangsa liya, ora akeh omonge.	86-87	Watak Radian
118.	Bener kandhane Kadinah. Radian pancen gemi. Mula durung suwe anggone manggon neng Betawi wis bisa tuku radio merk Erres. Yen bengi distel klenengan Solo. Lemarine anyar. Wekkere iya anyar, mula sadurunge kebribenan unine slompret wayah esuk, Jemini wis digugah nganggo jam wekker.	87	Watak Radian
119.	Nanging rekasa kanggone Jemini. Esuk-esuk dheweke kudu wis tangi. Nggodhog wedang. Sarapan esuk kudu wis rampung jam pitu sadurunge Radian budhal menyang markas. Kaya dhek aneng Surabaya, Radian tetep diseleh ing babagan administrasi. Mlebu jam setengah wolu, mulih jam telu utawa setengah papat sore. Arang neng omah.	87	Latar Sosial
120.	Mengkono yen Radian mulih ora mendem. Blanja sadina-dina diurus. Nanging kang mengkono suwe-suwe iya owah maneh.	89	Latar Sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	Radian kenal ciu. Terus kerep lunga bengi, mulih mendem. Malah kerep wae theng jam papat ora terus mulih menyang omah. Mengko jam wolu bengi teka sempoyongan karo misuh-misuh. Ambune kaa tape ketan, nanging luwih sengak.		
121.	<p>Thok-thok-thok! “Jem! Jemini! Bukak!! Jejeg ndhasmu pisan yen ora gelem ngengani lawang. Hik! Wong desa ora ngreti ndesane! Hik! Dhapurmu kaya..... Jem!” Dhok-dhok-dhok!</p> <p>“Enggih, Den!! Ke riyiin!!”</p> <p>“Kowe ki tunggu omah mung ngo-hik! Ngorok wae, ya! Byangane!’</p> <p>Ceklek. Lawang dibukak.</p> <p>“Raimu ora ayu! Tunggu omah mung micek wae! Hiihh, kowe!”</p> <p>“Athooo, Deeen!! Pedhes niki, rambut....!”</p> <p>“Rambut kok reyep-reyep kaya gendruwo! Sapa sing muruki, methukake wong lanang rambute ora digelung?! Mbahmu Begelan, ya, sing ngajari?! Rambut candhak ngene iki hik, tandha wong wedok sing ora setiya! La, la, hik, laaa tara-bom! Tara-bom! Hik! Raimu kaya..... Jem, hik-hik!”</p> <p>Jemini wis ora sambat maneh. Rambute dijambak wong sempoyongan, dienggo teken. Wonge menyanyi karo misuh-misuh, karo ngece-ece.</p>	89-90	Watak Radian
122.	<p>Mengkono uga Siti bojone Oom Slompret sing teka niliki mboklike, dadi welas weruh kahanane Jemini. Siti nyipati dhewe Radian teka mendem, njambaki rambute Jemini, malah ndhupaki lempenge Jemini barang. Jemini sing mung nganggo entrok ~ sandhangan rangkepan njero kaya sing dianggo nonik-nonik Walanda. Cetha tenan kelarane lempenge didhupaki mengkono, marga Jemini mung nganggo entrok tipis mengkono kuwi. Ora sranta Siti banjur mbopong anake sapihan karo nuntun sing wis bisa mlayu, nyingkir saka omahe Radian. Tanpa pamit mboklike.</p>	90	Watak Siti
123.	<p>“Ih! Aku ya ora cocog, ngono kuwi. Wong Jawa. Ya jarikan, ya kotangan, susune</p>	91	Watak Sri

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	dibungkus sing seret singset, ora katon gliyar-gliyur-gliyur aya ngono. Sokur kebayakan. Ora awak wadon diumbar ndlondeng kaya mengkono kuwi. Kajaba disawang nggilani, mungguh aku ya isin banget, awakku wuda disawang wong lanang akeh sing padha liwat ngarep omah...!”		
124.	<p>“ApaTuwanmu ra tau ngakon kowe nyandhang tiru-tiru cara Landa ngene?”</p> <p>“Rak. Sanajan wong Landa, Tuwanku ora tau nglaruhi aku anggonku tansah nyandhang jarikan, kotangan, lan kebayakan. Jare nganggo tapih aku saya nggemesake. Yen ngajak campur turu, hi-hi-hi, jarene miyak apa nyingskap tapihku kuwi nganggo perjuwangan, hi-hi-hi, ora gampang, ana senine, marakake nepsune saya mudal-mudal! Yen kecekel apa kedekep, jare nglegakake marga sakakasile perjuwangane, hi-hi-hik.”</p> <p>‘Oo, trondholo! Mulane Yu Siti cindhile mbrudhul...!’</p> <p>“Iya, yake, ya? Wong ora bosen-bosen ki, saben-saben mesthi ngono...!”</p>	92	Latar Sosial
125.	Sangkure Siti, Jemini sengkut anggone dadek geni kanggo setlika. Wingi wis dipesen karo Tuwane kon nyetlika klambi dhines pameran, marga esuk tanggal 31 Agustus, dina wetone Ratu Wilhelmina, serdhadhu kumpeni arep nganakake <i>parade</i> .	93-94	Latar Wekdal
126.	<p>“Aku rak wis kandha! Nyampirke kaya ngene iki genah yen ora bener!” Omong ngono mau karo getem-getem. Weruh Jemini mbungkuk neng ngarepe arep njupuk clana, sikile munggah, ndhupak lengene wong wedok kuwi. “Hih! Kowe! Wong kok ora ngat-ati babarpisan!”</p> <p>.....</p> <p>“Jemini!!” pambengoke Radian kaya setan kesurupan. Jemini kaget. Tumoleh.</p> <p>“mrene!” Mripate wong lanang kuwi mendelik. Suwarane bantas.</p> <p>Jemini nyedhak, terus dicandhak rambute, ngono wae. Dijambak, digeret menyang</p>	94	Watak Radian

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	cedhak pengaron pecah. “Delengen! Apa kuwi?!”		
127.	Radian ngumbar kanepsone. Jemini mung bisa jerit-jerit karo mbrebes mili. Ora nangis gero-gero, mung njerit yen krasa lara. Malah bareng wis rada suwe kena ajar, ora sambat babarpisan. Dijambaki, ditepangi, digeceki, ora sambat, ora mbantah. Ora keduman papan nerangake apa sing kedadean esuk mau!	96	Watak Jemini
128.	Wondene esuk umun-umun sadurunge slompret muni, Jemini wis klethekan gawe wedang. Roti sega utawa roti tawar wis diirisi, dicepakake ing meja makan. Diirisi kulite, dileleti mertega, terus diirisake keju utawa ham kanggo isine roti. Yen esuk ngono kuwi, Radian mesthi ngombe kopi susu. Repote lengganane susu sing teka saben esuk, kerep kasep, ora nututi jame. Tekane kawanen. Mula susu blek-blekan gambar nyonyah landa ya wis gelem.	67	Latar Sosial
129.	Esuk kuwi Radian budhal esuk. Arang-arang melu baris marga umure pancen wis ora enom maneh. Lan gaweane ing babagan tulis-tulis. Nanging esuk kuwi dheweke kudu melu <i>parade</i> . Jam enem esuk Radian wis ngumpul karo kanca-kancane lan melu baris ing Waterlooplein. Jemini ibut mangsak neng pawon. Dheweke ngreti, bubar baris ing dina gedhe ngono mesthi terus pista, mangan-mangan lan ngombe-ngombe. Radian mesthi ora mangan panganan pasugatan pesta, nanging ngombe bir lan jenewer sakatoge. Mengko mulih mendem! Yen mendeme ora patia banget, padatan gelem mangan dhisik. Yen banget, teka mung misuh-misuh utawa nyiksa muncine, lagi nggeblag turu.	98	Latar Sosial, Latar Wekdal
130.	“Jeeem!! Maem-maem-maem!” sing turu nyuwara. Jemini gage nyedhak, ndhedhel kuthubarune. Tangane wong lanang kuwi digrayangake payudara wadone langsung ngrogoh njero kotange, kaya biyung ngeloni bayine. “Ssh-ssh-ssh,” karo mengkono pembisike Jemini marang sing turu supaya Radian bali angler maneh.	102	Watak Jemini

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	Radian grayang-grayang sing dirogoh tangane, ngrasa marem, banjur lerem. Jemini unjal ambegan dawa, sabar, ora ngowahi apa sing dumadi. Kutange dijarake mbledheh dirogohi tangan lanang, kaya patrape biyung sing temenan kae.		
131.	Metu saka omah wis parak esuk. Nanging tekan njaban pager tangsi, dheweke bingung. Arep lunga menyang endi? Kutha Betawi sedhela maneh wis padhang njingglang, sadho-sadho pating sliwer, wong-wong mlaku lakune rerikatan. Jemini nyangking tase, klonthang-klanthung ora karuwan tujuane. Arep menyang Meester Cornelis, menyang nggone Siti, mesthi enggal kesusul. Tuwane mesthi bisa nggoleki tangsine Siti. Arep menyang Surabaya, menyang wongtuwane, numpak apa?	103	Watak Jemini
132.	Bareng krungu thuwite sepur, pikirane kaya digugah. Dheweke kudu numpak sepur supaya adoh saka kutha Betawi. Menyang endi? Embuh, anggere oncad saka Betawi. Pluwite sepur ditilingake, jas-juse dirungokake saka ngendi arahe. Lan Jemini mlaku mrana, marani penere sepur. Sawise diurut, lakune tekan stasiun Pasar Senen. Kahanane sepi mamring. Alon-alon dheweke nyedhaki lawang, arep mlebu. Diendhek sing jaga lawang.	104	Latar Papan
133.	Mudhun ing stasiun Padalarang wis sore. mudhune marga dikongkon dening kondhektur, jare stasiun tujuane Jemini ya kono kuwi, manut unine karcis. Padalarang. Mudhun saka sepur, metu saka stasiun, Jemini terus nyedhaki dhokar.	106	Latar Papan
134.	Sabanjure Jemini diajak munggah liwat undhak-undhakan. Setengahe bungah marga ketemu Wak Talib lanang-wadon, wong sing disengguh prasasat sedulur, sing disengguh bisa dadi pangayoman atine saka anggone keplayu-playu. Setengahe Jemini eram marang kahanan sakiwa-tengene. Omah sing dienggoni Wak Talib kuwi panggonane ana dhuwur, pernah sandhuwure lurung. Mula yen arep mrono kudu ngliwati undhak-undhakan	109	Watak Jemini, Latar Papan

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	kang akeh cacahé. Bareng tekan ndhuwur, jemini saya eram weruh omah kang latare amba ngilak-ilak, ditanduri kekembangan manekawarna. Omahe gedhe kaya omahe asistenan, nganggo pendhapa joglo barang. Apa kuwi omahe Wak Talib dhewe?		
135.	Wak Talib ngajak Jemini mlebu pendhapa. Ing pendhapa ana priyayi kakung sepuh, lenggah kursi males karo nyetheti perkutut. Wak talib lanang mundhuk-mundhuk, Jemini kepeksa melu mundhuk-mundhuk, liwat tengah pendhapa. Dene Wak Talib wadon sajak matur kanthi andhap-asor marang priyayi kakung mau. Jemini ora ngerti basane, mung keprungune kok alus ngono wae. Wak Talib wadon pancen kondhang alus basane nalika neng tangsi biyen.	109-110	Latar Papan, Latar Sosial
136.	“Nggone mrene iki rak ora pamit wongtuwane. La kuwi sing ndadekake gorehing atiku. Daklilani manggon kene, aku mengko gek keluputan. Wongtuwane ki becik banget, kok, karo Wakmu Talib.”	111	Watak Wak Talib wadon
137.	Wis meh sesasi Jemini neng daleme Raden Kartakusuma. Bocahe katon krasan. Raden Kartakusumah lan wayah-wayah sing ana kono katone ya seneng diiloni Jemini. Mung marga basane Jemini ora ngreti, rada rekasa yen imbal wicara. Wak Talib wadon sing kerep dadi jurubasa. Putra-putrane Raden Kartakusumah padha ana ing Bandung, mung ana wayah loro sing ndherek eyange neng Batujajar. Wayah kuwi wis padha sekolah, klas pitu lan klas lima HIS (<i>Hollandsch Inlands School</i> = SD*). Cah-cah samono seneng-senenge padha dolan. Ora mreduli kahanan omah. Mula saben dinane omah gedhe kuwi katon sepi mamring. Wak Talib sajodho, iya ora duwe anak cilik. Gek panggonane oleh omah wuwung mencar saka dalem gedhe. Sing rada marakake katon urip ing omah gedhe kuwi ya mung suwarane manuk perkutut, lan pating tlusur ingon-ingon asu. Asune ana telu, arang jegog, senengane guyon uber-uberan neng plataran.	113	Latar Sosial
138.	“Lo, criyose wingi nika Dhik Jemini king	112	Watak Sarimin

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	<p>Betawi?”</p> <p>“Mula kuwi. Aku ki biyen tepung rak dhek ana Salatiga terus kumpul maneh neng Surabaya. La iki kok jare kandha dikawin karo Den Radian, diboyong nyang Betawi.....”</p> <p>“Lo, yen ngoten pun emah-emah, nggih?” Sarimin sajak cuwa.</p> <p>“La ya embuh, kuwi ta. Kisruh ngono, pikiranku. Jare wis diboyong Den Radian nyang Betawi, nanging jare durung diajak kawin neng greja. Den Radian kuwi wong Kristen. Dadi, yen wis ngladeni turu durung digawa nyang greja kuwi tegese dimunci.”</p>		
139.	<p>“Aku mono wis ngreti lan maklum, ra perlu takon-takon! Sing dak kuwatirake ki rak yen dadi watak! Yen wong wedok watake kaya ngono rak persasat mbeset raine wongtuwane! Ngerti kowe, Ndhuk?”</p> <p>Jemini sing biyen gawene penculatan, sing dhek mau isih ringas mapagake wongtuwane, saiki disrengeni bapake bisane mung tumungkul. Saiki wis diwasa tenan. Solah-tingkahe tumuwa. Atine wis tumuwa. Tumungkul yen disrengeni.</p>	115	Watak Jemini
140.	<p>“La mongsok wong-wong sadesa dikirimi layang, ngundhat-undhat jare Jemini saiki gawene turu karo wong lanang liya. Kaya ngono kuwi ditulis neng layange sing tumeka menyang lurahe, nyang Kartadama. Kurangajar tenan, kok. Wong saJenar ngerti kabeh! La ya tujune, embahmu ki wong duwe pri, Jem! Neng kampung isih kaje karingan! Layang pitenah kaya ngono mangsa madala! Nanging sik daknepsoni kuwi ora prekara kuwi. Kowe kuwi, kowe kuwi sing kudu ngreti, yen wategmu wis dicireni uwong! Ya saiki ora madal. Ning yen ping pindho, ping telu kowe nglakoni minggat maneh, bandha sugih neng kampung mangsa ora kontala! Yen wirang mulih neng kampung, bapak-emakmu iki dadi apa njagakake pensiunan kumpeni?! Takona Wak Talib iki, pira pensiune! Apa cukup dienggo urip mangsa tuwa?”</p>	115-116	Watak Wagiman

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
141.	<p>“Iya, wis! Iya, wis! Aku gelem mulih. Ning Bapak ora isin ta, aku neng Surabaya maneh?”</p> <p>“La piye-piyea kae kowe ya anakku, Jem. Anak polah bapa kepradhah, paribasane. Gupake awu panas ya dakrasakake, nanging ngguwang awune ya mesthi ora. Nanging iki ya aja kok enggo pakulinan. Marenana lo, Jem, marenana polahmu lan klakuanmu kang mbegidhak kuwi!” omonge Wagiman gemes.</p> <p>“La enggih ngoten rak kula seneng, Pak!” ujare Jemini kelegan. Yen dhong kelegan karo Bapak lan Emake sok basa, gek basane ya sok apik. Saiki dheweke kelegan marga rumangsa dibelani wongtuwane.</p>	117	Watak Jemini, Latar Sosial
142.	<p>Jemini ya ora pangling karo Landa Dawa. Dheweke kelingan diinguk Landa Dawa saka jendhela. Dielokake ayu, Jemini klewes-klewes kecipuhan, kemendel nyablek lengene Landa Dawa, “Ah, Oom Piet ini, ana wae!”</p> <p>Dicablek mengkono kuwi, Landa Dawa rumangsa seneng. Banjur melu ngangkatake koper-koper sing ana cedhake Jemini. Jemini uga gage nututi mbungkuk njupuk kopere. La! Padha mbungkuke, cekel-cekelan tangan. Sanajan sorote lampu gas ing pinggir lurung ora patia terang, nanging cukup dienggo ngrasakake esem kang padha pepandangan. “Sudah, Oom. Ini saya saja nyang bawa.”</p>	118-119	Latar Sosial
143.	<p>Sidane Oom Piet oleh barang kang ora patia gedhe, kreneng lan kranjang isi panganan. Wagiman sakeluwargane dieterake nganti tekan seksine. Padha gupuh anggone ngacarani Landa Dawa. Dene ana Landa kok gelem ngrewangi nggawa barang-barang tekan ing tuggone, klebu luwar biyasa.</p> <p>.....</p> <p>“Dingaren timen, akeh omonge. Semanak tanggape. Adate rak ora ngono, ta, Pak?”</p> <p>“La, ya, embuh. Prasaku Oom Piet ki klebu Landa sing kereng. Arang omong. Ulate suntrut.”</p>	119-120	Watak Oom Piet

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
144.	Sore-sore sumuke eram. Wong-wong lagi appel. Trompet asyar lagi wae keprungu. Ing kantin sepi. ‘Kantin’, wong Jawa yen ngarani ‘Kamtin’. Jemini wis ngratengi wedang, lan sedhiya es. Padatan bubar appel kantin diserbu serdhadhu saka Kampung landa.	120	Latar Wekdal, Latar Papan
145.	“Alah, wong njaga kantin kok ngilo-ngilo terus wae. Digoleki nang ngarep sepi. Sapa sing nunggu? Lawang kene kok menga. Dakleboni alon-alon, jebul sing nunggu ndhelik amping-amping lawang. Lagek wedhak pupur apa? Kok ora nyekel rembugan? Brai, ya?” “Alah, alah, ora! Sapa sing dibraeni! Anu, sajake kok klilipen. Mripatku sing kiwa iki sajak klebon idep. Emak lagi njupuk gorengan krupuk iki mau. Eh, Yu kadinah. Aneng perlu apa, nganti lali takon.”	120-121	Watak Jemini
146.	Kadhinah rumangsa salah yen dhong Jemini crita prekara Radian sing butarepana setengah mati, kejem, lan sukak ngrangketan. Mula dheweke ndhingkluk, ngiling-ilingi etikete botol ciyu. “Aku ora nyana babarpisan yen Den Radian kaya ngono sikepe marang kowe. Prasaku biyen kae wong dheweke ki ya jaka, sanajan rada tuwa. Gek kowe randha lanjar. Dadi ya cocok!”	122	Watak Kadinah
147.	Pancen Piet Dawa kuwi kondhang kerenge. Yen oleh tugas ngontrol kamare para prajurit ing tangsi, endi sing konangan jorok utawa reged, terus wae kepala somahe kapatrapan paukuman abot. Dikon mbubuti suket plataran tangsi sasore bendhe! Apa maneh yen ketemon ana wong padu. Piet paling benci karo wong padu. Yen ngonangi wong kaya ngono, wonge terus wae diukum sel.	126	Watak Oom Piet
148.	Jemini pancen durung resesik. Ora klamben. Mung entrokan thok (entrok = rok rangkepan njero sing ndhuwure mung tekan dhadha, ngiras nutupi penthile susu*). Pakulinan nyandhang entrokan thok ngono kuwi wis wiwit dikulinakake nalike neng Betawi ngladeni Den Radian. Den Radian sing ngojok-ojoki lan ngolehi, marga kang kaya mangkono uga dilakoni dening para nyonyah-	127	Latar Sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	nyonyah lan nonik-nonik bangsa Walanda.		
149.	Diparani lan disawang Kopral Landa Dawa sing terus nyawang lan nyedhaki dheweke, jemini sajak ora wedi, ora rumangsa salah utawa dosa. Uga ora isin. Ora ngreti isin, sanajan isih entrokan thok, awake durung ditutupi sandhangan brukut, pundhak lan dhadhane katon mlempu nglegena. Marga tangane loro pisan uwet masang cemara, sikute kang ligang uga suwe ana cedhak kuping, perangan awake kang mlempu nglegena sangsaya katon sumlohe. Pundhake kang blundhus, susune mlenthu lan lengene kang montok katon ngegla banget. Jemini ora ngreti yen sikut, lengen, susu mlenthu, pundhak lan keleke disawang dening mripat siwer, disawangdiematake kanthi sumengkane ati. Mripat siwer, mripat lanang. Mripate Landa Dawa.	127	Watak Jemini
150.	Simboke sing tansah maoni yen Jemini ketrucut ngomong Suroboyonan, “His! Kowe wis gedhe diwasa, aja ngomong celelekan kaya cah Pecindhilan ngono!” Pecindhilan sakjane jenenge kampung ing Surabaya, papane ora adoh saka tangsi, ana pasare lan omah pegadheane sing kerep disaba wong wadon tangsi, mula Wagiman wadon ya ngreti tenan lagehane wong kampung kono. Wong-wong Surabaya cekek. Nanging rumangsane Jemini, Pecindhilan dikira cindhil anake tikus. Dadi yen ngomong Suroboyonan ngono dicacad ala dening simboke dikira kaya cindhile tikus. Jemini anggane lekoh banget ngomong Suroboyonan ngono wiwit cilik mula, dikira kaya ngono kuwi elek, eleke kaya cindhile tikus. Saiki Jemini wis dhiwasa, dadi aja ngomong elek kaya dhek isih cilik, mundhak kaya cindhile tikus.	128	Latar papan
151.	“Kuwi rak biyen! Saiki ki dheweke wis diwasa. Wis tau dimuncu Den Radian. Tegese wis duwe pikiran dhewe. Kuwasa marang awake dhewe! Rungokna, ta, omonge wae wis malih ora kaya jaman bocahe neng Surabaya kene biyen. Wis tau kawin barang. Wis	132	Watak Jemini

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	diwasa!”		
152.	Oom Piet ngajak dheweke lungan kiya-kiya! Nonton sirkus rak kiya-kiya! Kepriye rembuge wong satangsi mengko? Jemini randha lanjar lunga pindhah ka tangsi Surabaya menyang tangsi Betawi marga dimunci dening wong lanang tuwa. Mlayu! Minggat! Mberot saka Betawi. Bali nyang tangsi Surabaya. Kabeh wong satangsi Surabaya mesthi ngreti riwayat randha lanjar kuwi! Riwayat Si Jemini! Wong wadon lecekan! Saiki dheweke dijak lunga dolan karo Landa Dawa! Saya katon leceke. Rak iya? Gampangan salin wong lanang!	134	Latar Sosial
153.	Satemene kesalahan kuwi ora saka dheweke. Jemini ora nduweni ati seneng minggat saka wong lanang. Mung biyen kae sing sepisan pisah minggat saka bojone dadi randha pancen merga dheweke isih cilik, durung pantes wamuh wong lanang. Lan kaping pindhone anggone mlayu mberot minggat marga ora kuwat nampani siksane kang kaya ngana kae!	134	Watak Jemini
154.	“Kowe ki ora salin tapih?” emake takon. Rada mangkel weruh sikepe Jemini sing maune ora endang-endang, ora thak-thek, ora tata, semu kurangajar kaya ngono mau. Saiki bocahe biyayakan nabyak-nabyak! Yen pancen gelem dijak, mbok mau ora susah lelewa! Yen keslepek ngono kuwi, jare sing salah wongtuwane!	137	Watak Emak
155.	Kanthi kesusu Jemini njupuk pupur rong pringkil. Pupur sing diedol pringkil-pringkil kaya upane sega nanging garing, dijupuk rong pringkil, didokok ing epek-epek tangan sisih kiwa, terus ditetesi banyu, diuyek nganti pupur pringkilan dadi leleran campur karo banyune, terus diraupake raine. Diratakake. Karo ngratakake wedhak pupur leleran nyemeg-nyemeg ngono mau Jemini nyawang Oom Piet sing ngenteni neng ngarep lawang. Guwayane sumringah. Solahe giras. Piet ya nyawang karo mesem-mesem.	138	Latar Sosial
156.	Nanging percuma mikir ruwet-ruwet. Dhonge ngedhong, Jemini ya kudu nuruti karepe	141	Latar Sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	wongtuwa. Wong wadon ora wenang milih. Malah melu wongtuwane iki uga ora wenang nulak! Ya priye maneh saderma dadi wadon. Karo dene emake selak ora betah ngrungokake rerasane tangga.		
157.	Urip ing Kampung Landa pancen ngalami zaman anyar tenan. Nanging sing geseh tenan pancen Tuwan Coertszoon! Beda karo Den Sutras. Lan beda banget karo Den Radian. Sing genah Landa Dawa ora tau mambu alkohol. Ora sukak ndem-ndeman. Lan yen Minggu, kerep nekani greja neng Bala Keslametan, Gatotan.	142	Latar Sosial
158.	“Apa tukang lampune menara ki mesthi mlarat?” “ <i>Itu orang punya gawean, lumrahnya mesti begitu. Mlarat. Makanya isin. Saking isine ketemu karo wong liya, ketemu wong sing bisa urip salumrah, ike punya Papa mau idhp nyisih di tengah itu lautan. En aku, anak pembarep, wiwit umur rolas taun wis mbiyantu cari idhup sama ikke punya orangtuwa.</i> Dadi kuli prau. Ngemot sayur digawa menyang pasar. Mangka yen mangsa adhem, adheme njekut. Aku tetep kudu ngeterake sayuran. Budhale esuk umum-umum, tekane sok nganti bengi tengah wengi. Bengine Negara Landa sok ora peteng kaya ing kene. Lan opahku mung setalen, selawe sen seminggu. Namun dhuwit terus dakcaosake <i>ikke punya Mama.</i> Libure mung yen Natalan lan Taun Anyar.”	143-144	Latar Sosial
159.	Saben esuk, Jemini mesthi tangi luwih esuk tinimbang Piet. Isah-isah, nggodhog wedang, ngirisi roti, terus nyekel kumbahan. Wayah Piet budhal dhines, sarapan esuk wis cemawis. Sapungkure Piet, ana wae sing dicandhak. Nyapu jogan lan latar. Nyrebeti prabote omah. Mangsak. Yen krungu theng-theng jam gandhul muni ping rolas ngono, atine dadi gugup. Rumangsane durung tutug anggone tandang gawe, jebul kok wis bedhug. Angge wis bedhug, apa dheweke mengko nututi tandang gawe rampung sadurunge Piet mulih?	145	Watak Jemini

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
160.	<p>Weruh Jemini gupuh, Piet kang lungguh ing kursi gumun. Jemini terus nyelehake sandhal, lan wiwit nguculi tali sepatune Piet. Raine ndhingkluk.</p> <p>“Hee! Kowe nangis?! <i>Wat is er?</i>” panyapane Piet.</p> <p>“O, wis rampung, kok. Wis rampung kabeh. Ora papa!”</p> <p>“Apa sing wis rampung?”</p> <p>“Sope isih panas. Ning wis mateng, kok.”</p> <p>“La kathik? Kena apa nangis?”</p> <p>Jemini ora mangsuli. Ngrampungake nguculi stiwel, terus nggawa sepatune Piet mlebu kamar. Piet nyawang. Terus nganggo sandhal, nututi mlebu kamar. ‘jimmi! <i>Waarom, Jimmi? Kom maar zeggen!</i> Kena apa, ta, Jimmi, omonga!’</p>	146	Watak Oom Piet
161.	<p>“Kena apa kowe mau kok sajak wedi? Kena apa mung ngono wae kok labuhi nangis? Aku rak ora tau kongkon kowe resesik omah nganti nyiksa awakmu?” omonge Piet terus-terusan.</p> <p>“La wong..... yen neng nggone Den Sutras, Yu Siti kae yen nyepaki sop kudu anget. Gek Den Radian, yen weruh kumbahan isih teles mangka wis sore, cepak muringe! Aku ya wedi kok aneh! Pengalaman, ngono!”</p> <p>“Hm! Kowe kok ayu sing akon sapa, ta? Ujare Piet semu gregeten. Wong wadon kok kaya inten ngono pamore. Nyambutgawene ora duwe udel!”</p>	147	Watak Jemini
162.	<p>Akir wulan Piet Coertssoon mulih nggegem dhuwit bayaran. Tekan ngomah, neng ngarepe Jemini, dhuwit mau dibruke neng ngarepe wong wadon kuwi. Jemini mlenggong.</p> <p>“Iki dhuwit blanjaku kabeh. Ya cukup-cukupna kanggo butuhe rumahtangga,” ujure Piet.</p> <p>Jemini isih kami tenggengen. “Kanggo apa iki? <i>Wat voor?</i>”</p> <p>“Kanggo ngurusi rumahtanggane awake dhewe. Iki blanjaku kabeh.”</p>	148	Latar Sosial
163.	<p>Saiki sing pokok Jemini wis ora wedi-wedi njeplak nyauti gunemane basa Walanda. Kuwi sing pokok manut ajarane Piet</p>	148	Watak Jemini

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	Coertszoon. Antara Piet Coertszoon lan Jemini kuwi ora ana bedane tingkat drajate dadi manungsa, kuwi bisa dilacak saka anggane padha guneman basa Walanda.		
164.	“Alah, ya, ngene-ngene iki! Pangestune, ya waras-waras wae. Priye, Yu, kabare kono? Rak ya padha keslametan, ta?” Jemini tetep nuhoni unggah-ungguhe. Sanajan mesthine marang Siti manut awune dhewe kudune ngundang ‘Nak’, nanging kulinane wiwit cilik ngundang ‘Yu’. Manut umur Siti pancen luwih tuwa katimbang Jemini. Dene Siti, wiwit biyen pancen wis kulina ngundang ‘Lil’ marang Jemini, wiwit ngreti yen awune pancen mengkono, nuhoni undang-undangan tata cara keluarga Jawa.	151	Latar Sosial
165.	Kuwi ora kaya padatan. Piet Coertszoon wis mulang-muruk marang Jemini, ing sesrawungan bale somahe, angger wiwitan ketemu kudu atur salam, lan pungkasan ketemu kudu atur salam, lan pungkasan ketemu kudu pamitan.	152-153	Latar Sosial
166.	Piet Coertszoon sajake saya adreng anggone mikirake muncine. Dheweke babarpisan ora marem karo manggute Jemini esuk kuwi. Dheweke sajak prihatin tenan ngrungokake critane Siti sing dikojahake dening Jemini marang dheweke. Awan sadurunge mulih dhines, Piet mampir Gatotan, marani pendheta. Anggon marani pendheta gita-gita, supaya bab dheweke lan Jemini kuwi enggal beres.	156	Watak Oom Piet
167.	“ <i>Arme Jimmi!</i> Kowe ngreti, Jimmi. Aku mau mentas nemoni pandheta Paasman, nyang Gatotan.” “Lo, apa ta dina iki? Ora Minggu. Kok mrana?” “Pancen ora wayahe sembahyang misa. Aku perlu ngrembug bab kowe lan aku. Aku njaluk dinikahake karo kowe.” Jemini meneng. Dheweke ngreti, menenge Piet iki mau mesthi ana gegayutane karo putusane Sang Pendheta. Putusan kang nguciwani. “ <i>Weet je wat?</i> ”	157	Watak Jemini

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	Jemini ndhingkluk, melu bela sungkawa. Nanging manut pandulune Piet, Jemini alus tenan prasaane mretingkah mangkono kuwi.		
168.	<p>“Sajane aku kepengin weruh piye yen Yu Siti ketemu karo Den Sutras. Sutresna lawas.”</p> <p>‘Ah, kowe ki kok ya aneh. La wong genah Den Sutras wis ngepek kowe ngono. Mengko yen bali seneng karo Yu Siti, repot kowe!’”</p> <p>“Alah, ngepek apa? Nyatane sok-sok isih ngrasani Yu Siti. Atine isih durung uwal saka katresnane lawas. Ben, yen arep ndhemeni Yu Siti aku yo oleh kok, angger aku ora dibuwang.”</p>	162	Watak Kadinah
169.	<p>Piet Coertszoon sajake ya nayogyani Jemini tetulung. Mula sawise pamitan, jemini terus metu omah. Menyang omahe Sutras, niliki Kadinah. Neng kono ketemu dhukun bayi, wonge wis tuwa. Raine pating jlekithut, mripate mlolong, ora gampang mesem. Jemini rada giris nemoni dhukun bayi kuwi. Nanging ya kepeksa takon, kepriye mungguh kahanane Kadinah.</p> <p>“Tiyang niku kekathahen polah, Ndara Nyonyah. Wong dados tiyang estri niku sangga rungginge nggih yen gadhah anak ngeten niki. Nglarani niku mesthi. Mula mboten sae nangis klepekan kados niki, yen wayahe ajeng babaran!”</p>	162-163	Latar Papan, Watak Jemini
170.	Jemini nyoba ngarih-araih cara liya. Nanging kadinah panggah njaluk tekane Siti. Molat-molet, bekah-bekuh, sambat-sambat, nanging yen wis surut larane, nakokake Siti. Jemini kaya ora kuwat-kuwata nyawang polahe wong nglarani kuwi. Nggumunake dene wong-wong liyane kok ya ora ana sing tandang nyoba ngarih-araih, utawa ikhtiyar priye bisane rada suda anggone kadinah nglarani. Kabeh mung masrahake marang dhukun bayi. Kamangka dhukun bayine kasare jamak. Yen kadinah polah-polah, sikile dipethanthangake, digujer. Wong sing ngrasa dudu dhukun bayi padha nyingkir, lan kandha blaka yen pancen dudu dharah dhukun bayi mesthi ora tegel ngupakara wong nglarani kaya mengkono.	163	Latar Sosial

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
171.	Jemini ora tega! Jemini ora kuwat ndeleng wong sekarat toh pati anggone arep nglairake anake diruda peksa manut karepe wong tuwa rai peteng jlekithut kuwi. Jemini ora ngreti kena apa kadinah ora diturokake ing tempat tidhur, nanging neng jogan digelari klasa. Apa padha eman yen spreine reged?	163-164	Watak jemini
172.	‘E, priye ta ya zaman saiki ki? Aku rak ora mudheng! Wong kelaran arep nglairake, la kok ditekakake marune!’ kumecape sawenehe wong tuwa. “Mbokmenawa ya ngene iki yen zaman wis arep kiamat, Yu. Wong nom-noman nggugu karepe dhewe, ora rujuk karo wong tuwa sing wis nglakoni urip dawa! Ngene iki ayake sing diarani wiwitane kebo nusu gudel!” “Ah, nanging kiraku ya ora prayoga. Mbok coba dikandhani, Ndara Nyonya kae! Katimbang, mengko nekakake brahala!”	166	Latar Sosial
173.	“Ee! Aku ki? Kok kon nyang gone Den Sutras? Blaik, kowe ki, Lik! La gek raiku we dakdokok neng endi, ta, Lik?!” “Lo, ya ben neng kono wae, Yu! Kowe ki ora marani Den Sutras, nanging nentremake atine Yu Kadinah!” “Kok isa ki, lo! Ketemu pirang perkara?” “Alah, mbok aja kaku-kaku nemen, ta, Yu! Ayo, ta, wong sing ngeterake aku, kok! Ora-ora yen Den Sutras srengen utawa Kadinah berok-berok!” “Kowe ki kok aneh, ta, Lik/ la aku ki rak ya..... piye jenenge kuwi?! Wong biyen daadi muncine Den Sutras wurung marga dicanthol Tuwan Slompret. La kok saiki bareng aku dikipatake Tuwanu, kok wani-wani nyedhaki den Sutras maneh? Gek saiki wayahe muncine den Sutras nglarani ngene! La rak piye unine uwong mengko?!”	167	Watak Siti
174.	Tekan panggonane Sutras, wong isih akeh sing padha ngrubung wong nglarani. Ora neng njero kamar, nanging mung nggrombol neng ngarep lawang! Ora nybutgawe apa-apa! Ora owah karo dhek ditinggal Jemini.	169	Latar Papan
175.	Siti wis jengkeng neng mburine Jemini. Weruh Siti, Kadinah tangane kemlawe kaya	170-171	Watak Siti

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	<p>arep ngrangkul. Siti welas atine, ngangsek maju karo nundhukake gegere supaya rinanggeh kadinah.</p> <p>“Yu Siti. Den Sutras isih tresna karo kowe, Yu.”</p> <p>“Aja mikir kang mengkono, Nah. Awakmu isih ora kepenak.”</p> <p>“Kowe uripa neng kene maneh, ya, Yu. Awor aku!”</p> <p>“Mbok mbesuk wae rembugan ngono. Saiki priye rasane wetengmu? Sisih endi sing lara? Aja akeh-akeh polah lan omong dhisik. Ngumpulake tenaga.”</p>		
176.	<p>Jemini ora tegel nyawang rekasane wong nglarani. Dheweke menyang ninggal kamar. Nanging lagi arep mbukak lawang, “Adhuuuuh!” Keprungu panjerite sing nglarani, bantas cemengkling, ngeres-eresi ati. Jemini merem dhipet, ngempet ambega, tangane meres hawa. Embuh pira suwene dheweke ngadeg nggejejer mengkono. Nalika melek, noleh memburi, sing katon Kadinah ngrangkul Siti. Dene Den Sutras jengkeng neng sebelah. Rada ngisor sithik, dhukune lagi repot nampani barang abang....! jemini gage mlayu mlencing metu saka kamar, ora kuwat nyekseni wetune barang abang mau!</p>	171	Watak Jemini
177.	<p>Karo tengah taun manggon saomah karo Piet Coertszoon ing loji Kampung Landa Jemini disebut munci. Lumrahe disebut “dinyai landa” utawa “Nyaine Landa”. Tangga masyarakat Jawa ing tangsi wis nyebut “Ndara Nyonyah”. Saking tresnane Piet Coertszoon marang Jemini, adreng lan teberi anggone golek layang palilah marang wongtuwane ing Negara Landa supaya diidini nikahan karo wong wadon bumiputra Hindia Walanda, sidane Sinyo Landa kuwi diparengake oleh sakremen nikahan karo Jemini ing greja. Tumrape wong agama, Jemini iya resmi dadi Mevrouw Coertszoon. Lagi oleh palilah saka panggedhene militer sawise karo tengah taun dadi nyaine Landa, lan oleh layang palilah saka wongtuwane Piet Coertszoon. Terus diparengake dhaup ing</p>	172	Latar Sosial, Latar Papan, Watak Oom Piet

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	Greja Gatotan.		
178.	<p>“Saiki! Uncalna kembangmu menyang wong-wong kuwi!” bisike penganten lanang. Sakjane sadurunge nglakoni kuwi, Jemini wis dikandhani dening calon penganten lanang, kepriye anggane ngemban kembang lan dikapakake.</p> <p>Bongkokan kembang gradiul diuncalke munggah. Ceblok dadi rayahan. Para kerabat tangsi padha royokan mbeburu bongkokan kembang mau.</p>	173	Latar Sosial
179.	<p>Kajaba kuwi omongane Jemini wis lantip lan teteh banget nganggo basa Walanda. Basa Walanda kuwi ora mbedakake basa krama karo ngoko. Ora mbedakake Jemini kuwi wong Jawa kudu omong krama yen caturan karo Piet sing wong Landa.</p> <p>Urip nang Gatotan, kumpul karo wong-wong sing ora nyambutgawe dadi prajurit, tetanggan karo wong sing beda banget panguripane, pancen penak. Saben sore yen Piet nganggur, padatan ngajak bobjone mlaku-mlaku. Marga durung duwe momongan, mlaku-mlaku bebarengan menyang Blawuran utawa Tunjungan, leha-leha, pancen nyenengake atine.</p>	173-174	Latar Sosial
180.	<p>“Jem! Aku tukokna kacang, Jem!”</p> <p>Jemini nyawang wong sing nyapa aruh dheweke. Wong wadon, klambine abang, lambene bengesan abang, pupure melok-melok. Kacetha saka sunare damar kang ora adoh saka panggonane padha sesapan. Rasane risi ana wong kaya ngono kok ngundang njangkar wae marang dheweke. Wong tangsi saiki ngundang Jemini Ndara Nyonyah. Ora wani nyapa aruh njangkar. Padha ngajeni banget marang Jemini. Wong wadon klambi abang pupuran lero-lero iki wis njangkar, ndadak klakuane ora ngajeni babar pisan marang Jemini. Jemini gragapan tenan! Ning ya diempet tenan tratape nesune, aja nganti wutah. Luwih becik dipencerengi dhisik rupane, disetitekake dhisik sapa wong kuwi.</p>	176-177	Watak Jemini
181.	Manggon ing sewan omah Gatotan pranyata ora suwe. Ketungka dipindhah dhines	178	Latar Sosial, Watak Jemini

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	menyang Batujajar! Piet lan Jemini nyewa omah setengah tembok, ora adoh saka omahe Wak Talib, jemini seneng atine marga dadi tangga maneh karo Wak Talib.		
182.	Kosokbaline nalika saka mulih blanja ing pasar Padalarang, dheweke diluruhi sawenehe prajurit tangsi batujajar, suwarane grapyak, “Kok akeh blanjamu, Jem?” Jemini nyawang wong sing nyapa. Tratat! Raine mbrabak abang, isiiin raane! Kena apa wong lanang kuwi neng kene?! Jemini ora bisa awesh wangsulan. Mung anggone mlaku dusereng rerikatan, karo undang-undang asune sing mapagake dheweke mudhun dhokar. “Item! Item!”	178-179	Latar Papan, Watak Jemini
183.	Wis wengi. Kliwat jam loro. Urip sing nunggoni neng ngarep kamar gragapan tangi. Krungu bayi nangis. Hawane adhem. Urip gumregah tangi, terus marani lawang sing ora rapet inepane. Jemini mesthi wis nglairake. Dheweke melu seneng atine, sawise nyipati kepriye wong wadon kuwi anggone nglarani enggal uwis.	180	Watak Urip
184.	“Wis, ta, yen sliramu kudu bali menyang negara Landa, ya budhala mrana dhewe. Marga aku ora lila Linda nyusu sapi.” Jemini yakin yen Piet mesthi gelem ninggalake dheweke. Ora beda karo Oom Slompret ninggal Yu Siti! Ora apa-apa dheweke ditinggal dhag, anggere Linda kari. Linda wis umur nem sasi, awake lemu ginuk-ginuk, kulite warna kopi susu, mripate blalak-blalak. Lucu banget. Ditinggal Piet, Jemini ikhlas wae, marga wis dadi nasibe wong wadon Jawa sing gelem dimunci landa. Kudu wani nanggung risiko kang kaya mengkono. Nanging yen koncadan Linda, atine sumedhot!	181	Watak Jemini, Latar Sosial
185.	Piet ora bisa tentrem atine. Mloka-mlaku neng omah ora ana gawene, bola-bali mbaleni guneme, “Kowe kudu melu, Jimmi. <i>Je moet!</i> ” Wis tau mara-mara Piet jengkeng ing ngarepe Jemini, tangane loro nyekethem ing dhadhane, kaya patrape wong sembahyang marang Dewi Maria. “Jimmi! Sepisan iki	181	Watak Om Piet

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
	dakjaluk keikhlasanmu, ayo melua aku nyang Negara Landa!”		
186.	<p>Sidane mung Piet Coertssoon sing budhal menyang Negara Landa. Linda lan Jemini ngeterake tekan pelabuhan Tanjungpriuk. Hawane panas, beda karo Batujajar. Nanging bayi ing gendhongan ora nangis, mung dolanan pucuk slendhange ibune. Wak Talib lanang lan Urip uga melu ngeterake. Wong loro kuwi malah sing ibut ngurusi barang. Dene Piet mlaku wira-wiri neng cedhake jemini, atine tetep ora jenjem, tetep goreng.</p> <p>“Aku mung sedhela, neng kana. Aku enggal kontrak maneh, kontrak kanggo salawase pindhah mrene! Titenana. Catheten tembungku. Entenana. Aku arep kontrak mrene maneh!” Bola-bali kuwi sing diomongke. Karo, “Engko dhuwit blanjaku dakkirimake mrene! Kanggo Linda, kanggo kowe! <i>Voor jullie allemaal!</i>”</p>	181-182	Latar Papan, Watak Om Piet
187.	<p>Nalika samana Pak Wagiman kebeneran wis dipindhah menyang Betawi. Mula nalika arep methuk, Jemini bisa nggawa Linda, nginep ing Betawi seminggu.</p> <p>Ing dina wayah apale teka, isih esuk, Jemini karo Linda lan Wagiman wis budhal menyang plabuhan. Kapal Oranje van Oostenrijk sing ditumpaki Piet durung teka. Ing plabuhan ana kapal labuh, kapal penumpang. Ing dhek wonge akeh, sajak sing numpak wong-wong bumiputera.</p>	185	Latar Papan
188.	<p>“O, iya? Ah, aja diundang mrene. Isin aku karo Lik Wagiman. Sebab aku dudu wong tangsi sing becik! Anak kolong, hi-hi-hik! Anak jadah! Nanging kepriye maneh, nasibe wong wadon ki pancen kaya ngene! Gawat, iya, ta? Dadi kethiplake wong lanang. Kowe isih penak, ditinggal Landa Dawa uripmu isih katon seger. Sing digendhong Lik Wagiman kae rak anakmu, ta? Olehe sehat! Putih! La wong ya anak Landa! Ora digawa bapake, ta? Sayang ya, wis ora duwe bapak maneh! Kowe saiki manggon neng endi? Panguripanmu piye, sandhanganmu kok isih apik? Apa wis duwe calon bojo maneh?”</p>	187	Watak Ngadinem

Tabel salajengipun

No	Kutipan saking Novel	Kaca	Katrangan
189.	Wong wadon mau ambegan dawa. “Ah, donya iki pancen letheke kanggone kaum kita! Kaya kowe ya kudu manut lan nrima. Marga donya iki duweke wong lanang. Kalah kuwasa kene. Kowe rak mesthine ngreti sadurunge, yen mengkono bakal ditinggal mulih Landa Dawa? O, wis lumrah. Ora sing landa, ora sing Jawa. Angger wong lanang ya mesthi ngono kuwi, wong wedok mung disesep madune nalikane lagi medheng-medhenge sumlohe, bareng wis kari sepah ditinggal lunga. Diinggati. Rak iya, jem?”	187-188	Latar Sosial
190.	Mripat kang mau kembang-kembang, saiki dleweran metu luhe. Pranyata guneme Piet kena dipercaya! Jemini bakal sateruse uripe dadi <i>mevrouw</i> Coertszoon kang sejati, manut adat lan agamane wong lanang Coertszoon!	191	Watak Om Piet, Latar Sosial
191.	Setaun maneh nglairake adhike Linda. Lan taun teruse..... ngono maneh. Taun-taun lumaku, jemini uga diajari maca-nulis, ya terus lanyah wong saben dina digegulang tanpa kendhat maca buku. Digolekake guru les barang. Gek <i>Mevrouw</i> Coertszoon sing dhek biyene aran Jemini sing mbeling kuwi, semangat mbelinge dicakake dadi semangat sinau maca lan nulis buku basa Walanda. Ora gatalan taun maca lan nulis basa Walanda wis dadi sandhangan uripe. Malah nalika oleh perlop dawa, jemini klakon lunga menyang Negara Walanda, ketemu karo maratuwane. Jemini ora bakal pisah, ora bakal pedhot maneh karo Piet Coertszoon!	191	Latar Sosial